

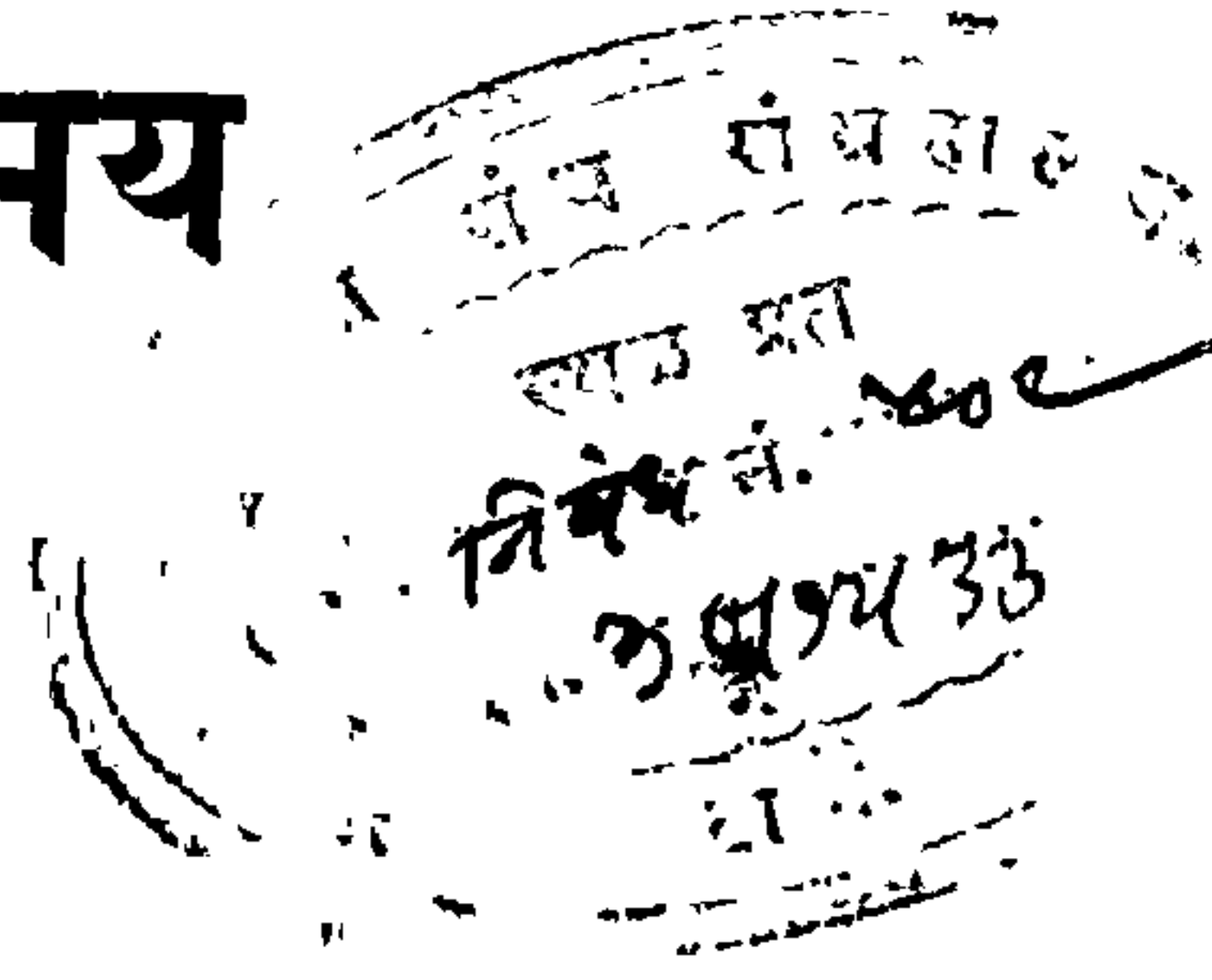
निवेद्य

क्र. ६३८

काशरचनाशास्त्र

व

कोशवाङ्मय

महाराष्ट्र शब्दकोशाच्या पहिल्या
विभागाची प्रस्तावना

REFBK-0004805

REFBK-0004805

६६०
३०/१२/३३

निबंध नं. ८०
३०/१२/३३

कोशरचनाशास्त्र

व

REFBK-0004805

कोशवाङ्मय

शब्दकोश—हा शब्द शब्द+कोश या दोन शब्दांचा समास होऊन बनलेला आहे. यावरून एखाद्या भाषेतील शब्दांचा संग्रह असा बोध होतो. यांतील पहिला अवयव शब्द हा तृतीय गणांतील शप् धातूपासून झालेला दिसतो. यापासून शब्दायते असा नाम-धातु बनतो. याचा अर्थ प्रथम ध्वनि, आवाज असा असून पुढे अर्थयुक्त ध्वनि असा झाला. अशा अर्थयुक्त ध्वनींचा म्हणजे शब्दांचा जो संग्रह तो शब्दकोश होय. कोश हा शब्द कुक्षि किंवा कोष्ठ या शब्दांतील कुश् किंवा कुप् धातूपासून निघाला असून त्याचे अर्थ पात्र, पेटी, संग्रहस्थान, शब्दकोश इत्यादि आढळतात. आरंभी हा शब्द कोश याच स्वरूपांत आढळतो; पण पुढे पुढे कोश व कोष अशीं दोन्ही रूपे आढळतात. कोश शब्दाचा कळा अथवा बीजपेटिका (पुष्पकोश, बीजकोश) असाहि अर्थ आहे; आणि त्याच अर्थी व तत्सदृश हिब्रू व ग्रीक भाषांत अनुक्रमेण गुकाग व कोकॉस असे शब्द आढळतात, व याच ग्रीक शब्दावरून पुढे कोकून म्हणजे रेशमाच्या किड्यांचा कोश ही इंग्रजी शब्द निघाला आहे. असो. सध्यां कोश अथवा शब्दकोश यामें एखाद्या भाषेतील शब्दांचा संग्रह असा बोध होतो.

कोशाची कल्पना—भरतखंडामध्ये शब्दकोशाची कल्पना फार प्राचीन काळीच उद्भूत झालेली दिसून येते. भाषेतील शब्दांचा एकत्र संग्रह करण्याची ही कल्पना आपणांस प्रथम वेदांगग्रंथांमध्ये आढळणाऱ्या ' निघण्टु ' या ग्रंथांत दिसून येते. वास्तविक ' निघण्टु ' हा शब्दसंग्रह शब्दकोश ह्या संज्ञेस पात्र नाही. त्यास केवळ शब्दसंग्रहिका ह्या नांव अन्वर्थक होईल. असा शब्दसंग्रह करण्याची आवश्यकता जेव्हां एखादा विषय दुर्बोध होऊं लागतो किंवा एखादा विषय दुसऱ्यास शिकवावयाचा असतो त्यावेळीं उत्पन्न होते. जोंपर्यंत एखाद्या विषयाची परंपरा मूळापासून फारशी दूर गेलेली नसेल व त्या विषयाचें अध्ययन चालू असेल तेव्हां त्यावर टीका, भाष्ये, टिप्पणी किंवा कठिण शब्दां-वरील अर्थबोधक टीपा यांची आवश्यकता नसते. परंतु जसजसे ग्रंथकर्ता व वाचक किंवा अभ्यासक यांमधील अंतर वाढूं लागतें तसतशी या उपसाहित्याची गरज भासूं लागते. त्याप्रमाणेच एखाद्या भाषेचें स्वरूप हळू हळू बदलत जात असतां जेव्हां अशी स्थिति प्राप्त होते कीं एका स्वरूपांतील भाषा अथवा शब्द उत्तरकालीन भाषेपासून व शब्दांपासून विशेष पृथक्त्व पावून दुर्बोध होतात तेव्हां भाषेतील पूर्वस्वरूपांतील शब्दांच्या अर्थाचें ज्ञान निश्चित होण्याकरितां त्या स्वरूपांतील शब्दांवर टिप्पणी किंवा निर्वचन लिहिणें जरूर होतें व असे निर्वचन करण्याकरितां त्या स्वरूपांतील शब्दांचा—निदान दुर्बोध शब्दांचा—संग्रह करणें जरूर पडतें. तेव्हां शब्दकोशाची प्रथमावस्था म्हणजेच कठिण व दुर्बोध शब्दांचा संग्रह ही होय. अशाच रीतीने वेदाभ्यासकांच्या उपयोगार्थे प्रथम दुर्बोध व

आर्ष शब्द व वचने यांचा संग्रह करण्यांत आला. तथापि आरंभी यावर स्वतंत्र भाष्याची जरूर वाटत नव्हती; कारण वेदाभ्यासाची परंपरा अव्याहत चालू होती व अध्यापकांस केवळ या यादीवरून आपले अध्यापनाचे कार्य करतां येत असे. परंतु कालांतराने या शब्दयादीवर लिखित टिपणे तयार झालीं. निरुक्ताचा उगम प्रथम या कालीं झाला असला पाहिजे व यानंतर त्यावरील भाष्यांची परंपरा सुरू झाली असावी.

पाश्चात्यः—ग्रीसमध्येहि आपणांस अशीच स्थिति आढळते. ग्रीसमध्ये आरंभी होमरचे ग्रंथ एवढेच काय ते विशेष ज्ञान देणारे ग्रंथ होते व तेथील विद्यालयांत होमरच्याच ग्रंथांचे अध्ययन करीत असत. त्यामुळे व्याकरण व इतर शास्त्रांचा उदयहि होमरच्या ग्रंथांच्या अभ्यासामुळेच झालेला आपणांस दिसून येतो. भरतखंडांत ज्याप्रमाणे वेद हे सर्व विद्यांचा उगम आहेत त्याप्रमाणेच ग्रीसमध्ये होमरचे ग्रंथ हेच सर्व विद्यांच्या मुळाशी आहेत. शिवाय वेदांचा धर्माशी संबंध असल्यामुळे त्यांचा अभ्यास भरतखंडामध्ये विशेष आस्थापूर्वक व परिश्रमपूर्वक होत असे आणि त्यामुळेच व्याकरणाचा अभ्यास भरतखंडांत ग्रीसपेक्षां प्राचीनकाळीच सुरू होऊन त्या शास्त्रांत भरतखंडाची फार प्राचीनकाळीच अत्यंत प्रगति झाली होती, व ज्याप्रमाणे वेदांचे उपग्रंथ म्हणून निघण्टु तयार झाले त्याप्रमाणे ग्रीसमध्ये पेरिकलीजच्या काळीं होमरच्या ग्रंथावर ग्लोस्साइ = ग्लॉसरीज = शब्द टिप्पणी तयार झाल्या (ख्रि. पू. ७०० ते ६००). या बाबतींत दोन्ही देशांत विद्येची वाढ एकाच दिशेने चाललेली आपणांस आढळून येते. परंतु यापुढे भरतखंडांत वेदांचा अभ्यास पुरोहितवर्गांतच चालू राहिल्यामुळे त्या अभ्यासांत सायण किंवा महीधरापर्यंत फारशी प्रगति झालेली आपणांस दिसत नाही. उलट होमरचे ग्रंथ हे लौकिक असल्यामुळे पेरिकलीजपासून अलेक्झांडरच्या काळापर्यंतच होमरच्या ग्रंथांच्या अभ्यासांत आपणांस वरील वाढ झालेली दृष्टीस पडते.

भरतखंडामध्ये धार्मिक वृत्तीचे प्राबल्य विशेष झाल्यामुळे व प्रत्येक गोष्टीस वेदग्रंथांत आधार पहावयाच्या प्रवृत्तीमुळे या ग्रंथांचा ऐतिहासिक दृष्टीने अभ्यास करण्याची प्रवृत्ति नष्ट झाली व शब्दांच्या व भाषेच्याच अभ्यासाकडे अधिक लक्ष लागून व्याकरणशास्त्राची मात्र फार झपाट्याने वाढ झाली व या बाबतींत मात्र भारतीय पंडितांनी ग्रीक पंडितांवर ताण केली.

त्यामुळे आरंभी, आपणांस सध्यां उपलब्ध असलेल्या निघण्टुप्रमाणे, दुसरेहि शब्दसंग्रह अस्तित्वांत असणे शक्य आहे. तथापि सध्यांच्या निघण्टूच्या उत्कृष्टतेमुळे त्याची परंपरा कायम राहिली असावी व बाकीचे लुप्त झाले असावे. त्याचप्रमाणे ऋग्वेदाप्रमाणेच इतर संहितांचेहि निघण्टुग्रंथ कदाचित् प्रथम तयार झाले असतील पण ऋग्वेदसंहितेला जें महत्त्व आहे व त्या संहितेचा अभ्यास जो अधिक सूक्ष्मपणे व मोठ्या प्रमाणावर करण्याची परंपरा दिसून येते तीमुळे त्या संहितेच्या निघण्टूसच महत्त्व येऊन बाकीचे लुप्त झाले असावे व त्याचाच अभ्यास परंपरेने चालू राहिला असावा.

निघण्टु—या 'निघण्टु' ग्रंथाचा कर्ता कोण असावा याबद्दल कांहींच निश्चितपणे सांगतां येत नाही. प्रत्यक्ष 'निघण्टु' मध्ये तत्कर्तृत्वबोधक असे गमक कांहींच नाही व

त्यावद्दल केवळ कल्पनेवरच विसंबून रहावे लागते. महाभारताच्या शांतिपर्वातील मोक्ष-^१ धर्मपर्वांमध्ये (३४२, ८६-८७) पुढील दोन श्लोक आढळतात:- ' वृषोहि भगवान् धर्मः ख्यातो लोकेषु भारत । निघंटुकपदाख्याने विद्धि मां वृषमुत्तमम् । कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते । तस्मात् वृषाकपिं प्राह कश्यपो मां प्रजापतिः । ' या श्लोकांमध्ये ' निघंटु ' चा कर्ता महर्षि कश्यप होता असे म्हटले आहे. परंतु या उल्लेखास ऐतिहासिक महत्त्व काढीचेहि देतां येत नाही. असाहि संभव आहे कीं, प्रस्तुत 'निघंटु' हा शब्दसंग्रह एकाच वेळीं बनलेला असून त्यामध्ये अनेक वेळां भर पडलेली असावी व सध्यांचे उपलब्ध स्वरूप हे त्याचे अंतिमस्वरूप असावे. या संग्रहाचे पांच अध्याय आहेत. पहिल्या अध्यायांत भौतिक वस्तूंचीं नांवे दिलेलीं आहेत. उदा० पृथिवी, हिरण्य, उषा, इ० सतरा विषयांचीं नांवे आहेत. दुसऱ्या अध्यायांत मनुष्य, त्याचे निरनिराळे अवयव व मनुष्यसंबद्ध संपत्ति, राग, युद्ध वगैरे गोष्टींचीं नांवे असून त्यांत बावीस विषय आहेत. उदा० कर्म-नामानि, अपत्यनामानि, बाहुनामानि, धननामानि इ०. तिसऱ्या अध्यायांत गुणधर्म अथवा भाववाचक शब्दांचा संग्रह आहे. यांत तीस विषय आहेत. उदा० बहुनामानि, म्हस्वनामानि, सुखनामानि, रूपनामानि इ०. या पहिल्या तीन अध्यायांस ' नैघंटुककांड ' असें नांव आहे व त्यांत समानार्थक शब्दांचा संग्रह केला आहे. चौथ्या अध्यायास ' नैगमकांड ' असें नांव असून त्यांत वेदांतील अनेकार्थवाचक व कठिण शब्दांचा संग्रह आहे व पांचव्या अध्यायास ' दैवतकांड ' असें नांव असून त्यांत निरनिराळ्या देवतांचीं नांवे दिलेलीं आहेत.

यास्क-निरुक्त—या निघण्टूवर यास्काचे निरुक्त या नांवाचे भाष्य उपलब्ध आहे. यास्काचार्यावद्दल आपणांस फारशी माहिती उपलब्ध नाही. तैत्तिरीय संहितेच्या काण्डानु-क्रमांत (५.३) त्यास पैंगि असें संबोधिले आहे व वैशंपायनाने ती संहिता प्रथम यास्कास देऊन यास्काने तैत्तिरीय दिली असें म्हटले आहे. पिंगकृषीचा उल्लेख आश्वलायनश्रौतसूत्रांत (१२.१२) आढळतो व तो आंगिरस होता असें तेथे म्हटले आहे. तेव्हां यास्क आंगि-रसगोत्रांतील असावा. परंतु त्याच ठिकाणीं भृगुवंशामध्ये यस्क ऋषीचा उल्लेख असून त्याचा वंशज यास्क होता असें म्हटले आहे. त्याप्रमाणेच महाभारतमोक्षधर्मपर्वांमध्ये ' यास्को मामृषिरव्यग्रोऽनेक यज्ञेषु गीतवान् । शिपिविष्ट इतिह्यस्माद् गुह्य नामधरो ह्ययम् ॥ स्तुत्वा मां शिपिविष्टेति यास्क ऋषिरुदारधीः । मत्प्रसादादधो नष्टं निरुक्तमधि-जग्मवान् ॥ ' (३४२. ७०-७१) याप्रमाणे यास्काचार्यांचा निरुक्तकार म्हणून उल्लेख आहे. निरुक्ताच्या शेवटीं ' नमः पारस्कराय नमो यास्काय ' असें म्हटलेले आढळते. यावरून यास्क हा निरुक्ताचा कर्ता ही गोष्ट जी आपणास परंपरागत माहीत आहे ती महाभारतकालापासून निर्विवाद आहे असें स्पष्ट होते. आतां यास्कास पारस्कर म्हटले आहे व पाणिनीने ' पारस्करप्रभृतीनि संज्ञायाम् ' (६.१.१५७) असें एका सूत्रांत ग्रथित केले आहे व त्यावरील पतञ्जलीच्या भाष्यांत ' पारस्करो देशः इति ' असें स्पष्टीकरण दिले आहे यावरून यास्क हा पारस्करदेशीय असावा असें दिसते. तसेंच शथपथ ब्राह्मणांतील वंशक्रमामध्ये ' भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च यास्काच्च ' व बृहदारण्यकांतील वंशक्रमामध्ये

‘जातूकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काच्च’ असा उल्लेख आहे. परंतु हे सर्व उल्लेख निरुक्ताकार यास्काबद्दलच आहेत काय याबद्दल अनिश्चितता आहे त्यामुळे यास्काबद्दल किंवा त्याचा देश, काल, गोत्र इत्यादीबद्दल आपणांस निश्चित कांहींच सांगतां येत नाही. निरुक्ताशिवाय दुसऱ्या कोणत्याहि ग्रंथाचे कर्तृत्व यास्काकडे आढळत नाही. मात्र पिंगलाच्या छंदःसूत्रांमध्ये ‘उरोबृहती यास्कस्य’ म्हणून यास्कानीं उरोबृहती हें नांव एका छंदास दिल्याचा उल्लेख आढळतो. तेव्हां यास्काचा छंदःशास्त्रावर ग्रंथ होता किंवा काय अशी शंका येते पण यास प्रत्यंतर पुरावा दुसरा कोठे आढळत नाही. यास्काने वेदांतील निरनिराळ्या शब्दांवर अर्थविवेचक व व्युत्पत्तिदर्शक टीपा दिलेल्या असून तत्तदर्थबोधक अवतरणेहि दिलेली आहेत; परंतु यास्काचार्यांचे निरुक्त हेंच पहिले निरुक्त नसून यास्काचार्यांपूर्वीहि अनेक निरुक्तकार होऊन गेलेले असावेत. खुद्द यास्काचार्यांनीं आपल्या निरुक्तामध्ये पूर्वीच्या निर्वचनकारांचाच केवळ नव्हे तर निरनिराळ्या भाषाशास्त्रविषयक अभ्यासकांच्या संप्रदायांचा उल्लेख केलेला आपणांस आढळून येतो. यास्काचार्यांनीं नैरुक्ताः (१.१२; २.१४; १६ इ०) म्हणून व्युत्पत्तिशास्त्रज्ञांच्या संप्रदायांचा उल्लेख केलेला आहे. तसेंच वैयाकरणाः (१.१२; ९.५;) म्हणून व्याकरणशास्त्रज्ञांच्या संप्रदायाचा; पूर्वयाज्ञिकाः (७.२३;), याज्ञिकाः (५.११; ७.४ इ०) म्हणून यज्ञसंस्थेच्या अभ्यासकांच्या संप्रदायांचा; ऐतिहासिकाः (२.१६; १२.१ इ०) म्हणून कथाभ्यासकांचा व नैदानाः (६.९; ७.१२) म्हणून आद्यकारणसंशोधकांच्या संप्रदायाचा उल्लेख केलेला आहे. यावरून पूर्वी शब्दांचा अनेक अंगांनीं अभ्यास होत असून यास्काचार्य हे अशाच एका अभ्यासकांच्या संप्रदायांतून तयार झालेले पंडित असले पाहिजेत. यास्काचार्यांनीं वरील संप्रदायांप्रमाणेच पूर्वीच्या अनेक विवेचकांचा किंवा आचार्यांचा उल्लेख आपल्या ग्रंथांत केलेला आपणांस आढळून येतो. उदा० आग्रयण (१०.८), आग्रायण (१.९; ६.१३;), आचार्याः (७.२२), औदुंबरायण (१.१), औपमन्यव (१.१, २.२), और्णवाभ (२.२६; ६.१३), कात्थक्य (८.५; ६), कौत्स (१.१५), क्रौष्टुकी (८.२), गार्ग्य (१.३; १२), गालव (४.३), चर्मशिरस् (३.१५), तैटिकी (४.३; ५.२७), वाष्यायणि (१.२), शतबलाक्ष (११.६), शाकटायन (१.३, १२), शाकपूणि (२.८; ३.११), शाकल्य (६.२८), स्थौलाष्टीवि (७.१४; १०.१). याप्रमाणे निरनिराळ्या पण्डितांचे अथवा त्यांच्या संप्रदायांचे उल्लेख निरुक्तांत आढळतात.

व्युत्पत्तिशास्त्र—तसेंच यास्काने जे देवतांचे त्यांच्या प्रभावानुसार पृथ्वीवरील, अंतरिक्षांतील व स्वर्गातील असे वर्गीकरण केले आहे तेहि इतरत्र आढळणाऱ्या पुराणाभ्यासकांपेक्षां विशेष आहे. तसेंच त्यानें समानार्थक व अनेकार्थक शब्दांचे जे विवेचन केले आहे तेहि शास्त्रशुद्ध आहे व विशिष्ट शब्दांचा विशिष्ट अर्थ निश्चित करित असतां आपल्या विवेचनास त्यानें उदाहरणे देऊन पुष्टि आणली आहे; एवढेच नव्हे तर शब्दांचा अर्थ निश्चित करण्याकरितां व्युत्पत्तीचे महत्त्व किती आहे हे त्यानें पुढे दिल्याप्रमाणे दिग्दर्शित केले आहे:—१. वैदिक ऋचांचा अर्थ समजण्याकरितां व्युत्पत्तिज्ञान अवश्य आहे. २. व्युत्पत्ति ही व्याकरणास पूरक आहे. ३. व्युत्पत्ति ही संहितेचा पदपाठ करण्याच्या कामी व

सामासिक शब्दांचे पृथक्करण करण्याच्या कार्मी अवश्य आहे. ४. विशिष्ट मंत्राची मूळ देवता शोधून काढून यज्ञाची पूर्तता करण्याच्या कार्मी व्युत्पत्तीचे ज्ञान आवश्यक आहे. ५. तसेच व्युत्पत्ति हे शास्त्र असून त्याचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. याप्रमाणे यास्काचार्यांनी व्युत्पत्तिज्ञानाचे महत्त्व दिग्दर्शित केले आहे. [अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वथर्प्रत्ययो न विद्यते । ... । तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कात्स्न्यं स्वार्थसाधकंच । ... । अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते । ... । तेचेद्ब्रूयुर्लिङ्गज्ञा अत्र स्म इति । ... । नि. १.१५-१७.]

वरील विवेचनावरून यास्ककार्मी शब्दांचा अभ्यास करण्याचे शास्त्र कोठपर्यंत वाढले होते हे आपणांस कळून येईल. यास्काचार्यांचा काल ख्रिस्तपूर्व ७०० पासून ५०० पर्यंत धरावयास हरकत नाही असे पाश्चात्य पंडितांचे मत आहे. तथापि यास्क पाणिनीपूर्व असला पाहिजे व पाणिनीचा काल जर रा. राजवाडे यांच्या मताप्रमाणे ख्रि. पू. ७०० च्या पूर्वी असेल तर यास्काचार्य ख्रि. पू. १००० च्या पूर्वी होऊन गेले असले पाहिजेत.

निरुक्तभाष्ये—यानंतर आपणांस यास्काचार्यांच्या निरुक्तावर निरनिराळ्या टीका अथवा भाष्ये झालेली आढळतात. त्यांतील प्रमुख भाष्यकार म्हणजे उग्र, स्कंदस्वामी व दुर्गाचार्य हे होत. यांपैकी दुर्गाचार्य हा १३ व्या शतकांत होऊन गेला असावा. याने निरुक्तांतील सर्व वचने आपल्या भाष्यांत घेऊन त्यांचे विस्तृत विवेचन केले आहे.

इ. स. पंधराव्या किंवा सोळाव्या शतकांत रंगेशपुरी येथे होऊन गेलेल्या यज्ञेश्वर-पुत्र देवराजयज्वा नांवाच्या अत्रिगोत्रोत्पन्न पंडिताने नैघण्टुक कांडावर एक टीका लिहिली आहे. त्याने त्या टीकेच्या उपोद्धातांत असे म्हटले आहे की, यास्काने आपल्या निरुक्ता-मध्ये नैगमकाण्ड व दैवतकाण्ड यांतील प्रत्येक शब्दावर भाष्य केले आहे व तत्पुष्ट्यर्थ अवतरणे दिली आहेत; परंतु नैघण्टुक कांडांतील एकंदर १३४१ शब्दांपैकी फक्त कांहीं शब्दांवरच भाष्य केले आहे व उतारे दिले आहेत. यानंतर स्कंदस्वामीने यास्काचार्यांनी केवळ सामान्यतः विवेचन केलेल्या कांहीं शब्दांची विस्तृत चर्चा केली आहे (नै. १.४; ३, १३; ३, २९). परंतु बरेच शब्द चर्चा करावयाचे राहिलेले आहेत व सांप्रत कलियुगांत वेदाभ्यासाची परंपरा त्रुटित होऊन लागली असून केवळ कोशावरून पुरेसा बोध होणे अशक्य आहे व ग्रंथामध्ये लेखकप्रमादांमुळे व पाठभेदांमुळे शब्द गळण्याचा अथवा विकृत होण्याचा संभव आहे, याकरितां शुद्ध पाठ प्रचलित रहावा व अभ्यास सुलभ व्हावा म्हणून त्याने यास्क व स्कंदस्वामी यांनी सोडलेल्या शब्दांवरहि भाष्य लिहून व अवतरणे देऊन चर्चा केली आहे व ही चर्चा यास्कांनी इतस्ततः विवेचन केलेल्या सुमारे ३५० शब्दांवरील टीका व स्कंदस्वामीने विवेचिलेले सुमारे २०० शब्द यांचे साहाय्य घेऊन व इतरांनीहि निरनिराळ्या प्रसंगानुसार इतर शब्दांचे जे विवेचन केले आहे ते आधारास घेऊन साक्षेपाने केली आहे व पाठ कायम केले आहेत. खेरीज त्याच्या कुलामध्ये जी अव्ययनाची परंपरा अत्रुटित चालू होती तिचेहि साहाय्य त्यास झाले आहे व त्याने अनेक हस्तलिखित प्रतींचे, वेकटाचार्यपुत्र माधव याने भाष्य केलेल्या नामानुक्रमणी, आख्यातानुक्रमणी, स्वरानुक्रमणी, निपातानुक्रमणी, निर्वन्धनानुक्रमणी इत्यादि अनु-

क्रमणींचें साहाय्य घेतल्याचें नमूद केलें आहे. तसेंच यानें आपल्या आधारग्रंथांत निरुक्त, स्कंदस्वामिकृत निरुक्तटीका, स्कन्दस्वामि-भवस्वामि-राहदेव-श्रीनिवास-माधवदेव-उवटभट्ट-भास्करमिश्र-भरतस्वाम्यादि विरचित वेदभाष्ये पाणिनीय व्याकरण, विशेषतः उणादि, त्याची वृत्ति, धीरस्वामि-अनंताचार्यादिकृत निघण्टुव्याख्या, भोजराजीय व्याकरण, कमलनयनीय, निखिलपदसंस्कार यांचा उल्लेख केला आहे.

देवराजयज्वानें केवळ नैघण्टुक काण्डावरच टीका लिहिली आहे. तथापि त्यानें ऋग्वेदामधीलहि अवतरणें सर्व शब्दांस दिलेलीं नाहींत व 'वचन शोधावयाचें आहे.' ('निगमो अन्वेषणीयः') ही पुस्ती त्यास अनेक शब्दांस जोडावी लागली आहे. तथापि त्यानें बऱ्याच विस्तृत प्रमाणावर वैदिक वाङ्मयाचा आपल्या टीकालेखनांत उपयोग केला आहे.

निघण्टु व संस्कृत भाषाकोश-वैदिक निघण्टु व पुढील संस्कृत भाषेचे कोश यांची तुलना केली असतां फक्त 'महाव्युत्पत्ति' या बौद्ध कोशासारख्या कांहीं कोशांचेंच वरील निघंटूशीं साम्य दिसतें. परंतु उत्तरकालीन कोश व निघण्टु यांमध्ये फार अंतर असून त्यांचा निघण्टूशीं फारसा संबंध असावा असें वाटत नाहीं. त्याप्रमाणें जसे वैदिक निघण्टु हे विशिष्ट ग्रंथांशीं संबद्ध असे आढळतात व विशिष्ट ग्रंथांतीलच शब्दांचा संग्रह करतात (अथर्वनिघण्टु, निगमपरिशिष्ट इ०) तसे संस्कृत कोश हे विशिष्ट ग्रंथांशीं संबद्ध असलेले आढळत नाहींत. जरी कांहीं शब्दांचे अर्थ विशिष्ट ग्रंथांतील वचनांस अनुसरून दिलेले आढळतात तरी विशिष्ट ग्रंथांतील शब्दांस अनुसरूनच एखादा कोश झालेला आहे, असें आढळत नाहीं. तथापि हे कोश म्हणजे केवळ शब्दांच्या याद्याच नसून त्यांत इतरहि माहिती उद्धृत केलेली मधून मधून आढळते. निघंटूमध्ये नामें व अव्ययें, याप्रमाणेंच धातूहि संगृहीत केलेले आढळतात. परंतु कोशामध्ये फक्त नामें व अव्ययें यांचाच संग्रह केलेला दिसून येतो. यावरून नामपारायण आणि धातुपारायण अथवा कोश आणि धातुपाठ अशी विभागणी पूर्वीच झालेली असावी असें दिसून येतें. निघण्टूची रचना गद्य असून कोशांची रचना पद्यमय असते व बहुधा ती अनुष्टुप् छंदांत आढळते. मधून मधून आर्याहि दिसून येतात; व अभिधानरत्नमाला या कोशांत तर अनेक प्रकारचीं वृत्ते आढळतात. तसेंच निघण्टूची रचना वैदिक शब्दांचा अर्थनिश्चय करण्याकरितां केलेली आढळते, तर कोशांचा मुख्य उद्देश जरी शब्दार्थांचेंच विवरण करण्याचा असला तरी पुष्कळशा कोशांत केवळ महत्त्वाचे अथवा क्वचित योजले जाणारे शब्द संगृहीत केलेले असून त्यांचा उपयोग मुख्यतः कवीकरितांच असावा. उदा० 'कवीनां हितकाम्यया' (धनंजय), 'कवीनां सुखहेतवे' (धरणीकोश), 'कृणामुपेत्य सतां कवीनां' (महेश्वर), 'कवेः शीघ्रकवित्वाय' (शीघ्रयोधिनी), 'कविकंठभूषणार्थ' (हलायुध), 'संवित्तीनां भूषणं सत्कवीनां' (वैजयंति) इ०. अभिधानकोशांचें ज्ञान हें एक काव्याभ्यासाचें अंग समजलें जात असे. याप्रमाणें कोश हे निघण्टूंहून रचना, स्वरूप व हेतु या तिन्ही बाबतींत भिन्न होते असें दिसून येतें. तसेंच त्यांमध्ये कालाचेंहि बरेंच अंतर दृष्टीस पडतें. अमरकोश तयार झाल्यानंतर पूर्वीचे कोश बहुतेक सर्व मार्गें पडून नष्टप्राय झाले असावे, व अमरकोशापूर्वीच्या कोशांचा

आपणांस कोठे कोठे आलेल्या उल्लेखांवरून व त्यांच्या अपरिपक्व स्वरूपावरून मात्र बोध होतो (शाश्वत-हलायुध).

संस्कृत भाषेत पूर्वी शब्दकोशास कोश, अभिधानकोश, नाममाला, नामपारायण (धातुपारायण याच्या उलट) व निघण्टु (निर्घण्टु, निघण्ट, जैन प्राकृत निघण्ट) इत्यादि नावे आढळतात. सायणाचार्यांनी आपल्या ऋग्वेदभाष्यांत एका ठिकाणी निघण्टु शब्दाने एकार्थवाचक शब्दांच्या संग्रहाचा बोध होतो असे म्हटले आहे. 'एकार्थवाचिनां पर्यायशब्दानां संघो यत्र प्रायेणोपदिश्यते तत्र निघण्टु शब्दः प्रसिद्धः; तादृशेषु अमरसिंह-वैजयन्ती-हलायुधादिषु दश निघण्टव इति व्यवहारात् । (ऋग्वेद-गणपत कृष्णाजी प्रत सायणभाष्य-उपोद्धात. पृ. ३३.)

निघण्टु शब्द दक्षिणेकडे विशेष प्रचारांत आहे व वैजयन्ती कोशाचा कर्ता आपल्या कोशास प्रशस्तीमध्ये वैजयन्तीनिघण्टु असे म्हणतो व सांप्रतहि दक्षिणेकडे ग्रंथांच्या यादीमध्ये सर्व कोश निघण्टु या सदराखाली नमूद केलेले आढळतात. परंतु निघण्टु शब्दाने वैदिक कोशांचा बोध होतो व सध्यां निघण्टु हा शब्द विशेषकरून वैयकीय कोशांस लावलेला आढळतो. उदाहरणार्थ धन्वन्तरिनिघण्टु, निघण्टुशेष, राजनिघण्टु इ०.

संस्कृत शब्दकोशांमध्ये मुख्यतः आपणांस दोन वर्ग आढळून येतात.—एक एकार्थवाचक किंवा समानार्थवाचक शब्दांचा म्हणजे ज्या शब्दांचा एकच किंवा सारखा अर्थ आहे असे शब्द एकत्र देणारा व दुसरा अनेकार्थवाचक किंवा नानार्थवाचक म्हणजे ज्या एकाच शब्दाचे अनेक अर्थ होतात ते सर्व अर्थ एकत्र देणारा. तथापि अशा तऱ्हेचे अगदीं एकमेकांपासून स्वतंत्र असे कोश फारसे उपलब्ध नाहीत व पहिल्या प्रकारच्या बहुतेक मनुष्यांच्या कोशांत (अमर, वैजयन्ती) नानार्थवाचक शब्दहि एखाद्या प्रकरणांत किंवा परिशिष्टरूपाने दिलेले आढळतात. हेमचंद्राने मात्र पहिल्या प्रकारच्या शब्दांचा संग्रह 'अभिधानचिंतामणि' या कोशांत व दुसऱ्या प्रकारच्या शब्दांचा संग्रह 'अनेकार्थसंग्रह' या नावाने स्वतंत्र केला आहे.

अमरपूर्व कोशकार—आतां अमरसिंहापूर्वी कोणते कोशकार होऊन गेले ते पाहू. अमरसिंह आपल्या कोशाच्या प्रशस्तींत पूर्वीच्या कोशकारांचा उल्लेख करित नाही. तर केवळ 'समाहृत्यान्यतन्त्राणि' असे म्हणतो. म्हणजे पूर्वीच्या कोशांचा याने उपयोग केला होता एवढेच दिग्दर्शित करतो. तथापि अमरकोशावरील टीकेमध्ये कांहीं जुन्या कोशकारांचीं नावे आपल्यास आढळतात. या जुन्या कोशकारांपैकी कात्य हा सर्वांत जुना असावा. याच्या कोशाचे नांव 'नाममाला' (हे कदाचित सर्वसामान्य नांवहि असू शकेल) असे होते. कारण काव्यालंकारवृत्ति (१.३, ६) व काव्यानुशासन (६ १६) यांमध्ये जे "नाममालाप्रतीक" उल्लेखिलेले आढळते ते कात्यायने असावे असे मंख कवीच्या आधारावरून महेन्द्रसूरीने विधान केले आहे. अमरसिंहापूर्वी होऊन गेलेला कात्यायन व हा कात्य हे एकच असावे. कात्य आणि कात्यायन यांचा अर्थ कोशकार एकच देतात. तसेच क्षीरस्वामीने आपल्या टीकेमध्ये मुनि म्हणून ज्याचा उल्लेख केलेला आहे तो कात्य किंवा

कात्यायनच असावा असें प्रो. झकारिया म्हणतात. परंतु रा. कृ. गो. ओक आपल्या क्षीरस्वामीकृत टीकायुक्त अमरकोशाच्या प्रतीत मुनि हा व्याडि असावा असें मत देतात.

“ धन्वंतरिनिघण्टु ” या वैद्यकीय कोशाचा कर्ता धन्वंतरि हाहि अमरसिंहापूर्वी होऊन गेलेला असावा. कारण धन्वंतरीच्या चुका अमरसिंहानें दाखविल्या आहेत असें क्षीरस्वामी आपल्या टीकेत म्हणतो. तसेंच क्षीरस्वामीनें वारंवार उल्लेख केलेला भागुरि हाहि त्याच्या मताप्रमाणे अमरसिंहापूर्वी होऊन गेला असावा. हलायुधानें भागुरीचा प्रमाण म्हणून उल्लेख केलेला आहे (१. २). याच्या कोशाचे नांव “ त्रिकांड ” होतें, असें रायमुकुट म्हणतो. व त्रिकांड नांवाच्या ग्रंथाचा उल्लेख अमरामध्ये आढळतो. प्रत्यक्ष अमरकोशाचाहि त्रिकांड अथवा त्रिकांडी या नांवानें उल्लेख केलेला दृष्टीस पडतो (उदा. पुरुषोत्तम-त्रिकांडशेष). अमरसिंहानें आपली त्रिकांडात्मक वर्गीकरणपद्धति कदाचित् भागुरीपासून घेतली असावी. ऑपर्टच्या म्हणण्याप्रमाणें भागुरीचा त्रिकांडकोश दक्षिण-हिंदुस्थानांत अद्यापि उपलब्ध आहे (ऑपर्ट संस्कृत ग्रंथ यादी २.४७९०). तसेंच रंति अथवा रंतिदेव आणि रभस अथवा रभसपाल हेहि अमरसिंहापूर्वी होऊन गेलेले असावे, असें म्हणतात.

कोल्ब्रुक व वुइल्सन यांच्या म्हणण्याप्रमाणे अमरसिंहानें आपल्या आधारग्रंथांत रभस याचा उल्लेख केला असावा. वररुचि या वैय्याकरण आणि कोशकाराचाहि अंतर्भाव कांहीं टीकाकार अमरसिंहाच्या आधारग्रंथांत करतात. आणि रायमुकुट याच्या म्हणण्याप्रमाणे “ लिंगविशेषविधि ” या वररुचीच्या तंत्राचा उल्लेख तन्त्र या शब्दांत अभिप्रेत असावा. परंतु प्रत्यक्ष अमरानें याचा उपयोग कितपत केला असेल हा स्वतंत्र प्रश्न आहे.

वाचस्पति हाहि एक प्राचीन कोशकार असावा. याचा उल्लेख पुरुषोत्तमदेवानें आपल्या “ हारावली ”च्या अखेरीस केला आहे. तसेंच हेमचंद्रानें आपल्या अभिधान-चिंतामणीवरील टीकेच्या आरंभी केला आहे. वाचस्पतीचा आधार यादवप्रकाशानें आपल्या “ वैजयंती ” कोशाकरितांहि घेतला असावा. त्यांतील अनेक अवतरणांवरून हा कोश वैजयंती कोश वगळून इतर सर्व कोशांपेक्षां मोठा व अधिक माहितीनें भरलेला असा असावा.

विक्रमादित्य (कदाचित् साहसांक) व गोपालित (गोपालित ? षट्कोशसंग्रहांत गोपालित असें रूप आढळते. याचा आधार हलायुधानें घेतलेला आहे) हेहि दोन जुने कोशकार दिसतात.

व्याडि हाहि निःसंशय एक प्राचीन कोशकार असावा. याचा “ लिंगानुशासन ” या नांवाचा एक ग्रंथ असून त्याचा अभिधानचिंतामणि टीकेच्या प्रस्तावनेमध्ये हेमचंद्रानें एक महत्त्वाचा आधारग्रंथ म्हणून उल्लेख केला आहे. पुरुषोत्तमदेवानें आपल्या हारावली कोशाच्या अखेरीसहि याचा निर्देश केला आहे आणि वैजयंतीकार यादवप्रकाश यानेंहि बहुधा याचा उपयोग केला असावा. व्याडि व विंध्यवासी हे बहुधा एकच असावे. ह्याचा ग्रंथ वराच मोठा असावा. यास बौद्धधर्माचे चांगले ज्ञान असावे, हें त्यानें चौतीस जातकांचा उल्लेख केला आहे यावरून दृष्टीस पडते.

हुग हाहि एक जुना कोशकार दिसतो. याचा दुर्ग या नांवाशी नेहमीं घोंटाळां करण्यांत येतो.

उत्पलिनी, शब्दार्णव व संसारार्णव या कोशांचा उल्लेख हारावली व मेदिनी कोशांत आढळतो. उत्पलमाला म्हणजेच उत्पलिनीकोश असावा. कामसूत्रावरील आपल्या टीके-मध्यें यशोधर, अभिधानकोश म्हणजे उत्पलमालादि असें विवेचन करतो. उत्पलमाला हा कोश दक्षिणहिंदुस्थानांत अद्यापि अस्तित्वांत असावा असें ऑपर्टच्या यादीवरून दिसते (९६१. ४१०९).

हारावलींत खालील श्लोक आढळून येतो (५, २७५, मुंबई १८८९ द्वादशकोश-संग्रह २७३) “ शब्दार्णव उत्पलिनी संसारावर्त इत्यपि । कोशा वाचस्पतिव्याडिविक्रमादित्यनिर्मिताः ॥ ” याचा अर्थ असा लावतां येईल कीं, शब्दार्णव हा वाचस्पतीचा, उत्पलिनी व्याडीचा व संसारावर्त विक्रमादित्याचा होय. उत्पलिनी हा व्याडीचाच आहे ह्याबद्दल अमरचंद्राचा पुरावा आढळतो. आपल्या काव्यकल्पलतावृत्तिपरिमलांत दोन ठिकाणी उत्पलिनीतील अवतरण घेतांना तो ‘ व्याडिकृतोत्पलिनीमध्यात् ’ असे शब्द घालतो. याविरुद्ध अमरावर टीका करतांना (५.२) रायमुकुट हा उत्पलिनी व व्याडि यांचा भिन्न संबंध दाखवितो. ‘ त्रिकाण्डोत्पलिन्यादीनि नाममात्रतन्त्राणि व्याडिवरसच्यादिप्रणितानि लिंगमात्रतन्त्राणि । ’ तथापि लिंगानुशासन हे व्याडिकृत आहे अशी कांहीं खरीखोटी समजूत प्रचलित आहे, तिला उद्देशून रायमुकुटानें असें लिहिण्याचा संभव आहे.

शब्दार्णव हे वाचस्पतिकोशाचें दुसरें नांव आहे. याला पुरावा असा देतां येईल कीं, अमर १. १, २२ वर टीका करतांना रायमुकुट ‘ सौरिश्चीवत्स दैत्यारिविष्वक्सेनजनार्दनाः ॥ ’ हे शब्द शब्दार्णवातील असल्याचें लिहितो. परंतु रामनाथ आपल्या त्रिकाण्डविवेकांत तेच शब्द वाचस्पतिकोशातील अवतरण म्हणून देतो.

कोशरचना—प्रस्तुत उपलब्ध असलेल्या कोशांकडे वळण्यापूर्वी कोशरचनेसंबंधी जरूर ती माहिती सांगितली पाहिजे. कोशांचा उपयोग करण्यापूर्वी त्यांची—विशेषतः नानार्थकोशांची—रचना कशी असते हे समजावून घेणें अगत्याचें आहे. बहुशः त्या त्या कोशांतील विषयांचा अनुक्रम व त्यांतील शब्दांचें लिंग वगैरे संबंधी माहिती प्रस्तावनेत म्हणजे परिभाषांतून देण्याची कोशकारांची बहिवाट आहे. शब्दकोश समजण्यास या परिभाषांचा उपयोग किल्लीसारखा होत असतो.

समानार्थ अथवा एकार्थ कोश बहुधां विषयवारी रचलेले असतात. यांतील पुष्कळ भागांची तुलना लहान लहान कोशांबरोबर करतां येईल. उदा. अमरसिंह आपला शब्दकोश तीन काण्डांत विभागतो. प्रत्येक कांडांत पुन्हां वर्ग केलेले असतात. पहिल्या कांडांत स्वर्ग, देवता, देवशत्रु, जलचर व जलवनस्पतीकरितां शब्द सांगितलेले आहेत. दुसरें कांड सर्वांत मोठें आहे. त्यांत पृथ्वी, चार वर्ण व त्यांचीं कर्मे यांसंबंधी शब्द दिले आहेत. तिसरें सामान्य कांड. त्यांत विशेषकरून मिश्रशब्द, व तीन परिशिष्ट आहेत. दुसऱ्या सर्व एकार्थकोशांतून हाच किंवा अगदीं याचसारखा अनुक्रम आढळतो. विशेष सांगण्यासारखें इतकेंच कीं, ज्या विषयाला अमरानें अडीच कांडें खर्ची घातली आहेत त्यालाच

हलायुधाने अभिधानरत्नमालेत चार, यादवाने वैजयंतीत पांच व हेमचंद्राने अभिधान-
चिंतामणीत सहा अशीं कांडे खर्ची घातली आहेत.

एकार्थवाचक शब्दांचा अनुक्रम वर्णानुसार देण्याची पद्धति आढळत नाही. फक्त
नानार्थकोशांतून ही पद्धति आढळते. ती सुद्धां जुन्या काळांत नाहीच. तथापि यांत कांहीं
कमीपणा आहे असे नाही. कारण कोशांचा उपयोग! अर्थप्रतिपादनाकडे नव्हे तर मह-
त्वाच्या व विरळ सांपडणाऱ्या शब्दांचे समूह तोंडपाठ करण्याच्या कामीं होत असे.
शिवाय केवळ विषयवारी रचनेव्यतिरिक्त आणखी एक वाह्यस्वरूपावरून व अत्यंत
प्राचीनकाळापासून प्रचारांत असलेले असे रचनातत्त्वहि आढळून येते. ते असे कीं, एकार्थ
किंवा अनेकार्थ शब्दांच्या स्पष्टीकरणाचा विस्तार जसा असेल त्याप्रमाणे म्हणजे मुख्य
विषयाला लागणाऱ्या समानार्थक शब्दांची संख्या किंवा एका शब्दाचे जे निरनिराळे अर्थ
असतील त्यांची संख्या किंवा थोडक्यांत सांगावयाचे म्हणजे विषयविवेचनाचा विस्तार
जसा असेल त्याप्रमाणे—त्याचा अनुक्रम ठरत असे. उदा. हारावलीत स्पष्टीकरणांच्या
विस्तारानुरूप शब्दांचा अनुक्रम दिलेला आहे. प्रथम पूर्ण श्लोकांची स्पष्टीकरणे, नंतर
अर्धश्लोकांची व नंतर पादस्पष्टीकरणे (द्वादशकोशप्रतः ७). प्राकृत कोश ' पाइअलच्छी
(इ. स. ९७२) यांत सुद्धां याप्रमाणेच म्हणजे प्रथम ' एक गाहा, नंतर गाहद्व व नंतर
गाहाचलण '—विस्ताराची स्पष्टीकरणे अनुक्रमाने दिली आहेत.

नानार्थकोशांतूनहि विषयविस्तारानुरूप अनुक्रम धरण्याची पद्धति यापेक्षा अधिक
प्रमाणांत आढळते. सर्वांत मोठीं वर्णने प्रथम व नंतर लहान लहान असा नियम आढळतो.
उदा. शाश्वत कोश, अनेकार्थध्वनिमंजरी, हारावलीतील नानार्थकोशविभाग व अजयकोश
(यांत ३,४ श्लोकांची वर्णने सुद्धां आढळतात). याचे विरुद्ध धरणीकोशांत लहान वर्णने
आधीं दिलेली आहेत. ' पादैः पादद्वयैः श्लोकैरनेकार्थसमुच्चयः । ' जे कोशकार अनेका-
र्थशब्द अर्थसंख्येच्या अनुक्रमाने देतात, त्यांना तसे करण्यांत असा एक फायदा मिळतो
कीं, जे शब्द अर्थाने, व्युत्पत्तीने अगर दुसऱ्या कांहीं कारणाने परस्परांशीं संबद्ध
असतात ते सर्व एका ठिकाणीं आणतां येतात. उदा. शाश्वत १४६: ' हुताशने निशानाथं
सहस्रकिरणे तथा । तमोनुदः समौ दृष्टौ विरोचनतमोपहौ ॥ ' याचे उलट अमराने अंत्य-
व्यंजनानुसार शब्दांचा अनुक्रम लावल्याने त्याला तमोनुद, विरोचन व तमोपह हे शब्द
तीन निरनिराळ्या जागीं वर्णने लागले आहेत. धरणीकोशासंबंधी सांगतांना त्याच्या
प्रस्तावनेतील सातवा श्लोक येथे दिला म्हणजे पुरे. या श्लोकांत विपर्यासांचा स्पष्ट निर्देश
आहे: ' क्वचिदपां विपर्यासो लिंगार्थस्यानुरोधतः । यथेह भोगिभोगिन्योर्यथा विवर-
रन्ध्रयोः । ' अक्षरसंख्येनुसार शब्दानुक्रम ज्यांत दिलेला आहे अशा यादवकृतवैजयंतीच्या
नानार्थविभागांत विषम विस्ताराचे (विषमाक्षराः) अनेकार्थ शब्द पांच निरनिराळ्या
विभागांत घातले आहेत (पान २६९, २७२, २७४, २७६, २८०; उदा. ' वृक्षेऽद्वौ
शिखर्यगनगागमाः ' २७०, २)

कोशांतील एकार्थवाचक शब्द अथवा नानार्थवाचक शब्दांचे अर्थ ज्यावेळीं अमुक
एका श्लोकविभागांत घालावयाचे असतात त्यावेळीं जागा शिल्लक असल्यास ती खालील-

सारख्या शब्दांनीं भरून काढतात. 'मतः, मता, मतम्, स्यात्, भवेत्, उच्यते, इति कथ्यते सद्भिः, प्राहुः सन्तः, प्रचक्षते प्राज्ञाः वगैरे. ज्या शब्दाचा अर्थ वाक्याचा त्याला 'शब्द' 'ध्वनि,' 'आख्या,' असा शब्द जोडतात; उदा. उणा. सू. १३०. २ वर उज्ज्वलदत्तः— " माः शब्द "; शाश्वत ६६ प्रतिसरध्वनि, ३६ करणाख्या. शाश्वत व हलायुध यांच्या ग्रंथांत हे वारंवार आढळून येते. एकार्थवाचक शब्द किंवा अर्थ यांची संख्या नमूद करण्याचाहि एक प्रघात दृष्टीस पडतो; उदा. 'त्रयः' अमर ३.३, १४९, १९४. शाश्वत, २००. हलायुध १, ६६, १४९. पंचस्वर्थेषु शाश्वत ६६. 'हरयो दश' हला. ५. ७०. वगैरे. शाश्वत व हलायुधामध्ये अनेक उदाहरणे सांपडतात. अनेक कोशकारांना एका शब्दाचा अर्थ देण्याकरितां संबंध वाक्येच्यावाक्ये लागतात. उदा. शाश्वत १२१, हलायुध १, ९०. या पाल्हाळपद्धतीचे अवशेष अर्वाचीनांच्या ग्रंथांतूनहि दिसून येतात. सामान्यतः असा नियम बांधतां येईल कीं, शब्दार्थ देण्यांत जितका पाल्हाळ अधिक तितका तो कोशकार अधिक प्राचीन असला पाहिजे.

अमरसिंहप्रमुख अनेक कोशकारांनीं विवेचनाची मर्यादा अमुक एक श्लोकविभागांवर ठरवावयाची हे तत्त्व सोडून देऊन विषयाची मांडणी थोडक्यांत कशी करतां येईल याकडेच लक्ष दिलेले आहे व तसें करण्यांत त्यांना यशहि आलेले आहे. यादव व हेमचंद्र हे पादपूरणार्थक शब्द कमी करून टाकण्याचे वावर्तीत सर्वांत पुढे गेलेले आहेत. संक्षेप करण्याचे एक मोठे साधन म्हणजे समानार्थक शब्द व शब्दार्थ एका समासांत देणे हे होय. उदा. " आकाशविहायसी " (अमर); " पवित्रं कुशपूतयोः " (शाश्वत); दवदावौ (हलायुध). नानार्थकोशांतून एकशेषद्वंद्व समास फार दृष्टीस पडतो. ज्या शब्दांचे दोन अर्थ असतील ते प्रथमेच्या द्विवचनांत, तीन अगर अधिक अर्थ असतील ते प्रथमेच्या अनेकवचनांत व त्या शब्दांचे अर्थ त्या त्या विभक्तिवचनासहित द्वंद्वसमासांत घातलेले असतात. " गणाः प्रमथसंख्यौघा ग्रावाणौ पर्वतोत्पलौ " (वैजयंतीच्या नानार्थविभागांतून). शाश्वत (५९५-६२७) वगैरेतून हे एकशेष पुष्कळच आढळतात. अमराने शब्द व अर्थ याशिवाय त्यांचीं लिंगेहि दिलेलीं आहे. त्यानें पूर्वपद्धति सोडून देऊन जेथे एखाद्या शब्दाचे सर्व अर्थ एकलिंगीच असतील त्या टिकाणींच फक्त एकशेषाचा उपयोग केलेला आहे. उदा० " सुरमत्स्यावनिमिषौ " किंवा " खश्रावणौ नभसी " असें न म्हणतां " नभः खं श्रावणो नभः " (शाश्वत ६३० प्रमाणे शब्दांची पुनरावृत्ति) असें म्हटले आहे. याशिवाय समानार्थवाचक शब्द जेव्हां एकलिंगी असतील तेव्हांच त्यांचा समास केला जातो. उदा. " स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः " (सर्व पुल्लिंगी शब्द). याविषयी आणखी जास्तीकमी माहिती अमरकोशाच्या टीकाकारांनीं दिलेली आढळते.

एका शब्दाचे अनेक अर्थ निरनिराळे न सांगतां समासपद्धतीनें सांगितल्यामुळे चुका व गैरसमजुती यांना जागा रहात असे. उदा. हे समास पहा. " (सुधा) गङ्गेष्टिकास्नुही-मूर्वापीयूषेषु, " -(शाश्वत), " (वली) मव्यमरेखोर्मिजीर्णत्वग्गृहदारुषु " -(वैजयंती), " (निमित्तं) हेतुचिह्नागन्तुदैवादेशपर्वसु. " -(त्रिकां.) यांपैकी पहिल्या समासांत गङ्गेष्टिका हा एक शब्द कीं गंगा व इष्टिका (वीट) असे दोन शब्द समजावयाचे याबद्दल

संशय राहतो. तथापि ही समासपध्दति त्याज्यहि समजत असत असे आपणांस प्राचीन काळींहि आढळते. अजयकोशांतील प्रस्तावनेत ग्रंथकर्त्यांनीं असे म्हटले आहे कीं, “ तीन अर्थोपर्यंतच मी द्वंद्वसमास करून बहुवचन लिहिलें आहे. चार अगर अधिक अर्थांचा समास केलेला नाही ” (“ त्रिष्वेव बहुवचनं कृतं न चतुरादिषु । ”). यावरून अजय जेव्हां सुधागङ्गेष्टिकाचूर्णस्तुहीषु ” असे लिहितो तेव्हां त्या ठिकाणीं गङ्गा व इष्टिका असे निरनिराळे शब्द घेतां घेत नाहीत हें उघड आहे. असो.

जे शब्द समानार्थक नाहीत ते एकमेकांपासून वेगळे करतां यावेत व त्यांचा अनेकांर्थप्रमाणें अर्थ लावूं नये म्हणून दोन साधनांचा उपयोग करीत. अशा ठिकाणीं अथ (अथो) व तु (आणि पुनर्) हीं अव्ययें योजीत. ज्या शब्दाच्या पूर्वी अथ असेल किंवा ज्याच्या मागून तु येईल तो शब्द पूर्वशब्दाबरोबर घेतां कामा नये. “ त्वन्ताथादि न पूर्वभाक् ” (अमर), “ न पूर्वं शब्दभागत्रपुनस्त्वंन्तमथादितः ” (वैजयंती), “ त्वन्ताथादि न पूर्वगौ ” (हेमचंद्र). एका विषयाला ठराविक जागा पुरत असेल म्हणजे त्या विषयाचा आरंभ व समाप्ति श्लोकाच्या पादारंभाबरोबर अथवा पादसमाप्तीबरोबर जुळत असेल तर तेथे स्वाभाविकपणें विरामचिन्ह असतेंच. तशींच अथ व तु हीं एक तन्हेचीं कृत्रिम विरामचिन्हे होत. ही पद्धत कदाचित् अमरसिंहानें प्रथमच उपयोगांत आणली असेल.

नानार्थकोशांतून असा एक नियम आढळतो कीं, अनेकार्थवाचक शब्द प्रथम व त्यानंतर त्याचे अर्थ दिलेले असतात. विश्वकोशाच्या प्रस्तावनेत (२२) असे म्हटले आहे:—“ नानार्थः प्रथमान्तोऽत्र सर्वत्रादौ प्रदर्शितः । सप्तम्यन्तेषु शब्देषु वर्तमानः सुनिश्चितः । ” मेदिनीकोशाची (११) परिभाषा जवळ जवळ याच शब्दांत दिलेली आहे. अनेकार्थसंग्रहांत (२) हेमचंद्र लिहितो:—“ उद्देश्यवचनं पूर्वं पश्चादर्थप्रकाशनात् । ” पूर्वी “ विधौ भूपे प्रजापतिः ” असा संग्रह करीत (त्रिकांडशैपात सुव्यां हा आढळतो, ३. ३, १६७). नंतर फक्त “ प्रजापतिर्विधौ भूपे ” (विश्वकोश) असे आढळते. अमरकोशांत व वैजयंतींत हा नियम आढळत नाही. तथापि या व इतर कोशांतून अनेकार्थवाचक शब्द वर्णानुक्रमानें लावल्यानें असल्या चुका होत नाहीत. नंतरच्या कोशकारांनीं— उदा. हेमचंद्रानें—वर्णनपध्दतींत अधिक संक्षिप्तता आणली इतकेंच नव्हे तर गैरसमजुती राहूं नयेत म्हणून विशिष्ट साधनें उपयोगांत आणिलीं. तशांतूनहि नवीनांनीं त्यांचा अर्थ लावण्यांत चुका केल्या आहेत, त्यांचीं कारणे परिभाषांकडे दुर्लक्ष, टीकांचा अभाव व सदोष हस्तलिखिते व प्रकाशनें हींच असलीं पाहिजेत. नंतरच्या कोशकारांनीं जुने कोश वापरतांना चुका केल्या असणे संभवनीय व साहजिक आहे. त्यांचे टीकात्मक परीक्षण पुढे होणे जरूर आहे. सध्यां हें काम होणेच मुष्किलीचें आहे. कारण कांहीं कांहीं महत्त्वाच्या कोशांचे विश्वासाहें पध्दतीनें प्रकाशनहि अजून झालेले नाही.

नानार्थशब्दकोशांचीं वरील वर्णनांत आलेलीं अशीं कांहीं विशिष्ट लक्षणे थोडक्यांत सांगितलीं पाहिजेत. वर्णनपध्दती विषयीं सांगावयाचें म्हणजे अगदीं प्राचीन ग्रंथांत अनेकार्थवाचक शब्द व त्यांचे अर्थ एकमेकांजवळ प्रथमाविभक्तींत (किंवा “ विदुःकृष्णां

पिप्पलीं द्रौपदीमपि ” शाश्वत २८ अशा ठिकाणीं द्वितीयेंत) ठेवीत असत असें वाटतें. असें करतांना अनेकार्थवाचक शब्दाची पुनरुक्ति करण्याची चाल होती. उदा. “ बलं-शक्तिर्वलं सैन्यं बलं स्थौल्यम् ” वगैरे. शाश्वतांत (६२८-६३५) अशी पुनरुक्ति पुष्कळच आढळते. इतर ठिकाणींहि असली शब्दावृत्ति अथवा पुनरुक्तता फार येते. उदा. प्राचीन असलेल्या अनेकार्थध्वनिमंजरींत तिचा उपयोग केलेला आहे. अनेकार्थवाचकाची पुनरुक्ति अनेकार्थवाचक अमुकच शब्द होय हें दाखविण्याकरितां करीत हें उघड आहे. ज्या ग्रंथांतून अनेकार्थवाचक शब्द व त्यांचे अर्थ प्रथमाविभक्तींत एकमेकांजवळ दिलेले असतात व शब्दांचा अनुक्रम वर्णानुरूप वगैरेहि नसतो अशा ग्रंथांत या गोष्टीची जरूरी भासते. शाश्वतानें (६३२) जर “क्षीरमम्बु पयः क्षीरम् ” असें न लिहितां “क्षीरमम्बु पयः” इतकेच लिहिलें असतें तर कोशकाराच्या मनांत कोणत्या शब्दाचें स्पष्टीकरण करावयाचें होतें या-विषयी संशय उत्पन्न झाला असता. परंतु हा प्रश्न अमरकोशांतील “ वणिकपथः पुरं वेदो निगमः ” या उदाहरणाच्या बाबतींत संभवतच नाही. येथें निगम हा अनेकार्थवाचक शब्द होय. कारण अमर हा अन्त्यव्यंजनानुसार शब्दानुक्रम देतो आणि वरील अवतरण “ मअन्त ” विभागांतील आहे. तथापि अनेकार्थवाचक शब्द निरनिराळ्या रूपांत म्हणजे निरनिराळ्या लिंगी वगैरे असतांना त्यांचे अर्थ सोप्या रीतीने सांगावयाचे असल्यास ही युक्ति अवलंबितां येते. उदा. “सहा मासः सहो बलम् । ” (शाश्वत), “सहो बलं सहा मार्गः” (अमर). अर्वाचीन कोशकार फक्त लिंगभेद दाखविण्यापुरताच शब्दावृत्तीचा उपयोग करतात. उदा. महेश्वराचा विश्वकोश २३. “स्पष्टाय लिंगभेदाय काप्यत्र पुनरुक्तता । ” त्याचप्रमाणें धरणीदास “ स्पष्टाय लिंगभेदाय क्वचिदावृत्तिरिष्यते । ” अजयपालाचे शब्द यापेक्षांहि निश्चित स्वरूपाचे आहेत “ विना लिंगविशेषेण नैवात्र पुनरुक्तता ”. तसेंच मेदिनीकार “ शब्दावृत्तिर्न लिंगैक्ये. ”

अनेकार्थवाचक शब्द व त्यांचे अर्थ जवळ जवळ वेगळीच रावीत जुनी वर्णनपद्धति समजली पाहिजे; कारण ती सर्वांत स्वाभाविक आहे. तथापि उपलब्ध असलेल्या अति प्राचीन कोशांतून अर्थवाचक शब्द पुष्कळदां सप्तमींत दिलेले आढळतात. या पध्दतींत अर्थ अधिक स्पष्ट होतो यांत शंका नाही व अनेकार्थवाचक शब्दांची पुनरावृत्ति (प्रथमेचीं रूपे निरनिराळीं असतील तेवढ्या बाबतींत सोडून) करण्याचें कारणहि रहात नाही. असें असतांनाहि प्रथमेचीं समानरूपेहि जेथे पुनरुच्चारित आढळतात (उदा. “परिग्रहः परिजने शपथेच परिग्रहः । ” शाश्वत ३१) तेथे त्यांना पूर्वरुढीच्या निरर्थक अवशेषांवांचून दुसरी किंमत देतां येत नाही. नंतरच्या कोशकारांनीं अनेकार्थवाचक शब्द प्रथमेत व त्यांचे अर्थ सप्तमींत असा नियम केलेला आढळतो (विश्व. २२ इ.; मथुरेश-“नानार्थः प्रथमान्तः स्यात्सप्तम्यन्ते तु वर्तते । ”). अजयपालानें हा नियम कडक रीतीने पाळला आहे, हेम-चंद्रानें तसा पाळलेला नाही; अर्थात त्यामुळेच केवळ त्याच्या अनेकार्थकोशास कमीपणा आलेला आहे असें नाही.

शब्दरचना करतांना कांहीं तत्त्वे-बहुतेक सर्वे तत्त्वे-एकाच वेळीं पाळलीं आढळतात. एकार्थशब्दकोशांतून आढळणारा जो विषयविस्तारानुरूप शब्दानुक्रम त्याविषयी पूर्वी लिहिलेच आहे. या आद्यतत्त्वाखेरीज आणखी खालील तत्त्वे नमूद करतां येतील.

वर्णानुक्रमानें रचना करणें, मग ती अन्त्यव्यंजनानुसार असो, प्रथमवर्णास (स्वर अथवा व्यंजनास) अनुसरून असो किंवा एकाच वेळीं अन्त्यव्यंजन व प्रथमवर्ण या दोहीनुसार असो. सर्वांत जुनी पद्धति अन्त्यव्यंजनानुसार रचना करण्याची होय. अमर-कोशांतील नानार्थवर्गांत (३, ३) हे एकच तत्त्व अनुसरलेले आढळते.

याठिकाणीं लक्षांत घेण्यासारखी अशी एक गोष्ट आहे कीं, कांहीं कोशकार मध्ययुगीन वर्णमालेस प्रमाण मानतात, म्हणजे क्ष हे नेहमीच्या वर्णमालेच्या शेवटीं आणखी एक निराळें अक्षर समजतात. उदा. विश्वप्रकाश व संखकोश यांतून 'अक्ष' सारखे शब्द 'षान्त' खालीं न पाहतां ते 'हान्त' नंतरच्या एका निराळ्या सदराखालीं 'क्षान्त' वर्गांत शोधिले पाहिजेत.

प्रथमवर्णानुसार शब्दरचना वैजयन्ती, देशीनाममाला व अजयकोश (यांत क्ष नें आरंभ झालेले शब्द शेवटीं आहेत) यांतून आढळते. एकाच वेळीं अंत्य व्यंजन व प्रथम वर्ण या दोहीनुसार शब्दरचना—उदा. त्रिकांडशेषांतील नानार्थवर्ग, अनेकार्थसंग्रह व मेदिनीकोश यांतून आढळते. वर्णानुक्रमानें शब्दरचना करण्याचे वावर्तीत भारतीय त्यावेळीं फारसे पुढे गेलेले दिसत नाहीत. म्हणून प्रथमाक्षरानुसार शब्दरचना करतांना त्याचे पुढील स्वर किंवा व्यंजन यांजकडे लक्ष दिलें जात नाही. उदा. अजयकोशांत एकामागून एक "गो, गौर, गुरु, गुण, ग्रहण, गंधर्व, ग्राह, गव्य, गोधा," असे शब्द येतात. फक्त अनेकार्थ-संग्रह, देशीनाममाला व मेदिनीकोश एवढेच या वावर्तीत अपवाद आहेत. या कोशांतून स्वरक्रमाकडे म्हणजे प्रथम व्यंजनापुढे जोडून अगर निराळ्या येणाऱ्या स्वराकडेहि लक्ष पुरविलेले आढळते. उदा. अनेकार्थसंग्रहांत (२. १७४-१७८) 'त्' नें संपणारे व 'प्' नें आरंभ होणारे शब्द खालील क्रमानें दिलेले आहेत:—पक्ति, पंक्ति, पत्ति, प्राप्ति, पित्सत, पीत, पीति, प्रीति, पुस्त, प्लुत, पूर्त, पृषत्, प्रेत, पोत, प्रोत.

शब्दांच्या अक्षरसंख्येनुसार त्यांचा अनुक्रम ठेवण्याचाहि प्रघात फार आढळतो. अमरकोशांत हा नाही. याविषयीं लक्षांत घेण्यासारखी गोष्ट अशी कीं, शेवटचे व्यंजन असणाऱ्या शब्दांत ते व्यंजन विश्व व मेदिनीकोश (धरणीकोशांतहि) पूर्ण अक्षराप्रमाणें धरतात. उदा. ककृम् (विश्व) त्र्यक्षरी शब्दांखालीं सांपडतो व यक्षराज् चतुरक्षराखालीं सांपडतो.

वैजयन्तीत अक्षरसंख्या व प्रथमवर्ण शिवाय करून लिंग हेहि एक आणखी रचना-तत्त्व मानले आहे.

विश्वप्रकाशांत अन्त्यव्यंजन व अक्षरसंख्या यांशिवाय शब्दांचे प्रत्यय लागून जें रूप तयार झालें असेल त्यासहि अनुसरून शब्दरचना केली आहे.

लिंगनिर्देशः—अनेक कोशांतून अर्थावरोवरच लिंगहि दाखविलेले असते म्हणजे नामानुशासन व लिंगानुशासन एकत्र केलेली असतात. उदा. अमरसिंहाच्या कोशाचे नांव 'नामलिंगानुशासन' म्हणजे नाम व लिंग यांचे अनुशासन (नामाच्या लिंगाचे अनुशासन नव्हे) असे आहे. कित्येक कोशकार लिंगाचा अंतर्भाव नामावरोवरच न करतां त्यांचा

निराळा विभाग करून (लिंगभेद किंवा लिंगसंग्रह असा) ग्रंथाच्या शेवटी जोडतात. ज्या कोशांतून लिंगानुसार शब्दरचना केलेली आहे असेहि कोश पूर्वी होते. उदा. वैजयंतीचा नानार्थविभाग. ही कोशाच्या रूपांत दिलेली लिंगानुशासनच होत. अशी उदाहरणे वोपालित याचा कोश, अमरमाला व रत्नकोश यांची देता येतील.

लिंगनिर्देश कोणत्या पध्दतीने केलेला आहे यासंबंधी कोशांच्या परिभाषांतून माहिती दिलेली असते. महत्त्वाच्या परिभाषा अमरकोश, वैजयंती, व मेदिनीकोश या कोशांच्या होत. तदनुसार लिंग हे रूपभेदाने अथवा लिंगविशेषविधीने (म्हणजे स्पष्ट लिंगनिर्देश करून) दाखविले जाते. साधारणमानाने व्याकरणाच्या रूपावरून (म्हणजे बहुतेक प्रथमेच्या एकवचनावरून) “ प्रायशो रूपभेदेन ” लिंग ओळखले जाते. नानार्थ-कोशांतून अनेकार्थवाचक शब्दाचे निरनिराळ्या लिंगी निरनिराळे अर्थ जेथे असतील तेथे त्या शब्दाची पुनरावृत्ति करतात. उदा. विश्व “ मित्रं सुहृदि मित्रोऽर्के ” किंवा “ पुमान्, ना, पुंसि, नरि, स्त्री, स्त्रियाम्, योपिति, नपुंसके, क्लीबे, षंडे ” इ० शब्दांनी लिंगांचा स्पष्ट निर्देश करतात. वैजयंतीत षण् (षंड, षंड), क्ली (क्लीब), नपुम (नपुंसक) अशी संक्षिप्त रूपे आढळतात. ज्या शब्दाला अमुक एक लिंग निषिद्ध सांगितले असेल तेथे तो शब्द इतरलिंगी असतो. (‘निषिद्धलिंगं शेषार्थम्’) उदा. ‘वज्रमस्त्री’ म्हणजे वज्र हे पुल्लिंगी व नपुंसकलिंगी आहे. जेथे ‘ द्वयोः ’ म्हटले असेल तेथे पुल्लिंगी किंवा स्त्रीलिंगी समजावयाचे, अर्थात् द्विहीन किंवा द्वयहीन म्हणजे नपुंसकलिंगी.

तीनलिंगी शब्द (उ. स्फुलिंग, मंडल वगैरे नामे व विशेषणे) त्रिषु अशा शब्दाने निर्देशितात. ज्या कोशांतून लिंगभेद रूपभेदाने दर्शविला जातो तेथे ‘ त्रिषु ’ याच्यापुढे लिंगेषु न समजतां ‘ अर्थेषु ’ समजावयाचे असते (तुल. शाश्वत १५१, १८५; हलायु. ५, ६०) “ त्रिलिंग्यां त्रिष्विति पदम् ” हा नियम अमराने पूर्वीच्या कोशकारांच्या पद्धतीला विरुद्ध म्हणून प्रथमच केला असावा. वैजयंतीत जे शब्द “ स्वतो न वाच्यवशात् ” त्रिलिंगी आहेत (उदा. मण्डल) त्यांच्यामध्ये व विशेषणांमध्ये भेद दाखविला आहे. पहिल्यांना त्रिलिंग व दुसऱ्यांना वाच्यलिंग असे म्हणतात (परिभाषा. ७) “ त्रिष्वित्युक्तिर्वाच्यलिंगे त्रयी-शब्दस्त्रिलिंगके । ” उ. ‘ त्रिलिंगं ’ मण्डलम् २६२, १३०; “ त्रयीस्फुलिगाः ” ११, ६१ (अमर-त्रिषुस्फुलिगा) “ जीवः प्राणे त्रयी, नातु जन्तावात्मनि गीष्पतौ, त्रिषुजीवति ” २३२, ६६.) इतर अनेक कोशांत विशेषणात्मक शब्दांना ‘ त्रिलिंग ’ व ‘ वाच्यलिंग ’ दोन्ही लावतात. याशिवाय अन्यलिंग, अर्थवल्लिंग, भेद्यगामिन, अन्यवत्, अभिधेयवत्, वाच्यवत् वगैरेहि लावतात.

अमरकोश—अमरसिंह या ग्रंथकर्त्याच्या नांवावरून तो रजपूत असावा. ग्रंथाचे खरे नांव ‘ नामलिंगानुशासन ’ असून त्याला त्रिकांड अथवा त्रिकाण्डी सुद्धां म्हणतात. यांत १५०० श्लोक असून बहुतेक अनुष्टुप् छंदांत आहेत. तीन काडांपैकी प्रत्येकाचे वर्ग केलेले आहेत.

अमर हा निःसंशय बौद्ध होता. मंगलाचरणावरून हे स्पष्ट होते (बुद्धाचा स्पष्ट निर्देश बौद्धेतरांना न दुखविण्याकरितांच केला नसावा). बुद्धाची नांवे ब्राह्मणी देवतांच्या

नांवांच्या अगोदर दिलेली आहेत यावरूनहि हेंच सिद्ध होतें. बाकी व्याडीप्रमाणे या-
खेरीज फारसें बौद्धनिदर्शक अमरांत नाहीं. अशी एक आख्यायिकाहि आहे की, शंकरा-
चार्याच्या काळीं बौद्धांचा जो छळ झाला त्यांत अमरकोशासहित त्याचे सर्व ग्रंथ यांचा
नाश करण्यांत आला.

अमरकोशाचा काळ निश्चित करणे—विशेषतः तो आपल्या पूर्वीच्या ग्रंथकारांचीं नांवां
देत नाहीं म्हणून—फार अवघड आहे. या प्रश्नासंबंधीं अनेकांनीं लिहिलें आहे. कृष्णाजी
गोविंद ओक यांनीं आपल्या प्रस्तावनेत 'द्वौ द्वौ माघादिमासौ स्यादुत्तरयनं त्रिभिः'
या कालवर्गातील श्लोकावरून क्षीरस्वामीनें 'माघाद्युपक्रमस्ततोयनारम्भात्' असें विवेचन
केलें आहे व उत्तरायन माघांत होत असे असे सांगितलें आहे; तसेंच "हेमन्तादि
वत्सरस्यारंभः" या क्षीरस्वामीच्या विधानावरून अमरसिंह पंधरा सोळाशें वर्षांपूर्वी
होऊन गेला असावा असें म्हटलें आहे. यासच दुसरें प्रमाण त्यांनीं असें दिलें आहे की,
अमर हा चंद्रगोमीच्या व्याकरणाचा अनुयायी नसून पाणिनीच्या व्याकरणास अनुसरतो
म्हणून तो चंद्रगोमीच्या पूर्वी होऊन गेला असावा. अर्थात् अमरसिंहाचा काल इ. स. चवथें
शतक होय. यासंबंधीं प्रो. इकरिया म्हणतातः

दंतकथेनुसार विक्रमादित्य नांवाच्या राजाच्या दरबारांत नऊ रत्ने होती. अमर-
सिंह, कालिदास व वराहमिहिर हीं त्यांत होती. यांपैकी वराहमिहिर हा सहाव्या शत-
कातील आहे. म्हणून अमरकोशाहि ५५० च्या सुमारास झाला असावा. अर्थात् ही
दंतकथा किती विश्वासाहर् आहे, त्याच्यावरून सर्व अवलंबून आहे. गया येथील ९४८
सालच्या लेखांत विक्रमादित्याच्या दरबारांतील नऊ रत्नांपैकी जो अमरदेव त्यानें गयला
एका बुद्ध मूर्तीची स्थापना केली व एक देऊळ बांधलें असा उल्लेख आहे म्हणतात. त्यांत
अमरसिंहाला अमरदेव म्हटलें आहे तसें इतरत्र कोठेहि म्हटलेलें आढळून येत नाहीं.
त्यांतून जरी हा लेख खरा व त्याचे भाषांतर खरें मानलें तरी त्यावरून फार तर ९४८
सालीं लोक काय समजत होते याचा बोध होऊं शकेल.

अमरकोशाचें चिनी भाषेत ५५० च्या सुमारास भाषांतर झालेलें होतें अशी एक
समजूत होती. वुनयु नंजिओ यानें ही चुकीची आहे असें दाखविलें आहे. एवंच
वराहमिहिर व अमरसिंह हे समकालीन होते या अनिश्चित दंतकथेपासून फारसा बोध होत
नाहीं. अमरसिंहाचें महत्त्व जाणून व त्याजविषयीं आदरभाव असल्यामुळे नंतरच्या
लोकांनीं त्याला प्राचीन काळीं घातलें असावें हें मात्र शक्य आहे. कारण त्याच्या
ग्रंथांतून तशा काळाचीं चिन्हे दिसत नाहींत. ज्याचा काळ कांहींसा खात्रीनें अनुमानितां
येतो असा जो हलायुधाचा प्राचीन कोश तो अमरकोशापेक्षां पुष्कळच प्राचीन असल्याचे
स्पष्ट दिसतें. बाकी भारतीय वाङ्मयांत सार्धी व क्लिष्ट रचनापद्धति एकाच वेळीं प्रचलित
असलेली आढळून येते, हें विसरून चालणार नाहीं.

वैय्याकरणग्रंथकारांत ज्याप्रमाणे पाणिनी त्याचप्रमाणे जबळ जबळ कोशकारांमध्ये
अमर समजतात. त्याच्या पूर्वीचे ग्रंथ (कदाचित शाश्वत सोडून?) नाहींसे झालेले दिस-
तात. अमरकोशाचा हिंदुस्थानांत व इतरत्र हिंदुस्थानाबाहेरहि प्रसार झालेला आढळतो.

या कोशाचीं अनेक पुरातन हस्तलिखितें सगळीकडे आढळतात. ग्रंथकर्ता बहुतेक उत्तर-हिंदुस्थानांतील असल्यामुळे त्या प्रांतात त्याचा ग्रंथ विशेष प्रसिध्दीस आला. ११८५ सालच्या नेपाळांत सांपडलेल्या एका हस्तलिखितांत प्रत्येक कांडांच्या शेवटचे श्लोक गाळलेले आढळतात. नेपाळांतील कीर्तिचंद्रानें केलेल्या अमरकोशाच्या तिबेटी भाषांतराचाहि येंथें उल्लेख करणे जरूर आहे. बोथलिंगनं त्याची प्रस्तावना व पहिल्या-स्वर्गवर्गांतील दहा श्लोक जर्मन भाषांतरासहित दिलेले आहेत. अमरकोशाची नकल मागाहून पुष्कळ झाली. कांहीं कांहीं कोश तर अमरकोशाच्याच वाढविलेल्या आवृत्त्या आहेत. मोगलानाचा “ अभिधानपदीपिका ” हें अमरकोशाचेंच एक निराळें स्वरूप होय. अग्नि-पुराणांतील कोशविभाग (अध्याय ३५९-३६६)—अमरकोशांतल्या प्रमाणेंच वर्गानुक्रम असणारा—हा अमरकोशांतूनच घेतलेला असावा.

अमरकोशावरील टीका—प्राचीन कोशकारांनीं स्वतःच आपल्या ग्रंथांवर टीका लिहिल्या असतील हें म्हणणे मान्य होण्यासारखें नाहीं. तसें असतें तर उदा. अमर २.९, ५८ येथील पादबंधनमुचे जागीं “ यादवं धनम् ” असा पाठभेद आला नसता, व पेशीकोश हा समास मानणे अथवा पेशी व कोश असे दोन शब्द मानणे (अमर. २.५, ३८) अशा प्रकारचा नंतरच्या टीकाकारांत मतभेद राहिला नसता. तथापि अमरकोशावरील टीका एकंदरीत महत्त्वाच्या होत. स्वतः कोशकारांनीं स्पष्टार्थक लिहिण्याची खबरदारी घेतली असली तरी कांहीं कांहीं ठिकाणीं त्यांच्या सांगण्यांत अस्पष्टपणा राहतोच. एकार्थकोशांत एका अर्थाचे शब्द कोठपर्यंत समजावयाचे यांसंबंधीं शंका राहू शकते, व अनेकार्थकोशांत कोणता शब्द अनेकार्थवाचक आहे यासंबंधीं व त्यापेक्षांहि खुद्द अनेकार्थवाचक शब्दाइतकेच अनेक अर्थ असणारे त्यांचे अर्थ कसकसे समजावयाचे यासंबंधीं शंका राहते.

अमरकोशावरील सुमारे ५० टीकांचीं नांवां उपलब्ध आहेत. टीकाकार भट्ट क्षीरस्वामी हा दाक्षिणात्य अभावा, “ स्वामिन् ” या उपाधीवरून हा पुष्कळ जुना असणे शक्य आहे व राजतरंगिणींतील (४.४८९) काश्मीरच्या जयापीड राजाच्या कारकीर्दीत (८ व्या शतकांत) राहणारा जो शब्दविद्योपाध्याय ‘ क्षीर ’ तो व हा एकच असें एक मत आहे. क्षीरस्वामीनें भोज उद्धृत केला आहे व गणरत्नमहोदधीचा कर्ता वर्धमान (इ. स. ११४०) यानें क्षीरस्वामीमधील अवतरणे दिलीं आहेत, म्हणून त्या दोघांमध्ये (अकरावें शतक) क्षीरस्वामीचा काल असावा असें ऑफ्रेक्ट म्हणतो. त्याच्या टीकेचें नांव ‘ अमरकोशोद्घाटन ’ असें आहे व रायमुकुटाच्या टीकेप्रमाणें अवतरणांनीं भरून काढलेली नाहीं. तथापि ही मूल्यवान् आहे. अमरकोशासह ही टीका कृ. गो. ओक यांनीं संपादिली आहे. या टीकेत कात्य, मुनि, भागुरि, माला अथवा मालाकार, निघण्टु, शाश्वत, अमरमालः, अभिधानकार, अभिधानशेष, अनेकार्थ, श्रीहर्ष, दुर्ग, भोज, रुद्र या कोशांचा अथवा कोशकारांचा उल्लेख व उपाध्याय, गौड, भोज, आचार्याः, नारायण इत्यादि टीकांचा उल्लेख आढळतो. या ग्रंथाच्या शेवटीं क्षीरस्वामीनें उल्लेखिलेल्या सुमारे

२४० ग्रंथांची यादी व टीकेतील व मूळांतील शब्दांच्या सूची दिल्या आहेत त्या महत्त्वाच्या आहेत.

सुभूति (सुभूतिचंद्र) या बौद्ध टीकाकाराचा काल अनिश्चित आहे. तथापि तो रायमुकुटाच्या आधीचा आहे. कारण रायमुकुटाने याचा उल्लेख केला आहे. सुभूतीच्या ' कामधेनु ' नांवाच्या या टीकेचे तिवेटी भाषांतर उपलब्ध आहे. चंद्र व्याकरणाची पूर्ति करणारे व त्यावर टीका करणारे जे बौद्ध पूर्णचंद्र व रत्नमति, त्यांचे ग्रंथ इतर कांहीं ग्रंथांबरोबर या टीकेत उल्लेखिलेले आहेत.

पूर्वीच्या दहा टीकांचा सारांश आपल्या ' टीकासर्वस्वांत ' देणारा (दशटीकाविद्) सर्वानंद वन्द्यघटीय हा सुद्धा रायमुकुटाच्या पूर्वीचा असून दक्षिणहिंदुस्थानचा होता.

बृहस्पति रायमुकुटमणीची ' अमरकोश पंजिका पदचंद्रिका ' ही टीका विस्तृत व विद्वत्तापूर्ण आहे. आपल्या प्रस्तावनेत हा स्वतःस गोविंदाचा मुलगा व बंगालमधील राढाचा रहिवाशी असल्याचे लिहितो. व आपली टीका पूर्वीच्या सोळा टीकांचे सार असल्याचे सांगतो. टीकेतील एका ज्योतिषशास्त्रविषयक उल्लेखावरून (१.४, २१) टीकेचे साल इ. स. १४३१ निघते. या टीकेचे उल्लेख रायमुकुटी (टीका) असा सुद्धा केलेला आढळतो. तदनुसार तिचा कर्ता ' रायमुकुटीकार ' यानांवाने उल्लेखिला जातो. रायमुकुटाने २७० ग्रंथ व ग्रंथकारांचा उल्लेख केला आहे.

भट्टोजी दीक्षिताचा मुलगा भानुजी दीक्षित (१७ वे शतक) याच्या ' व्याख्या-सुधा ' अथवा ' रामाश्रमी ' नामक टीकेची एक शिलाप्रेसची प्रत (क्लॅट-झेड्. डी. एम. जी. ३५-१९०) आढळते. पंडित शिवदत्ताने प्रकाशित केल्ली (मुंबई १८८९) व उत्तम छापलेली एक प्रत आहे. तीतील विशेषेकरून अवतरणे विनचूक नाहीत; परंतु यांतील दोन सूची-दुसरी टीकेतील शब्दांची आहे-फार उपयुक्त आहेत. याखेरीज पुढील टीकांचा ऑफ्रिकटच्या ग्रंथसूचीत उल्लेख आढळतो.

टीका:-अमरविवेक-महेश्वर; बृहद्वृत्ति; व्याख्याप्रदीप-अच्युत उपाध्याय; क्रिया-कलाप-आशाधर; काशिका-काशीनाथ; अमरकोशोद्धाटन-क्षीरस्वामिन्; बालबोधिनी-गोस्वामी; कौमुदी-नयनानंदशर्मन् व रामचंद्रशर्मन्; अमरकोशपंजिका अ० पदार्थकौमुदी-नारायणशर्मन्; अमरकोशमाला-परमानंद (सूचिपत्र); अमरकोशपंजिका-बृहस्पति; गुरुबालप्रबोधिनी-भानु दीक्षित; बुधमनोहरा-महादेव; पदचंद्रिका-रायमुकुट; कामधेनु-सुभूतिचंद्र; शब्दार्थसंदीपिका-नारायण विद्याविभोद; सुबोधिनी-नीलकंठशर्मन्; सुग्धबोधिनी-भरतसेन; व्याख्यासुधा अ० सुबोधिनी-भानुजी दीक्षित; सारसुंदरी-मथुरेश विद्यालंकार; अमरपदपारिजात-मल्लिनाथ; विद्वन् मनोहरा अ० बुधमनोहरा-महादेवतीर्थ (वर पहा); अमरकोशविवेक-महेश्वर (वर पहा); त्रिकांडचिंतामणि-रघुनाथ चक्रवर्ती; त्रिकांडविवेक-रामनाथ; वंशम्यकौमुदी-रामप्रसाद; प्रदीपमंजरी-रामेश्वरशर्मन्; पदमंजरी-लोडनाथ; व्याख्यामृत-श्रीकर आचार्य; टीकासर्वस्व-सर्वानंद; बृहदमरकोश-उल्लेख रायमुकुट. पुढील ग्रंथकारांनीहि अमरकोशावर टीका लिहिल्या आहेत. अप्पय्य दीक्षित;

मंजु भट्ट; रंगाचार्य; रामकृष्ण दीक्षित; लिंगयसूरि; (लिंगभट्ट?); वेंकटगचार्य; कलिंग-
उल्लेख उज्ज्वलदत्त व रायमुकुट; मुकुंदशर्मन्; राघवेन्द्र; रामशर्मन्; रामस्वामी; रामाश्रम
(भानुजी); लक्ष्मणशास्त्री; श्रीधर.

अमरोत्तर कोश—पुरुषोत्तमदेवाचे शब्दकोशः—पुरुषोत्तमदेवानें अनेक व्याकरण
व कोशविषयक ग्रंथ लिहिले आहेत. त्यांपैकी या ठिकाणी विशेषकरून त्रिकांडशेष व
हारावलीचा विचार करावयाचा आहे.

पुरुषोत्तमदेवाचा काल पूर्णपणे निश्चित करता येत नाही. वुइल्सनच्या म्हणण्याप्रमाणे
पुरुषोत्तमदेव सुभारें १० व्या किंवा ११ व्या शतकांतील असावा. आनंदराम बरुआ यांच्या
म्हणण्याप्रमाणे लक्ष्मणसेनाचा प्रधान हलायुध याचा हा वंशज समजतात, म्हणून १३ व्या
शतकाच्या उत्तरार्धापूर्वी हा असू शकणार नाही. हा वंगाली होता याविषयी शंका दिसत
नाहीं. वुइल्सननें याला जैन म्हटलें आहे तें बरोबर नाही. स्वतःचे समकालीन व सहकारी
म्हणून पुरुषोत्तम आपल्या हारावलीच्या प्रशस्तीत धृतिसिंह आणि जनमेजय यांचीं नांवे
व त्याच ठिकाणीं आपले आधार ग्रंथ म्हणून ' शब्दार्णव ', ' उत्पलिनी ' (त्रिकाण्डशेषाच्या
शेवटीं सुद्धां) व ' संसारावर्त ' हीं नांवे देतो.

त्रिकाण्डशेष हें अमरकोशाचें परिशिष्ट आहे, हें त्याच्या नांवावरून उघड होतें. यांत
१०५० श्लोक असून त्यांत अमरांत व नेहमीं नयेणाऱ्या शब्दांची फार महत्त्वाची व एकंदर
चित्ताकर्षक स्वरूपाची अशी यादी आहे. विषयरचना अगदीं अमरकोशासारखीच आहे. मात्र
नानार्थवर्गीत अमरापेक्षांहि सुधारणा करून वर्णानुक्रमानेहि शब्दरचना केली आहे.
(स्वरकायादिकाद्यन्तक्रमात्) विशेष लक्षांत घेण्यासारखी गोष्ट म्हणजे कांहीं क्वचित्
आढळणारीं बुध्द नांवे, प्रज्ञापारमिता नांवाच्या बौद्ध ग्रंथाचें नांव व बौध्द संस्कृतांतील
अनेक शब्द यांत आले आहेत. हें ज्ञान यानें वडिलांपासून घेतलें असण्याचा संभव
आहे. आणखी विशेष म्हणजे रिंचोली=ओळ वगैरे सारखे फक्त प्राकृतांत आढळणारे
कित्येक शब्द आपल्या कोशांत यानें दिले आहेत.

हारावलींत २७० श्लोक असून तिचे दोन भाग—एकार्थ व अनेकार्थ असे—पडतात.
दुसऱ्या भागांत फक्त ४५ श्लोक आहेत व १२६ अनेकार्थवाचक शब्द अर्थसहित दिले
आहेत. एकार्थविभागांतील विषय बहुतेक त्रिकांडशेषांतील प्रमाणेच आहेत परंतु
हारावलींत आणखी बरेच क्वचित् आढळणारे शब्द दिले आहेत. हा ग्रंथ तयार करण्या-
करतां पुरुषोत्तमदेवाला १२ वर्षे लागल्याचें लिहिलें आहे. याचा अर्थ क्वचित् आढणारे
शब्द शोधण्याकरितां त्यानें १२ वर्षे ग्रंथवाचनांत घालविलीं असा समजतां येईल. याचा
एक एकाक्षरकोश व एक द्विरूपकोश अथवा शब्दभेदप्रकाश असे आणखी दोन कोश प्रसिध्द
आहेत.

शाश्वतकोश—शाश्वताचा " अनेकार्थसमुच्चय " हा ८०४ श्लोकांचा असून त्यांत
१८०० शब्दांचे अर्थ दिले आहेत. शाश्वतकोशाची रचना व वर्णनपद्धति प्राथमिक स्वरू-
पाची असल्याचें वर सांगितलेंच आहे. शाश्वताचा काल अनिश्चित आहे. कोशाच्या

प्राथमिक स्वरूपावरून हा बराच प्राचीन असावास दिसते. परंतु नंतरच्या कोशांतून सुद्धा शाश्वतांत दिसून येणारी विशिष्ट लक्षणे थोड्याफार प्रमाणांत दिसून येतात. शाश्वत हा सर्वांत जुना म्हणजे अमराच्याहि पूर्वीचा असावा. शाश्वताने आपल्या प्रशस्तीत (५, ८०६-७) आपले सहकारी म्हणून दिलेल्या चार व्यक्ती (खुडुल, विद्याविलास, महाबल, वराह) माहीत झाल्या तर त्याचा काल निश्चित होईल.

त्याच किंवा दुसऱ्या शाश्वताच्या नांवावर एक औषधीवनस्पतीचा कोश सरस्वती-निघंटु नांवाचा—कोलंबो (१८६५ व १८८४) येथे प्रसिध्द झाला आहे.

अनेकार्थध्वनिमंजरिः—काश्मीरच्या महाक्षपणकाने केलेल्या अनेकार्थ अथवा नानार्थध्वनिमंजरीचा शाश्वतकोशाशी जरी फार जवळचा संबंध असला तरी ती त्यांतील केवळ वेंचें-घेऊन लिहिली आहे असे नाही. शाश्वतांत नसलेले अनेक शब्द व अर्थ यांत आहेत. याची रचना हुबेहूब शाश्वताप्रमाणे आहे. एक अनेकार्थवाचक अव्ययांचे प्रकरण मात्र गाळले आहे. त्याऐवजी कांहीं कांहीं हस्तलिखितांतून शेवटी तर परिशिष्ट एकाक्षर-निघंटु म्हणून मुख्य ग्रंथाच्या तीन विभागांना (श्लोकाधिकार, अर्धश्लोकाधिकार व पादाधिकार) जोडलेले आढळतात.

उपलब्ध ग्रंथ सदोष आहे. हस्तलिखितांच्या वर्णनावरून निरनिराळ्या प्रतींतील ग्रंथविस्तार इतका भिन्न आहे की त्या एकाच ग्रंथाच्या निरनिराळ्या आवृत्ती असाव्यात असे वाटते. याशिवाय हाच किंवा यासारखाच एक ग्रंथ गडसिंह अथवा दुर्गसिंह याच्या नांवावर आहे.

महाक्षपणकाचा काल तूर्त निश्चित करता येत नाही. जुन्या टीकाकारांना (राय-मुकुटासुद्धां) याचा ग्रंथ माहीत असल्याचे दिसत नाही. कदाचित हा महाक्षपणक व उणादिसुत्रांचा टीकाकार क्षणपक हे एकच असतील.

विषय व विस्तार या बाबतींत शाश्वतकोशाशी बरोवरी करणारे अजयपाल व धरणीदास यांचे दोन नानार्थकोश छापलेले नाहीत.

अजयपालः—याच्या नानार्थसंग्रहांत सुमारे १७३० शब्द आहेत. त्यांपैकी बहुतेक शब्द शाश्वतांत आलेले आहेत. यांची रचना वर्णानुक्रमाने अक्षरसंख्येकडे लक्ष न देतांना व वर्णविस्तारानुरूप केली आहे. प्रत्येक प्रकरणाच्या शेवटी अव्यये दिली आहेत. इतर ठिकाणच्या प्रमाणे त्यांचे स्वतंत्र प्रकरण करून शेवटी जोडले नाही. शब्दांचे अर्थ देण्याची अजयाची पध्दति फार कौशल्याची आहे. पूर्वीच्या कोशग्रंथांत ज्याप्रमाणे गैरसमजुती होण्यास जागा राहते तशी राहू नये म्हणून याने खबरदारी घेतली आहे.

अजयपालाचा काल सुमारे ११०० च्या नंतरचा नसावा. कारण वर्धमानाच्या गणरत्नमहोदधीत (११४० त रचलेल्या) याचा उल्लेख सांपडतो. हेमचंद्र व त्याचा शिष्य महेंद्रसूरि यांनाहि याची माहिती असावी असे दिसते. रायमुकुट याचा उल्लेख वारंवार करतो.

धरणीकोशः—धरणीदासाच्या अनेकार्थसाराचा उल्लेख बहुधां धरणीकोश अथवा नुसता धरणी (मेदिनी पहा) असा केलेला आढळतो. याची रचना अन्त्यव्यंजन आणि अक्षरसंख्येनुसार केलेली आहे. “ क्षान्त ” शब्द “ हान्त ” शब्दाच्या नंतर दिले आहेत. रायमुकुटाने याचा उल्लेख केलेला असून याची हस्तलिखिते फार दुर्मिळ आहेत. ग्रंथकर्ता वुइल्सनच्या म्हणण्याप्रमाणे कनोजचा ब्राह्मण असून वरुआने त्याला तेराव्या शतकांत घातले आहे.

हलायुधः—जुन्या कोशांपैकी हलायुधाच्या अभिधानरत्नमालेचाच काल काय तो कांहींसा निश्चयपूर्वक अनुमानितां येतो. डॉ. भांडारकरांशीं जुळणाऱ्या लुडविग हेलरच्या या बावर्तीतील काळजीपूर्वक संशोधनानुसार हलायुध १० व्या शतकाच्या मध्यास झाला असावा. त्याने तीन ग्रंथ लिहिले. अभिधानरत्नमाला, कविरहस्य व मृतसंजीवनी, यांपैकी कोश सर्वांत पूर्वीचा असावा. कविरहस्य हें ९५० त मान्यखेटच्या तिसऱ्या कृष्णराजाच्या दरवारी आणि मृतसंजीवनी धारचा मुंजवाकपति याच्या दरवारी लिहिली गेली. हलायुध आपल्या पूर्वीचे म्हणून अमरदत्त, वररुचि व भागुरि आणि वोपालिता यांची नावे देतो. “ इयममरदत्त वररुचि भागुरि वोपालितादि शास्त्रेभ्यः । अभिधानरत्नमाला कविकण्ठ-विभूषणार्थमुद्रियते ” ॥ १२ ॥ पूर्वीच्या कोशांतून याने पुष्कळ भाग शब्दशः घेतले असणे संभवनीय आहे. ३५८ श्लोकांतील दुसरी ओळ अभिधानचिंतामणीच्या टिकेत हेमचंद्राने म्हटल्याप्रमाणे भागुरीची आहे. अभिधानरत्नमालेचे स्वरूप जुने दिसते. शब्द व अर्थ यांच्या पध्दतीने व पाल्हाळिकपणे दिलेले आहेत. लिंगे स्पष्टपणे पुल्लिंजी वगैरे शब्दांनी सांगितलेली नाहीत. फक्त रूपभेद मात्र दर्शविला आहे. मोठ्या कोशांच्या आरंभी येणारी परिभाषाहि नाही. यांत सुमारे ९०० श्लोक आहेत (अमरकोश याच्या जवळ जवळ दुप्पट आहे) व त्याची पांच कांडे केली आहेतः—स्वर्ग, भूमि, पाताळ, सामान्य व अनेकार्थकांड. आजड टीकाकाराने वर्ग मानिले आहेत.

हलायुधकोशाची ऑफ्रेकट्टने (लंडन १८६१, ग्लॉसरीसह) प्रकाशित केलेली प्रत उत्तम आहे. पट्टकोशसंग्रहांत (बनारस १८७३) दुसरी एक प्रत आहे. याची तिलक नांवाची एक टीका बुल्हरने आपल्या गुजराथ हस्तलिखितांच्या कॅटलॉगांत उल्लेखिली आहे (३. पृ. ३४). स्वतःस त्रिभुवनपालाचा मुलगा व डाल्यणिपृथ्वीपाल (डाल्लणि ?) चा नातू म्हणविणाऱ्या श्रीमदाजडाची (श्रीमहाजडाची ?) टीका आहे. या टीकेत भागुरि, शाश्वत, अमरकोश, क्षीरस्वामी, बुधिसागर, विश्वप्रकाश, शब्दभेद, भोज व अमरमाला इतक्यांचा उल्लेख आहे. अभिधानचिंतामणीच्या सारोधारांत पुन्हां पुन्हां उल्लेखिलेली हलायुधटीका व आजडाची टीका या कदाचित एकच असतील. टेलर (कॅ. १. ३९५.) व क्रिटेल (इ. अं. ४. १७) यांनी हलायुधाच्या एका कानडी टीकेचा उल्लेख केलेला आहे.

यादवः—हलायुधाच्या अभिधानरत्नमालेपेक्षां सुमारे शंभर वर्षांनी अलीकडील यादवप्रकाशाची वैजयन्ती होय. यापेक्षां अधिक खात्रीचा काल निश्चित करतां येत नाही. यादव हा दंतकथेवरून रामानुजाचा समकालीन प्रथम शिक्षक, नंतर शिष्य होता. कांजीपुरम् जवळील एका खेड्यांत याचा जन्म झाला होता व हा कांजीपुरम् येथेच वैष्णवसंन्यासी

होऊन मेला. हलायुधकोश व पुढें वर्णिलेला धनंजयकोश यांच्याप्रमाणें वैजयंती ही दक्षिण हिंदुस्थानांतील होती.

आपण कोणत्या मूळ ग्रंथाचा आधार घेतला याविषयी यादवानें कांहीं सांगितलेले नाही. तथापि बहुशः त्याच्या आधीं हलायुध व वाचस्पति आणि व्याडि हेहि होऊन गेले असावेत.

अभिधानरत्नमाला व वैजयंती यांच्या कालामध्ये फारसें अंतर नसलें तरी दुसऱ्यानें पहिल्याच्यापुढें पुष्कळच प्रगति केलेली आढळते. शब्दांचे अर्थ, रचना व लिंगनिर्देश बिनचूक असून कौशल्यानें मांडले आहेत. ग्रंथ लावण्याची किञ्ची परिभाषेत सांगितली आहे, त्यासंबंधीं वर उल्लेख आलाच आहे.

वैजयंतीचा विस्तार बराच मोठा आहे. या बाबतीत तिची, इतकाच विषय देणाऱ्या सर्व जुन्या—व कदाचित नव्याहि—कोशांवर ताण आहे. वैजयंतीतील आठ कांडांपैकी १—४ त एकार्थवाचक शब्द व ५—८ त नानार्थवाचक शब्द आहेत. ग्रंथाचे शेवटीं अव्ययांचे एक प्रकरण, एक लिंगसंग्रह व पर्यायसंयोगन्यायप्रदर्शनाध्याय नांवाचा एक नानार्थवाचक शब्दांचा संग्रह आहे.

धनंजयः—के. वी. पाठक व डॉ० भांडारकर यांनी धनंजयकवीची नाममाला ही प्राचीन कोशांपैकी आहे असें सांगितले नसतें तर तिचा येथे निर्देश करण्याचेहि कारण नव्हतें. या ग्रंथाच्या पहिल्या परिच्छेदाच्या शेवटीं दोन श्लोक आहेत. त्यांत धनंजय स्वतःला कवि व द्विसंधानकाव्याचा कर्ता म्हणवितो. हे काव्य—याचे दुसरे नांव राघवपांडवीय—काव्यमालेत (१८९५) छापले आहे व गणरत्नमहोदधीत (१९४० तील) यांतील चार अवतरणें सांपडतात. यावरून धनंजय कवि—अर्थात् नाममालेचा कर्ता—जास्तीत जास्त बाराव्या शतकाच्या आरंभीचा असेल. डॉ. भांडारकरांच्या म्हणण्याप्रमाणें कविराज (सुमारे १०००) यानें राघवपांडवीयाची बहुतेक नकळ केली असल्यामुळे तो कविराजाच्या पूर्वीचा असावा. पाठकांच्या म्हणण्याप्रमाणें धनंजयाला श्रुतकीर्ति त्रैविद्य म्हणत असत व राघवपांडवीयाची रचना त्यानें इ. स. ११२३ नंतर लवकरच केली. याशिवाय आपल्या एका प्रशस्तीमध्ये राजशेखरानें धनंजयाची स्तुति केलेली आहे. कलेंटनें म्हटल्याप्रमाणें हा राजशेखर व नाटककार राजशेखर एकच असल्यास धनंजयाचा काल पुष्कळच मागे न्यावा लागेल.

धनंजय हा दिगंबर जैन असून कर्नाटकाचा रहिवासी होता. नाममालेची—हिचेच नांव निघण्टसमय—अनेक संस्करणें झालीं. त्यांत एकार्थवाचक शब्दांचे २०० श्लोक आहेत. रचना थोडी चमत्कारिक आहे तथापि वुइल्सन याला कोणत्याहि विशिष्ट पध्दतीनें न बांधलेला समानार्थक शब्दांचा हा अगदीं लहान गट आहे असें म्हणतो, तें थोडें अतिशयोक्तीचें आहे. मूळ नाममालेच्या शेवटीं पांच श्लोकांची प्रशस्ति आहे. त्यांत स्वतःच्या काव्याखेरीज अकलंक व पूज्यपाद यांचीं नांवें तो उल्लेखितो. शिवाय नाममाला “ शतद्वयं श्लोकानाम् ” आहे असेंहि तो स्पष्ट म्हणतो. (“ प्रमाणमकलंकस्य पूज्यपादस्य लक्ष.

णम् । द्विःसंधानं कवेः काव्यं रत्नत्रयमपश्चिमम् ॥ ३ ॥ कवेर्धनं जयस्येयं सत्कवीनां शिराः
मणेः । प्रमाणं नाममालेति श्लोकानां च शतद्वयम् ॥ ४ ॥ ”) म्हणून ही शिळाप्रत बहुतेक मूळच्या
ग्रंथाचीच असावी. परंतु कांहीं हस्तलिखितांतून नानार्थवाचक शब्दांचाहि एक ५०
श्लोकांचा दुसरा परिच्छेद आढळतो. त्यांत पहिल्या परिच्छेदास शब्दसंकीर्णप्ररूपण आणि
दुसऱ्यास शब्दसंकीर्णस्वरूपनिरूपण असे म्हटले आहे (उदा. प्रो. याकोबीकडे अस-
लेल्या एका हस्तलिखितांत). दुसऱ्या हस्तलिखितांत (उदा. इंडिया ऑफिसमधील)
निराळींच नांवे आहेत. बर्नलने थोडक्यांत वर्णिलेल्या एका हस्तलिखितांत ग्रंथाचे तीन
परिच्छेद केले आहेत. टेलरच्या कॅटलागांत कानडी टीकेसहित असलेल्या हस्तलिखितांचा
निर्देश आहे.

धनंजयाचा टीकाकारांनी उल्लेख फार कमी केलेला आढळतो. रायमुकुटाने एकदां
व हेमाद्रीने रघुवंशदर्पणांत कांहीं वेळां याचा उल्लेख केला आहे.

धनंजयाच्या नाममालेमध्ये सामासिक शब्द मुख्य शब्दाजवळच देण्याचा—इतर
कोशांत न आढळणारा—विशेष प्रकार आढळतो. उदा. “ कुंभिनीलोर्वराचोर्वी जगतीगोर्व-
सुंधरा ॥ ६ ॥ तत्पर्यायधरः शैलस्तपर्यायपतिर्नृपः । तत्पर्यायरुहो वृक्षः शब्दमन्यंच योजयेत्
॥ ७ ॥ ... ॥ तत्पर्यायचरो ज्ञेयो हरिर्वलिमुखः कपिः । वानराः प्लवगश्चैव गोलंगूलोऽथ
मर्कटः ॥ १२ ॥ ... कान्तारमटवीं दुर्गं तच्चरः स्याद्वनेचरः ॥ १३ ॥ ... शरं वनं कुशं नीरं
तोयं जीवनमत्त्रिषम् । तत्पर्यायचरोमत्स्यस्तपर्यायप्रदोधनः । तत्पर्यायोद्भवं पद्मं तत्पर्या-
यधरोम्बुधिः ॥ १६ ॥ ”

महेश्वरः—महेश्वरकवीचा विश्वप्रकाश नामक २२४० श्लोकांचा नानार्थकोश ग्रंथ
कर्त्याच्याच उल्लेखावरून ११११ त रचिला गेला. मूळ कोशाला २३ श्लोकांची प्रस्तावना
असून त्यांत महेश्वराने आपले पूर्वज व उपयोग केलेले ग्रंथ यांविषयी माहिती दिली
आहे. वैद्यांच्या कुळांत याचा जन्म झाला होता. व चरकतंत्रावर टीका लिहिणारा व साह-
साङ्क राजाच्या दरबारी राजवैद्य असलेल्या हरिचंद्राचा हा वंशज होता. महेश्वराने
स्वतःहि एक साहसाङ्कचरित लिहिले आहे (साहसाङ्कचरित, प्रस्तावना ५, १२). पूर्वजां-
पैकी गांधीपुरच्या राजाच्या दरवारचा वैद्य कृष्ण, दामोदर, मल्हण, व त्याचा पुतण्या
केशव (कृष्ण) यांची नांवे सांगितली आहेत. शेवटचा मुलगा श्रीब्रह्म हाच महेश्वराचा
बाप होय. ग्रंथाच्या शेवटी ग्रंथकर्त्याला “ सकलवैद्यराजचक्रराजशेखर ” अशी (किंवा
अशासारखी) पदवी लावलेली आढळते.

आपल्या पूर्वी होऊन गेलेल्यांपैकी महेश्वराने भोगींद्र, कात्यायन, साहसांक, वाच-
स्पति, व्याडि, विश्वरूप, अमरमंगल, शुभांग, वोपालित, व भागुरि यांचा उल्लेख केलेला
आहे. “ भोगीन्द्र कात्यायन साहसांक वाचस्पति व्याडिपुरःसराणां । सविश्वरूपामर-
मंगलांना शुभांग वोपालित भागुराणां । कोशावकाशात्प्रकटप्रभाव संभावितानर्ध्यगुणः स
एषः ॥ ”

प्रस्तावनेनंतर ग्रंथाचा मुख्य भाग—मुखखंड—सुरू होतो (विश्वप्रकाश प्रस्तावना
५. १४). शब्दरचनेसंबंधी वर सांगितलेच आहे. मुखखंडाच्या शेवटी नानार्थअव्यय्ये आहेत,

नंतर आणखी थोडे श्लोक आहेत. त्यांतील शेवटच्या श्लोकांत ग्रंथाचा काल दिला आहे. “रामानलव्योमरूपैः शककालेभिलक्षिते (१०३३) । कोशं विश्वप्रकाशाख्यं निरमाच्छ्री-महेश्वरः ॥ ”

वल्लभगणीने सारोद्धारांत एका लुप्त विश्वटीकेचा उल्लेख केला आहे. त्या ठिकाणी दिलेल्या अवतरणावरून असे दिसते की, या टीकेत शब्दार्थ स्पष्ट करण्याकरितां वाङ्मयांतून उदाहरणे दिली आहेत. उदा. “मोहमिच्छन्ति मूर्च्छायामविधायांच सूरयः ” या स्थळी मूर्च्छेचे उदाहरण (कुमारसंभव ४.१) व अविद्येचे (= विपर्यय) : भर्तृहरींतील “ न मुंचामः कामानहह गहनो मोहमहिमा ” असे दिले आहे.

मंखः—११३५. ते ११४५ च्या सुमारास श्रीकण्ठचरित लिहिणारा काश्मीरी मंख व अनेकार्थकोशाचा कर्ता मंख हे एकच असल्यास मंखचा काल १२ व्या शतकांत पडेल. हे दोघे एकच याविषयी जवळ जवळ शंका नाहीच. कांहीं झाले तरी हा मंख ११५० च्या फारसा अलीकडचा असणे शक्य नाही. कारण हेमचंद्राचा शिष्य हेमचंद्रसूरि हा त्याचा उल्लेख वारंवार करतो.

मंखकोशांत सुमारे १००० श्लोक आहेत. रचनेत सांगण्यासारखा विशेष असा कांहीं नाही. अनेकार्थ व त्यांची स्पष्टीकरणे यांपैकी कांहीं केवळ मंखांतच सांपडणारी आहेत. परंतु साधारणपणे अमराचा नानार्थवर्ग आणि शाश्वत यांच्यांतील विषयच यांत आहेत. या दोहोंचा उल्लेख तो आपल्या प्रमाणग्रंथांत करतोहि. यांशिवाय भागुरि, कात्य, हलायुध, हुग व धन्वंतरीचा निघंटु हे याचे आणखी प्रमाणग्रंथ होत.

मंखकोशाला इतके महत्त्व येण्याला त्याची एक टीका कारणीभूत झालेली आहे. तिचा पहिला दोनतृतीयांशच भाग उपलब्ध आहे. हिचा कर्ता स्वतः मंखच असावा. यांत त्याने शब्दार्थांचे विवरण वाङ्मयांतील उदाहरणे देऊन केले आहे. त्याला हे बहुतेक वावर्तीत चांगले साधले आहे. ज्या वावर्तीत त्याला उदाहरण माहीत नसेल त्यावेळी तो आपले अज्ञान स्पष्टपणे कबूल करून “उदाहरणमन्वेष्ट्यम् ” असे सांगतो.

काश्मीरच्या बाहेर मंखकोश फारसा प्रसिद्ध नाही. स्तुतिकुसुमांजलीच्या व युधिष्ठिरविजय काव्याच्या आपल्या टीकांत राजानक रत्नकंठ याने व अनेकार्थसंग्रहाच्या टीकेत महेंद्राने याचा वारंवार उल्लेख केला आहे. स्तुतिकुसुमांजली टीका १.५; २.१४; ५.१२ या ठिकाणी मंखांतील अवतरणे बरोबर दिली असल्यामुळे मंखाने आणखी एक एकार्थकोशसुद्धां रचिला असावा असे वाटते.

हेमचंद्राचे शब्दकोशः—(१०८८-११७२) हे भारतीय कोशशास्त्राच्या दृष्टी फार महत्त्वाचे आहेत. हेमचंद्राच्या व्याकरणाप्रमाणेच त्याचे शब्दकोशहि भारतीय संशोधनाचे व्यापक व पूर्ण स्वरूप दर्शवितात. हेमकोश फार चांगल्या स्वरूपांत आज उपलब्ध आहेत. आज उपलब्ध नसलेल्या साधनांचा हेमचंद्राने उपयोग केलेला होता व आज उपलब्ध असलेल्या हस्तलिखितांपेक्षा त्याचे वेळचीं हस्तलिखिते अधिक खात्रीलायक होती. याशिवाय त्याच्या कोशांवर त्याने स्वतः, त्याच्या शिष्यांनी अंगर नंतरच्यांनी टीकाहि लिहिलेल्या आहेत. व्याकरणशास्त्राच्या इतिहासाला ज्याप्रमाणे हेमचंद्राच्या

शब्दानुशासनांच्या टीकांचें महत्त्व आहे त्याप्रमाणेंच शब्दकोशशास्त्राला या टीकांचें महत्त्व आहे.

हेमचंद्रानें चार शब्दकोश लिहिले आहेत. एक एकार्थः “ अभिधानचिंतामणिनाम-माला,” दुसरा अनेकार्थः “ अनेकार्थसंग्रह,” तिसरा अत्यंत महत्त्वाचा प्राकृत शब्दकोशः “ देशीनाममाला अथवा रत्नावलि” व चौथा “ निघंटुशेषः”. देशीनाममालेच्या शेवटीं म्हटल्याप्रमाणें ‘वायरणसेसलेसो’ (८) हे चारी कोश त्याच्या व्याकरणाचे परिशिष्ट म्हणूनच समजावयाचे. कोशांचा व त्यावरील टीकांचा काळ कोणता यांसंबंधीं बुल्हरच्या म्हणण्याला अनुसरून खालील गोष्टी सांगतां येतील—व्याकरणाची रचना समाप्त झाल्यावर व राजा जयसिंहाचे मरणाच्या अगोदर (११४१ ते ११४३ चे दरम्यान) बहुतेक एकार्थकोश व अनेकार्थ कोश तयार झाले असावेत. जयसिंहाचा मृत्यु (११४३) व राजा कुमारपालाशीं हेमचंद्राचा परिचय झाला ती वेळ (सुमारे ११५८) या दोहोंच्या-मधील काळांत प्राकृत कोश व निघंटुकोश यांची रचना झाली. अभिधानचिंतामणीचीं परिशिष्टे (“शेषाः”) याच काळांत तयार झालीं असणें शक्य आहे. याचें स्वतंत्र नांव शेषाख्यनाममाला अथवा शेषसंग्रह असें आढळते. व हीं अभिधानचिंतामणीलाच जोडलेलीं, टीकेच्या कित्येक हस्तलिखितांतून आढळतात. यावरून हीं अभिधानचिंतामणी-बरोबरच म्हणजे हेमचंद्राच्या आयुष्याच्या शेवटीं शेवटीं रचिलीं असावीत. अभिधानचिंतामणीची टीका हा निःसंशय हेमचंद्राचा शेवटचा ग्रंथ होय. अनेकार्थसंग्रहाची टीका त्याच्या एका शिष्यानें लिहिलेली आहे.

अभिधानचिंतामणि सहा कांडांचा असून त्यांत १५४२ श्लोक आहेत. प्रस्तावनेंत (१-२३) ग्रंथकारानें आपल्या नाममालेंत कोणकोणत्या प्रकारचे शब्द (रूढ, यौगिक व मिश्र) दिले आहेत त्यांविषयीं सविस्तर लिहिले आहे. रूपभेद दाखविला आहे. परंतु अमर वगैरेप्रमाणें लिंगभेद हेमचंद्रानें दाखविलेला नाही. “ लिंगंतु ज्ञेयं लिंगानुशासनात् ” (१९) असें म्हणून आपल्या (स्वोपज्ञ) ‘ लिंगानुशासना’वर हवाला दिला आहे. ही गोष्ट हेमचंद्राच्या इतर कोशांसहि लागू आहेच. प्रस्तावनेच्या शेवटच्या चार श्लोकांत प्रत्येक कांडाची विषयसूची दिली आहे. पहिल्या कांडांत जैनांच्या अधिदेवतांचें संगवर्णन, दुसऱ्यांत राहिलेल्या ब्राह्मण देवतांचें वर्णन, तिसऱ्यांत मनुष्ये, चौथ्यांत पशु, पांचव्यांत पाताळवासी, सहाव्यांत भाववाचकें, विशेषण व अव्ययें यांचें वर्णन आहे. प्रस्तावनेची समाप्ति संक्षिप्त परिभाषांनीं केली आहे “ त्वन्ताथादि न पूर्वगौ. ”

ज्या ग्रंथांचा साधनाप्रमाणें उपयोग केला असेल त्यांचेविषयीं हेमचंद्रानें एका शब्दानेहि उल्लेख केलेला नाही. तथापि अमरकोशाशिवाय हलायुधकोश व वैजयन्ती या बाबतींत उपकारक झाली असावी.

अभिधानचिंतामणीतील उतारं घेऊन शुभशीलगणीनें (१५ व्या शतकाचा उत्तरार्ध) एक ‘ पंचवर्गनामसंग्रह ’ म्हणून ग्रंथ तयार केला. हा ग्रंथ अभिधानचिंतामणीचेंच एक रूपान्तर असावें असें दिसते. ग्रंथकर्ता अकबराच्या कारकीर्दीत (१५५६-१६०५)

होजून गेला. साधु सुंदरगणीच्या शब्दरत्नाकरांत (१७ व्या शतकाचा आरंभ) अभिधान चिंतामणीप्रमाणेच विषयविभाग आहेत, व त्याच्याशी याचा अगदी जवळचा संबंध आहे.

अभिधानचिंतामणीच्या टीका अनेक आहेत—पहिली हेमचंद्राची स्वतःची. या टीकेच्या (विवृत्तीच्या) प्रस्तावना-श्लोकांत व्याडि, धनपाल व वाचस्पति यांना प्रमाण मानले आहे. या टीकेत ज्या ग्रंथांचा व ग्रंथकारांचा उल्लेख आलेला आहे त्यांचा संग्रह बोथलिंगने आपल्या अभिधानचिंतामणीच्या प्रतीत केला आहे. हेमचंद्राच्या टीकेचा एक सारांश (अवचूरी, अवचूर्णिका) एका हस्तलिखितांत असावास वाटते. दुसरी एक टीका वाचनाचार्य वादिश्रीवल्लभ (वल्लभगणी) याची योधपुरचा राजा सूर्यसिंह याच्या कारकीर्दीत (१६११ त) लिहिलेली 'सारोद्धार' ही टीकाकाराच्या स्वतःच्या म्हणण्याप्रमाणे 'नामनिर्णय' नावाच्या एका मोठ्या ग्रंथाचा सारांश आहे 'निरणायि मया नाम्नां निर्णयो नामनिर्णये.' तिच्या नांवावरून हे स्पष्ट दिसते. १६३० त झालेली देवसागरगणीची 'व्युत्पत्तिरत्नाकर' नावाची एक तिसरी टीका आहे.

अभिधानचिंतामणीचे 'शेषाः' (शेषसंग्रह परिशिष्ट) बोथलिंगने आपल्या अभिधानचिंतामणीच्या प्रतीत शेवटी (पृष्ठ ४२१-४३ मध्ये) दिले आहेत. अभिधानसंग्रहांतहि ते छापले आहेत. आप्पेकटच्या म्हणण्याप्रमाणे वल्लभगणीने रामदासमालेच्या अभिधानचिंतामणीच्या प्रतीत (पृ. २१९-३१) व अभिधानसंग्रहांत (२ नं. ११) एका जिनदेवमुनीश्वराने अभिधानचिंतामणीचे काढलेले वेचे (शिलोच्छ) छापलेले आहेत.

अनेकार्थसंग्रहांत ७ काण्डे व १८२९ श्लोक आहेत. पहिल्या षट्कांडांत खरा अनेकार्थसंग्रहाचा भाग असून त्यांत एकदोन-तीन-चार-पांच व सहा अक्षरी शब्द (नामे व विशेषणे) ओळीने दिलेले आहेत. सातव्या काण्डांत अनेकार्थअव्यये असून ते षट्काण्डाच्या शेषाप्रमाणे आहे. त्याचे नांव हस्तलिखितांतूनहि 'अनेकार्थसंग्रह' असे आढळते.

अभिधानचिंतामणीच्या प्रस्तावनेतल्याप्रमाणे याहि कोशाला साधनीभूत झालेल्या ग्रंथांचा उल्लेख याच्या प्रस्तावनेत नाही. विश्वकोश हे बहुतेक मुख्य साधन असावे. तसे नसेल तर विश्व व अनेकार्थ यांमध्ये जो निकट संबंध दिसून येतो तो दोघांनीहि एकच जुन्या साधनांचा उपयोग केल्यामुळे उत्पन्न झाला असेल. अनेकार्थसंग्रह हा शब्दरचने-शिवाय इतर बाबतीत विश्वकोशाची हुबेहुब प्रतिकृति आहे. व म्हणून तो नंतर कोणी तरी अभिधानचिंतामणीला पुस्ती म्हणून तयार केला असावा. या विल्सनच्या विलक्षण विधानाचे वैयर्थ्य गोलडस्टकरने (१८५० तच आपल्या संस्कृत डिक्शनरी पृ. २४५ त) आपल्या कोशाच्या प्रस्तावनेत असे दाखविले आहे की, हे उपर्युक्त अनेकार्थकोश सारखे सारखे आहेत परंतु एक नव्हत.

अनेकार्थसंग्रहांत ३९०० शब्द थोडक्यांत परंतु स्पष्टपणे सांगितले आहेत. शब्द रचनाहि उत्तम आहे. हेमचंद्राने अक्षरसंख्याच केवळ नव्हे तर आद्याक्षर व अन्त्याक्षर, शिवाय प्रथम व्यंजनापुढचा स्वर या सर्वांचा विचार वर्णानुक्रमरचनेत केला आहे.

या कोशावर 'अनेकार्थकैरवाकरकौमुदी' नावाची टीका आहे. हेमचंद्राने स्वतः लिहिल्याप्रमाणे हिचा आरंभ आहे. 'निजानेकार्थसंग्रहे वक्ष्येटीकाम्।' टीकेला आरंभ

करून दुसरा श्लोक पुरा होण्याच्या पूर्वीच त्याला मृत्यूने गांठले असावे हेहि असंभवनीय नाही. हस्तलिखितांत २ व्या, ३ व्या व ७ कांडाच्या शेवटीं आढळणाऱ्या प्रशस्तींत महेंद्रसूरि नांवाचा त्याचा शिष्य स्वतःस टीकेचा कर्ता अथवा प्रकाशक म्हणवितो. आपल्या गुरूने स्वमुखाने सांगितलेल्या अर्थानुसार लिहून त्याच्या नांवानेच ही टीका प्रसिध्द केल्याचे तो लिहितो. यापेक्षां अधिक सूक्ष्म माहिती लागत नाही. टीकेचे आधार प्रस्तावनेत सांगितले आहेत ते—विश्वप्रकाश, शाश्वत, रभस, अमरसिंह, मंख, व्याडि, धनपाल, भागुरि, वाचस्पति, यादव, व धन्वंतरिनिघंट. बाकी या यादीवर फारसा भरंवसा ठेवण्याचे कारण नाही.

निघंटुशेषः—हा वनस्पतिशब्दकोश ३९६ श्लोकांचा असून त्याच्या नांवावरून हा अभिधानचिंतामणीतील ज्याला 'शेषाः' लिहिले नाहीत अशा वनस्पतिकोषाचे (श्लो. ११३१-१२०१) परिशिष्टच होय. या पुस्तकाची सहा कांडे आहेत व त्यांत ओळीने वृक्ष, गुल्म, लता, शाक, तृण, व धान्य असे विषय आहेत. कमळाच्या जाती (३. ३२३-३१) व संबंध धान्यकांड अभिधानचिंतामणीतील त्या त्या भागाशी (११६० पुढे, ११६८ पुढे) तंतोतंत जुळते. डॉ. भाऊ दार्जीच्या तोंडी सांगण्यावरून बुल्हरने म्हटल्याप्रमाणे मात्र रत्नविभाग निघंटुशेषाच्या उपलब्ध प्रतींत सांपडत नाही. या प्रतींत (अभिधानसंग्रह २ नं. ९) पहिल्या कांडाच्या आरंभी एक मोठा व इतर कांडांत लहान लहान खंड पडलेले आढळून येतात. पीटरसनच्या ५ व्या रिपोर्टांत पृ. २३ वर हेमचंद्राच्या मरणानंतर सुमारे ५० वर्षांनी लिहिलेले निघंटुशेषाचे हस्तलिखित उल्लेखिले आहे. या हस्तलिखिताच्या आधाराने मुंबई प्रतीपेक्षां अधिक शुध्द व संपूर्ण नवी प्रत काढणे अशक्य नाही. निघंटुशेषावर टीका नसावीसे दिसते.

मेदिनीकराचा नानार्थशब्दकोशः—याचा मेदिनीकोश अथवा मेदिनी या नांवाने उल्लेख करितात. कलकत्ता आवृत्तीप्रमाणे हा २३०० श्लोकांचा आहे. ग्रंथकर्ता स्वतःस प्राणकर (पण्डुनकर ?) म्हणवितो. त्याच्याविषयी अधिक माहिती नाही. भांडारकरांच्या हिशोबाने (मालतीमाधवाच्या [१८७६] प्रस्तावनेतील पृ. १३) मेदिनीकराचा काळ १४ व्या शतकाच्या अखेरचा असावा.

मेदिनीला आरंभ परिभाषांनी होतो, त्यांत मुख्यतः लिंगनिर्देश कसा केला आहे यासंबंधी वर्णन दिले आहे मुख्य कोशाचे वर्ग केले आहेत (कान्तवर्ग वगैरे). शब्दरचना उत्तम आहे. अनेकार्थसंग्रहाच्या रचनेहून फारसा फरक नाही. शेवटच्या श्लोकांत साधनीभूत ग्रंथांची व कोशकारांची यादी आहे. या यादींत अनेक कोशकारांचा उल्लेख आहे म्हणून ती येथे उद्धृत करतोः—“उत्पलिनी शब्दार्णव संसारावर्त नाममालाख्याम् । भागुरि वररुचि शाश्वत वोपालित रंतिदेव हरकोषान् ॥ १ ॥ अमर शुभांक हलायुत्र गोवर्धन रभस पालकृतकोषान् । रुद्रामरदत्ताजयगंगाधरधरणिकोशाश्च ॥ २ ॥ हारावलयभिधानं त्रिकांडशेषंच रत्नमालांच । अपि बहुदोषं विश्वप्रकाशकोषंच सुविचार्य ॥ ३ ॥ वाग्भट माधव वाचस्पति धर्मव्याडितारपालाख्यान् । अपि विश्वरूप विक्रमादित्य नामलिंगानि सुविचार्य ॥ ४ ॥ कात्यायनवामनचंद्रगोमिरचितानि लिंगशास्त्राणि । पाणिनिपदानुशासनपुराणकाव्यादिकंच

सुनिरूप्य ॥ ५ ॥ षट्गत गाथाकोश प्रणयन विख्यात कौशलेनायं । मेदिनिकरेण कोशः प्राणकरसूनुना रचितः ॥ ६ ॥” यांत विश्वप्रकाश कोश आहे परंतु त्याला ‘बहुदोष’ असे विशेषण लावले आहे. विश्वांत शब्दरचना सोपी व लिंगनिर्देश विनचूक नाही म्हणूनच हे विशेषण लावले असावे. तथापि विश्वाचा उपयोग मेदिनीकरणे चांगलाच करून घ्यावयास कमी केले नाही. इतकेच नव्हे तर हा ‘बहुदोष’ विश्वच त्याचा मुख्य आधार असणे संभवनीय आहे. बाकी मेदिनीकर स्वतंत्रपणे पाठभेद देतो हेहि सांगितले पाहिजे. उदा. हा कुन्तल चा अर्थ चपक असा देतो; तर महेश्वर लांगल असा देतो. असो.

मेदिनीची एक टीका आहे म्हणतात. परंतु त्यासंबंधी सविस्तर माहिती अजून मिळाली नाही.

अलीकडील शब्दकोश—मेदिनीची गणना यांतच व्हावयाची. त्याशिवाय आणखी कांहीं येथे सांगायचे आहेत. त्यांपैकी कांहींचा काळ निश्चित आहे. हे शब्दकोश जुन्या कोशांतीलच विषय परंतु अधिक शुद्ध रूपांत देतात म्हणून यांचा उपयोग जुने अशुद्ध हस्तलिखितांतून मिळालेले शब्दकोश शुद्ध करण्याकडे होतो.

केशवाचा कल्पद्रु (शब्दकल्पद्रु):—अ. नामकल्पद्रुम हा तीन स्कंधांचा एकार्थ-शब्दकोश भरपूर माहितीचा असून मल्लिनाथ व दिनकर (१३८५ त लिहिणारा) या टीकाकारांनीहि याचा उल्लेख केला आहे.

महीपाचा शब्दरत्नाकर:—या कोशाच्या नानार्थविभागाचे नांव नानार्थ किंवा अनेकार्थतिलक असे असून त्याचा काल १३७४ दिला आहे.

नानार्थरत्नमाला:—याचा कर्ता इरुगप दण्डाधिनाथ उर्फ भास्कर हा १४ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात विजयानगरच्या दुसऱ्या हरिहराच्या कारकीर्दीत होऊन गेला. याचे नांव निरुपम अथवा मिरुग असेहि दिलेले आढळते. याचा कोश बहुतेक वैजयंतीवर उभारलेला असावा.

जटाधराचे अभिधानतंत्र (नामलिंगानुशासन):—ही एक तऱ्हेची अमरकोशाचीच वाढविलेली आवृत्ति आहे. कर्ता चाटि अथवा चट्टग्रामचा (चितागांग-बंगाल) होता. ऑफ्रेक्टच्या म्हणण्याप्रमाणे हा रायमुकुटाच्या पूर्वीचा असावा.

रूपचंद्र:—याची लहानशी रूपसंजरी नाममाला ही १५८८ त रचिली गेली. याच सुमारास पुंडरीक विदलाने शीघ्रबोधिनीनाममाला रचिली.

हर्षकीर्तीची शारदीयाख्या नाममाला:—ही १६ व्या शतकाच्या अखेरीस तयार झाली. हा ग्रंथ षट्कोशसंग्रहांत शिळाप्रेसवर छापला आहे. यांत प्रथम शारदेची नावे दिली आहेत, त्यावरूनच याचे नांव वरीलप्रमाणे असावे. हा श्रीमालागुपुरीचा जैन रहिवाशी होता. “ श्रीमालागुपुरीयकाव्हय तपागच्छाधिपः पूज्यपात्सुरि श्रीप्रभुचंद्रकीर्तिगुरवस्तेषां पदानुग्रहात् भूमावाभिजनोचितां लघुतरां श्रीनाममालामिमां चक्रे पाठक हर्षकीर्तिरखिलां श्वेताबरं ग्रामणीः ॥ ”

अप्पय्यदीक्षिताची नामसंग्रहमाला (सुमारे १६ वे शतक):—हा एकार्थकोश असून यावरील टीकेत जुन्या कोशांतील अनेक अवतरणे दिली आहेत.

पद्मनाभाचा भूरिप्रयोगः—यांत एक लहान एकार्थकोश व मोठा अनेकार्थकोश असे दोश असून अमरकोशाचा टीकाकार नारायणशर्मन् या ग्रंथकर्त्याचा उल्लेख करतो.

रामेश्वराची शब्दमालाः—ही भूरिप्रयोगासारखीच आहे. काळ माहीत नाही.

वेणीदत्ताचा पंचतत्त्वप्रकाशः—हा १५४४ त झाला. याची शिळाप्रत षट्कोश-संग्रहांत आहे. यांत बरेच अर्वाचीन शब्द आहेत. उदा. “ आरोहयंत्रंपल्याणं ॥ जीन ॥ तरवारिस्तीव्रमार्गः कृपाणः क्रोषमंदिरः । तलवार । दिल्लीपतिः सार्वभौमोधीशोभूपपुरंदरः । पातिसाहः शाककर्ता । सार्वभौमस्य” याचे भूमिभानुः, जलभानुः, तेजोभानुः, वायुभानुः, आकाशभानुः असे पांच भाग असून त्यांत मनुष्यमरीचिः, शैलमरीचिः, दिक्पालमरीचिः शब्दमरीचिः अशीं पोट प्रकरणे आहेत. याचा काल ‘ क्षितिगगन तुरंगक्षोणिसंख्येक वर्षे (१७०१) शुचिधवल सुषुप्त्यां भानुवारेच हस्ते । ’ असा दिला आहे. ग्रंथकर्त्याने आपले वर्णन ‘ श्रीयाज्ञिकवंशावतंस नीलकंठामज जगज्जीवनसूनु वेणीदत्त ’ असे दिले आहे.

मथुरेश विद्यालंकारः—याची शब्दरत्नावलि ही बरुआच्या म्हणण्याप्रमाणे अली-कडील सर्व कोशांत उत्तम असून १६६६ त रचली असावी.

अथेन्सचा डेमेट्रिऑस गॅलानास याची १७८६-१८३३ च्या दरम्यान रचलेली संस्कृत एकार्थशब्दसूची (ग्लॉसरी) यासंबंधी वेबरने माहिती दिली आहे. व तदनुसार एकार्थकोश रचण्याची भारतीय पद्धति व युरोपियन शास्त्राच्या आकांक्षा यांचा मेळ या सूचीत घातला गेला आहे. यांत मुख्य शब्द प्रथम षष्ठी विभक्तीत दिला असून त्याचे समानार्थक शब्द (सुमारे २५०००) त्यापुढे प्रथमेत दिले आहेत. गॅलानासच्या प्रस्तावानुसार ही सूची त्याच्या एखाद्या ब्राह्मण मित्राने तयार केली असावीसे वाटते. वेबरने याचे कांहीं उतारे दिले आहेत. बोथलिंगच्या लहान शब्दकोशांत या कोशातील अवतरणे घेतली आहेत. यांत कांहीं कांहीं ठिकाणी मूळ साधने सदोष असल्यामुळे अथवा ती वापरण्यांत चूक झाल्याने चुका झालेल्या आहेत.

विशिष्ट विषयांचे शब्दकोश—या प्रकारच्या शब्दकोशांच्या जाती व त्यांतील मुख्य ग्रंथ पुढे दिले आहेत.

एकाक्षरकोशः—या तऱ्हेच्या कोशांतून एकाक्षरी नामे ख, गो, भ वगैरे सारखीं किंवा समसारखीं अव्यये अथवा निरनिराळ्या अर्थाने वापरलीं जाणारीं कांहीं गूढार्थव्यंजक वर्ण किंवा अक्षरे दिलेलीं असतात. यामुळे या कोशांचा तंत्रवाङ्मयाच्या मातृकाकोशाशी संबंध लागतो. असे कांहीं ग्रंथ खाली दिले आहेत.

पुरुषोत्तमदेवाचा एकाक्षरकोशः—हा द्वादशकोशसंग्रहांत शिळाप्रेसवर व अभिधान-संग्रहांत (१ नं. ४) व मुंबईस सदाशिव बजाबा अमरापुरकर शास्त्री यांनी १८५४ मध्ये छापला आहे. याची श्लोकसंख्या ३८ असून वर्णानुक्रमांत ह नंतर क्ष घेतला आहे. अशाच नांवाचा एकाक्षराभिधान अथवा ऐन्द्रनिघंटु वररुचीच्या नांवावर प्रसिद्ध आहे.

‘ संस्कृत कोशयुगम ’ मध्ये छापलेली विश्वशंभूची ‘ एकाक्षरनूतननाममाला ’ ११५ श्लोकांची आहे. वल्लभगणीने या ग्रंथकर्त्याचा उल्लेख वारंवार केला आहे. याशिवाय

अधिक माहिती नाही. सुधाकलशाची एकाक्षरनाममालिका ही १४ व्या शतकांतील व भरतसेनाचा एकवर्णार्थसंग्रह हा १८ व्या शतकांतील आहे.

मातृकाकोशांपैकी द्वादशकोशसंग्रहांत शिळाप्रेसवर छापलेला महीदासाचा मातृका-निघंट उल्लेखतां येईल.

द्वादशकोशसंग्रहांतील महादेवाचा अव्ययकोश हा या प्रकारचा असा एकच स्वतंत्र दिसतो. मोठ्या कोशांतून—एकार्थ व अनेकार्थ कोशांतून—अव्ययासंबंधी विभाग असतोच.

द्विरूपकोश (शब्दभेद) :—या लेखनपद्धतीविषयक सूचीपैकी सर्वांत महत्त्वाचा व बहुतेक सर्वांत जुना म्हणजे महेश्वराचा शब्दभेदप्रकाश होय. अभिधानसंग्रहांत (१ नं. ५०) पुरुषोत्तमदेवाचा द्विरूपकोश छापला आहे त्यांत ७५ श्लोक आहेत. द्वादशकोश संग्रहांत याचीच एक निराळी प्रत ५५॥ श्लोकांची व एक द्विरूपकोश ५५॥ श्लोकांचा निनांवी छापला आहे. आणखी येथे निर्देश करण्यासारखे कोश म्हणजे भातसेनाचा द्विरूपध्व-निसंग्रह व कचण विल्हणकवीचा त्रिरूप कोश हे होत.

उणादिकोश :—शिवरामाचा लक्ष्मीनिवासाभिधान कोश (१८ व्या शतकांतील) षट्कोशसंग्रहांत प्रसिद्ध झालेला आहे. यानें आपल्या प्रस्तावनेत “ नालेखितत्वबोधिन्व्यां योर्थः शब्देषु शेखरे मनोरमायां व्याख्यात्रा सोप्यत्र लिखितो मया ” असे म्हटलें आहे. व स्वतःची माहिती शेवटी ‘ श्रीमत्त्रिपाठयुपनामक त्रिलोकचंद्रात्मजकृष्णरामसूनु शिवराम-कृतौ ’ अशी दिली आहे. रामशर्मन्च्या उणादिकोशासंबंधी ऑफ्रेक्टने आपल्या उज्ज्वल-दत्ताच्या प्रस्तावनेत (पृ. २१) लिहिलें आहे. शुभशीलगणीची उणादिनाममाला १५ व्या शतकाच्या उत्तरार्धातील आहे. रामगोविंदच्या शब्दशब्दतरीचें वर्णन एंग्लिंगने दिलें आहे (कं. पृ. २४५). कालिदासाच्या नानार्थशब्दरत्नकोशावर निचुलयोगीन्द्रानें टीका लिहिली असून इंडियन अँटिकरीतील (१.३४१) वर्णनावरून तो कोश याच सदराखालीं येईलसें दिसते.

वैद्यशास्त्रविषयक वनस्पतिकोश—या कोशांतून वनस्पति, पशु, अन्न, सर्व तद्देच्या औषधी यांचीं वर्णनें—म्हणजे जवळ जवळ औषधीविद्याच—दिलेलीं असतात. व यांचें विशिष्ट नांव म्हणजे निघण्टु. सर्वांत जुना म्हणजे धन्वंतरीनिघण्टु. याचीं ९ प्रकरणे आहेत आणि क्षीरस्वामीच्या म्हणण्याप्रमाणें हा अमरकोशाच्या आधींचा आहे. आनंदाश्रमग्रंथावर्तीत (नं. ३३) हा महत्त्वाचा कोश छापला आहे. शाश्वताचा या सदरा-खालीं येणारा एक कोश व हेमचंद्राचा निघण्टुशेष यासंबंधीं वर लिहिलेंच आहे. एका अज्ञात ग्रंथकर्त्याची मल्लिनाथानें उल्लिखलेली अभिधानरत्नमाला (षड्रसनिघण्टु), १३७४ त रचलेला मदनपालाचा मदनविनोद, ऑफ्रेक्टच्या म्हणण्याप्रमाणें यापेक्षां अलीकडचा असलेला नरहरीचा राजनिघण्टु, चक्रपाणिदत्ताची शब्दचंद्रिका व १६७७ त झालेला शिव-दत्ताचा शिवप्रकाशटीकेसहित असलेला शिवकोश नांवाचा नानार्थकोश इतक्यांचा येथे आणखी निर्देश करण्यासारखा आहे.

ज्योतिष व ज्योतिषशास्त्रविषयक कोशांपैकी हरिदत्ताची गणितनाममाला (द्वाद-शकोशसंग्रहांत शिळाप्रेसवर छापलेली), वेदांगरायाचा १६४३ त रचलेला इराणी—अरबी—

संस्कृत पारसीप्रकाश व वज्रभूषणाचा त्याच सुमारास रचलेला पारसीविनोद यांचा उल्लेख करतां येईल.

क्षेमद्राच्या लोकप्रकाशावर बुल्हरने काश्मीररिपोर्टांत (पृ. ७५) लिहिलें आहे. कोशवाङ्मयांत याचें स्थान विशिष्ट रूपाचें असून वेबरच्या मते तो १७ व्या शतकांतील आहे.

कोशसंग्रह—अमरकोश—त्रिकांडकोश—हारावली—मेदिनी यांचा संग्रह कोलंबूकच्या प्रयत्नानें (कलकत्ता १८०७) छापला गेला. ही प्रत फार सुदोष आहे. सदाशिव वजावाशास्त्री अमरापूरकर यांनी कोशचतुष्टय (त्रिकांड, मेदिनी, हारावली, एकाक्षरी-मुंबई १८५४) या चार कोशांच्या संग्रहाची शिळाप्रेस प्रत छापली आहे. 'संस्कृत-कोशयुग्मम्' (कराची १८६७) यांत विश्वशंभु व महाक्षपणक यांचे कोश आहेत. बनारसचे शिळाप्रेसवरचे 'षट्कोशसंग्रह' व 'द्वादशकोशसंग्रह' हे त्यापेक्षां महत्त्वाचे आहेत. यांपैकी पहिले १८७३ (संवत् १९३०) सालीं प्रकाशित असून त्यांत हेमचंद्राचे एकार्थ व अनेकार्थ कोश, शिवरामाचा उणादिकोश, पञ्चतत्त्वप्रकाश, शारदीनाममाला आणि विश्व आणि हलायुध हे आहेत. विश्वाचें प्रकाशन अगदींच सरासरी आहे. परंतु दुसरी प्रत उपलब्ध नसल्यामुळे त्याशिवाय चालणार नाही. द्वादशकोशसंग्रहांत (१८७३ संवत् १९२९) मेदिनी, एकाक्षरकोश (पुरुषोत्तमाचा), दोन द्विरूपकोश, त्रिकांडशेष, अनेकार्थध्वनि-मञ्जरी, हारावली, धनंजयकोश, वररुचिकोश, गणितनाममाला, मातृकाकोश (महीधराचा) व महादेवाचा अव्ययकोश इतके आहेत.

आनंदराम बरुभाच्या नानार्थसंग्रहांत (संस्कृत भाषेचें व्याकरण ग्रंथ ३, भाग १, कलकत्ता १८८४) महत्त्वाच्या अनेकार्थकोशांतील कोशसाधनें एके ठिकाणीं केलेलीं आहेत. त्यांत अमर, हलायुध, त्रिकांडशेष व हारावलींतील नानार्थविभाग व अनेकार्थसंग्रह, विश्वकोश, मेदिनी व आणखी कांहीं लहान कोश आहेत. बरुभानें नानार्थवाचक शब्द वर्णानुक्रमानें—हल्लींच्या पद्धतीप्रमाणें—लावले आहेत. प्रत्येक शब्दाखालीं अनेकार्थकोशांतील शब्दशः अवतरणें दिलीं आहेत. पुस्तकाच्या शेवटीं महेश्वराचा 'शब्दभेदप्रकाश' जोडला आहे. हा 'नानार्थसंग्रह' संदर्भग्रंथ म्हणून उपयोगी आहे. बाकी तितक्या काळजीपूर्वक तयार केलेला नसल्यामुळे पूर्ण विश्वासाहें नाही.

अभिधानसंग्रह या प्राचीन कोशसंग्रहाचे दोन विभाग बाहेर पडले आहेत. (मुंबई १८८९, १८९६) त्यांतील पहिल्या भागांत अमरकोश; पुरुषोत्तमाचे त्रिकांडशेष, हारावली, एकाक्षरी व द्विरूप; व हेमचंद्रकोश व टीका आहेत. दुसऱ्या भागांत विश्वकोश आणि शब्दभेदप्रकाश हे आहेत. 'संस्कृत कोशवाङ्मयाचे मूलग्रंथ' ही सर्वांत महत्त्वाची ग्रंथमाला असून तिच्या पहिल्या विभागांत (१८९३) हेमचंद्राच्या अनेकार्थसंग्रहाचे महेंद्राच्या टीकेतील पुष्कळ उतारे देऊन प्रो. झकारियानें प्रकाशन केलें आहे. दुसऱ्या विभागांत (१८९५) हेमचंद्राची उणादि गणविवृति प्रकाशित केलेली आहे. तिसऱ्या विभागांत मंखकोश यावयाचा आहे.

याखेरीज ऑफ्रोकटच्या ग्रंथसूचीवरून केलेली एकंदर संस्कृत कोशांची यादी शेवटी दिली आहे.

याप्रमाणे संस्कृत वाङ्मयांतील कोशभांडाराचे थोडक्यांत समालोचन केले. यावरून आपणांस हे स्पष्ट होते की संस्कृत शब्दकोश हे कवीस अथवा ग्रंथकारास योग्य शब्द सुचविण्याकरिता किंवा एकाच शब्दाचे श्लेषादि उपयोगाकरिता अनेकार्थ सुचविण्याकरिता उपयुक्त होत. अर्थात् टीकाकार या कोशांचा अर्थ लावण्याच्या कार्मीहि उपयोग करीत हे त्यांनी आपल्या टीकांत वारंवार कोशांचे आधार दिले आहेत यावरून दृष्टीस पडते. परंतु भाषेतील सर्व शब्दांचा संदर्भसुलभसंग्रह करून त्या शब्दांचे अर्थ व्युत्पत्ति वगैरे देऊन स्पष्टीकरण करण्याचे काम या कोशांकडून होत नव्हते व ही कोशकारांची दृष्टीहि नव्हती. वर्णानुक्रमरचनेच्या बाबतीत नानार्थ किंवा अनेकार्थ कोशांनी कांहीं प्रगति केलेली दिसून येते. या कोशांत विशिष्ट अक्षर शेवटी असलेले शब्द वर्णानुक्रमाने लावून त्यामध्ये पुन्हा त्यांतील अक्षरसंख्येनुसार एकापुढे एक लावलेले आढळतात व हे लावतांना कांहीं कोशकारांनी आय अक्षर व कांहींनी आय अक्षर व त्या पुढील स्वर एवढे लक्षांत घेतलेले आढळतात पण पुढील अक्षराकडे कोणीच लक्ष दिलेले आढळत नाही. सामासिक शब्द मुख्य शब्दाच्या पोटांत देण्याचा प्रयत्न एका कोशकारानेच (धनंजय) केलेला आढळतो. व्युत्पत्ति वगैरे स्पष्टीकरण करण्याचे काम टीकाकारांचे समजण्यांत येई व कोश हा मुखोद्गत करावयाचा असल्यामुळे तो पद्यात्मक आणि संक्षिप्त करण्याकडे प्रवृत्ति असे. कांहीं कोशांवरील टीकांत अर्थ स्पष्टीकरणार्थ अवतरणे घेतलेली आढळतात. पण या सर्वांचा अंतर्भाव करून संदर्भसुलभ कोशरचना करण्याकडे पूर्वीच्या ग्रंथकारांचे लक्ष्य गेले नव्हते; व हे कार्य पाश्चात्यांचा संबंध आल्यानंतर आपल्याकडे होऊ लागले आणि अर्वाचीन संपूर्ण कोशाची कल्पना आपण पाश्चात्यांकडूनच घेतली. तेव्हां या कोशरचना शास्त्रामध्ये पाश्चात्यराष्ट्रांत कशी प्रगति होत गेली त्याचे आतां अवलोकन करूं.

पाश्चात्यकोश, उगम—पाश्चात्य देशांमध्ये कोशरचनापद्धतीचा विकास कसा झाला याचे आपणांस ज्ञान करून घ्यावयाचे झाल्यास आपणांस परिचित अशी जी इंग्रजी भाषा तीमध्ये कोशरचनेची परिणति कशी झाली हे पाहिले असतां पुरे होईल. सर्व युरोपप्रमाणे इंग्लंडमध्येहि ग्रीक व लॅटिन या भाषांचे वर्चस्व दीर्घकालपर्यंत होते. विशेषतः धार्मिक ग्रंथांची भाषा लॅटिन असल्यामुळे व पुस्तकलेखनाचे काम बहुधा धर्मोपदेशकांकडेच असल्यामुळे बहुतेक ग्रंथ धार्मिक विषयांवर व लॅटिनमध्येच लिहिले जात व त्यांचा अभ्यासहि बहुधा नवशिके धर्माध्यापकच करीत असत. या अभ्यासकांस जेव्हां एखाद्या ग्रंथांतील लॅटिन शब्दाचा अर्थ समजण्यास अडचण पडे किंवा कठिण वाटे तेव्हां त्या शब्दाचा अर्थ कळल्यावर ते आपल्या पुस्तकामध्ये तो अर्थ बाजूस लिहून ठेवीत असत. हा अर्थ लॅटिन भाषेतील दुसऱ्या सोप्या शब्दांच्या रूपाने किंवा देशी भाषेतील शब्दांमध्ये लिहिलेला असे. अशा तऱ्हेने लॅटिन ग्रंथांतील शब्दांवर ग्रंथांतल्याग्रंथांतच प्रथम टिप्पणी लिहिल्या जात. पुढे अशा टीपांचा उपयोग इतरहि ग्रंथ वाचतांना व्हावा म्हणून या टीपा

स्वतंत्र कागदावर लिहिल्या जाऊं लागल्या व अशा तऱ्हेने लॅटिन शब्दांचे सुलभ अर्थ देणाऱ्या कांहीं याद्या तयार झाल्या.

कालांतराने या याद्या एकत्र करून त्यांचा उपयोग आपले लॅटिन शब्दांचे ज्ञान वाढविण्याकडे व विद्यार्थ्यांस लॅटिन शिकविण्याकडे करण्याची कल्पना कोणास तरी सुचली असावी; व अशा याद्या एकत्र करतांना त्यांतील शब्द शोधून काढणे सोपे जावे म्हणून प्रथम सर्व याद्यांतील A अक्षराने आरंभ होणारे शब्द एकत्र आणून नंतर B अक्षराने आरंभ होणारे शब्द, नंतर C आद्याक्षर असणारे शब्द अशा रीतीने आद्यवर्णानुक्रमाने रचलेली एक यादी त्याने तयार केली असावी. यानंतर आणखी एखाद्या लेखकाने अशा अनेक याद्यांचा संग्रह करून त्या एकत्र करण्याची खटपट केली असावी, व ती करतांना पहिल्या दोन वर्णांच्या अनुक्रमाने तिची रचना केली असावी.

या वरील तिन्ही स्वरूपांतील याद्या आपणांस इंग्लंडमध्ये पहावयास सांपडतात. उदा. लीडन येथील शब्दयादींतील शब्द जसे निरनिराळ्या ग्रंथांतील टीपा उपलब्ध झाल्या तसेच ग्रंथवार एकत्र केलेले आढळतात. एपिनॉल शब्दयादीमधील शब्द अनेक याद्या एकत्र करून जमविलेले व आद्यवर्णानुक्रमाने लावलेले आढळतात. या यादीत " A " अक्षरांत ५५० शब्द दिलेले आहेत व कोणताहि एक शब्द हुडकून काढण्यास हे ५५० शब्द डोळ्याखालून घालावे लागतात. कॉर्पस ग्लॉसरी नांवाच्या तिसऱ्या यादीमध्ये Aa, Ab, Ac, अशा तऱ्हेने पहिल्या दोन वर्णानुक्रमाने शब्द लावलेले आढळतात. दहाव्या शतकांतील एका यादीत तिसऱ्या वर्णापर्यंत अनुक्रम लक्षांत घेऊन शब्द लाविलेले आढळतात. ही यादी ब्रिटिश म्युझियममध्ये उपलब्ध आहे (एन्. ए. भार्. एल्. ३३७६). या बाबतीत यापुढे मात्र प्रगति झालेली आढळत नाही. वरील याद्यांपैकी कॉर्पस यादी ही आठव्या शतकांतील असून एपिनॉल व लीडन या तीपेक्षां जुन्या आहेत; म्हणजे इंग्रजी कोशरचनेचा आरंभ ख्रिस्त शकाच्या सातव्या शतकांत जातो.

पहिले इंग्रजी कोश—या याद्यांत प्रथम प्रथम लॅटिन शब्दांचे लॅटिन भाषेमध्येच अर्थ देण्याची प्रवृत्ति विशेष दिसून येते; परंतु हळू हळू ही प्रवृत्ति कमी होत जाऊन इंग्रजी भाषेमध्ये अर्थ देण्याची प्रवृत्ति वाढत चाललेली आढळते. मध्यंतरी नॉर्मन विजयामुळे फ्रेंच भाषेचा पगडा इंग्रजी भाषेवर पडून इंग्रजी भाषेची प्रगति खुटल्यासारखी झाली होती. परंतु चौदाव्या शतकाचे अखेरीस इंग्रजी भाषा पुन्हां प्रगतीच्या मार्गास लागली. याच सुमारास छापण्याची कलाहि वाढीस लागली होती व पंधराव्या शतकांत आपणांस एक पंचवीसशे शब्दांचा पूर्णपणे वर्णानुक्रमाने लाविलेला इंग्रजी कोश आढळतो. पंधराव्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारासच ' मेड्युलाप्रॅमॅटिसिस ' नांवाचा पहिला लॅटिन-इंग्रजी शब्दकोश तयार झाला. आतांपर्यंत तयार झालेले सर्व शब्दकोश अर्थात लॅटिन शब्दांचे इंग्रजीत अर्थ देणारे लॅटिन-इंग्रजी कोश होते. व या कोशांना नांवेहि निरनिराळ्या प्रकारची असत. आपल्या शब्दकोशाला डिक्शनरी हें नांव प्रथम सर टॉमस इलियट याने दिले.

जरी वर्णानुक्रमरचनापद्धति रूढ होत चालली होती तथापि विषयवार शब्दरचनापद्धति पूर्णपणे लोप पावली होती असे नाही. उदा० १५५४ साली जे. विथॉल्स याने को. को. ५

प्रसिद्ध केल्ल्या शब्दकोशामध्ये शब्दांचा अनुक्रम विषयवारीने असून ते पुढे दिलेल्या सारख्या कांहीं मथळ्याखाली दिलेले आढळतात:—आकाश, राशी, ग्रह, काल, ऋतु, वारे, जगाचे विभाग, पक्षी, माशा, मासे, गलबत, धातु, सर्प, कीटक, सरपटणारे प्राणी, चतुष्पाद प्राणी वगैरे. पहिला इंग्रजी-लॅटिन शब्दकोश जॉफ्रे या वैयाकरणाने इ. स. १४४० मध्ये लिहिला. त्यामध्ये १० हजार शब्द असून त्याचे नांव 'प्रॉम्टोरियन' असे होते. याच्या पुढे अनेक आवृत्ती निघाल्या व त्याची पहिली छापील प्रत १४९९ मध्ये प्रसिद्ध झालेली आढळते. यानंतर नांव घेण्यासारखे इंग्रजी कोश म्हटले म्हणजे विल्यम हॉर्मन याचा 'व्हर्गोरिया' (१५१९) नांवाचा कोश व रिचर्ड हॉवलेट याचा 'अंबिसिडॅरियम' (१५५२) आणि जॉन बॅरेट याचा 'अल्बेरी' (१५७३) हे होत. यांतील पहिल्या कोशांत वाक्प्रचार व म्हणी असून त्याची रचना विषयवारी आहे. दुसऱ्या कोशांत मात्र इंग्रजी शब्दांचे लॅटिनबरोबर इंग्रजीतहि अर्थ दिलेले आढळतात. याच सुमारास पीटर लेव्हिन्स (१५७०) याने 'इंग्लिश न्हायमिंग डिक्शनरी' नांवाचा शब्दांच्या अंत्याक्षरानुक्रमाने लाविलेला यमक कोश तयार केला.

वरील सर्व कोशांत आपणांस लॅटिन भाषेस विशेष महत्त्व दिलेले आढळते. याच सुमारास इंग्रजी राजघराण्याचा संबंध फ्रेंच राजघराण्याशी आल्यामुळे (आठव्या हेन्रीची बहीण मेरी हिचे लग्न फ्रान्सच्या बाराव्या लुईशी झाल्यामुळे) इंग्रजीफ्रेंच कोशहि तयार झाले. त्याचप्रमाणे या सुमारास इटॅलियन-इंग्लिश कोश (जान फ्लोरिओ १५९९) व स्पॅनिश-इंग्लिश कोश (रिचर्ड पर्सिव्हल १५९९) हेहि प्रसिद्ध झाले. याचीच परिणति म्हणजे १६१७ मध्ये जॉन मिन्सो याने एक बहुभाषाकोश तयार केला. यामध्ये इंग्रजी, वेल्श, लो डच, हाय डच, फ्रेंच, इटॅलियन, स्पॅनिश, पोर्तुगीज, ग्रीक, लॅटिन, हिब्रू इतक्या भाषांचा अंतर्भाव केलेला आढळतो. तथापि अद्यापपर्यंत या निरनिराळ्या कोशांमध्ये जरी त्या वेळच्या इंग्रजी भाषेतील शब्दांचा संग्रह आढळून येतो तथापि इंग्रजी भाषेचे स्वतंत्र ज्ञान होण्यास इंग्रजी भाषेचा स्वतंत्र कोश असण्याची भावना प्रदीप्त झालेली दिसत नव्हती. त्या वेळच्या विद्यापुनरुज्जीवनाच्या काळांतील पंडितांस ही कल्पना बाष्कळ वाटत असे व १९ व्या शतकांतीलहि कांहीं पंडितांस ती तशीच वाटत होती. तथापि या काळांत विद्येच्या प्रसाराबरोबर पुष्कळच लॅटिन, ग्रीक, हिब्रू, अरबी या भाषांतील पंडिती शब्द इंग्रजी भाषेत प्रविष्ट झाले होते व त्यांचे शुद्ध स्वरूप व अर्थ स्पष्ट करण्याची मात्र आवश्यकता सर्वास भासू लागली होती. त्यामुळे अशा कठिण शब्दांचे कोश १७ व्या शतकांत प्रथम तयार होऊ लागले. असा १२० पृष्ठांचा एक कोश रॉबर्ट कॉड्रे नांवाच्या शाळा-मास्तराने १६०४ मध्ये प्रसिद्ध केला. त्यांत ३००० कठिण शब्द वर्णानुक्रमाने लावलेले आढळतात. या कोशाच्या १६१२ पर्यंत ३ आवृत्ती निघाल्या. असाच एक कोश डॉ. जॉन बुलकर याने १६१६ मध्ये प्रसिद्ध केला. याच्याहि १६८४ पर्यंत अनेक आवृत्ती निघत होत्या. तथापि 'दि इंग्लिश डिक्शनरी' असे नांव धारण करणारा पहिला शब्द-कोश १६२३ मध्ये हेन्री कॉक्रेम याने प्रसिद्ध केला. याचे तीन भाग असून पहिल्या भागांत कठिण शब्दांचे अर्थ दिले आहेत. व दुसऱ्या भागांत सोप्या शब्दांना कठिण प्रति-

शब्द दिले आहेत. याचा उद्देश लेखकाला प्रौढ शब्दयोजना करण्यास सुलभ पडावे हा होता. तिसऱ्या भागांत देव-देवता, स्त्री-पुरुष, राक्षस, युद्धे, पक्षी, पशु, वनस्पती, दगड, झाडे, कुत्रे, मासे वगैरेबद्दल माहिती असून ऐतिहासिक व पौराणिक उतारे दिले आहेत. या कोशाच्याहि पुढे अनेक आवृत्ती निघाल्या. अशाच तऱ्हेचा हिब्रू, ग्रीक, लॅटिन वगैरे भाषांतील जे शब्द इंग्रजीत आले होते त्यांचा कोश १६५६ मध्ये टॉमस ब्लंड याने प्रसिद्ध केला.

व्युत्पत्तिकोश—परंतु अद्यापर्यंत इंग्रजी शब्दकोशामध्ये सर्व इंग्रजी शब्द आले पाहिजेत ही कल्पना कोणास सुचली नसावी किंवा निदान ती कोणीहि अमलांत आणली नव्हती हे मात्र खरे. अशा तऱ्हेचा प्रयत्न प्रथम नॅथॅनियल वेली नांवाच्या इंग्रज गृहस्थाने करून आपली “ युनिव्हर्सल इटिमॉलॉजिकल इंग्लिश डिक्शनरी ” १७२१ त प्रसिद्ध केली. या कोशांत शब्दांचे केवळ अर्थच स्पष्ट केलेले नसून त्यांची व्युत्पत्तीहि दिलेली होती. या कोशाच्या पुढील वीस वर्षांत दहा आवृत्ती निघाल्या. याच अनुकरण पुढे डाइक व पार्डन (१७३५), वी. एन्. डिफो (१७३५) आणि बेंजामिन मार्टिन (१७४९) यांनी केले.

जॉन्सनकोश—अठराव्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास इंग्रजी भाषेचा एक अधिकृत कोश असावा अशी कल्पना अनेक विद्वान लोकांच्या मनांत घोळू लागली. ही कल्पना इंग्लंडबाहेरहि याच सुमारास उद्भूत झालेली दिसते; व इटली व फ्रान्स ह्या देशांमध्ये याच कार्याकरितां विद्यापीठे (अॅकेडमीज) स्थापन करण्यांत आली होती. इंग्लंडमध्ये अशा तऱ्हेची अॅकेडमी नव्हती. तथापि त्या देशांतील विद्वानांनी ही कल्पना पार पाडली. अशा तऱ्हेच्या कोशाची कल्पना प्रथम अलेक्झँडर पोपपुढे मांडण्यांत आली होती व त्यास ती पसंत होती. परंतु तो १७४४ त मृत्यु पावल्यानंतर ही कल्पना सॅम्युअल जॉन्सन यापुढे मांडण्यांत आली व १७४७ मध्ये लंडन मधील ५।६ प्रकाशकांनी ३ वर्षांत असा कोश १५०० गिनीमध्ये करून देण्याचा करार त्याजपार्शी केला. तथापि प्रत्यक्ष त्या कार्यास तिप्पट काल लागला; व ठरलेली रक्कमहि कधीच उडून गेली. अखेरीस १७५५ मध्ये प्रसिद्ध जॉन्सनचा कोश दोन भागांत बाहेर पडला. या कोशाचे वैशिष्ट्य म्हणजे शब्दांचा अर्थ स्पष्ट करण्यासाठीं वापरलेलीं अवतरणे होत. या कोशामुळे इंग्रजी भाषेतील कोशरचनेस मोठे महत्त्व प्राप्त झाले. शब्दांतील कोणत्या अवयवावर जोर द्यावयाचा हे देण्याची पद्धत वेलीनेच आपल्या कोशांत समाविष्ट केली होती. परंतु अद्याप शब्दांचा प्रत्यक्ष उच्चार कसा करावयाचा ही गोष्ट कोशामध्ये दिग्दर्शित केली जात नव्हती. ते कार्य डॉ. वुड्ल्यम केन्रिक याने प्रथम आपल्या ‘न्यू डिक्शनरी’ (१७७३) या कोशांत केले; व तेच कार्य जॉन वॉकर याने १७९१ मध्ये पूर्ण केले.

एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रथम पादापर्यंत जॉन्सनचा कोश हाच आधारभूत मानला जात असे व यालाच पुरवणी म्हणून अनेक लहान लहान कोश प्रसिद्ध करण्यांत येत होते. इ. स. १८१८ मध्ये ‘ टॉड्स-जॉन्सन ’ नांवाची या कोशाची दुसरी वाढविलेली आवृत्ति आर्चबिशप टॉड याने प्रसिद्ध केली. याच सुमारास इंग्रजी कोशांमध्ये दोन

महत्त्वाच्या कोशांची भर पडली. त्यांपैकी एक नोहा वेव्स्टर याचा अमेरिकन कोश व दुसरा डॉ. चार्लस रिचर्डसन याचा इंग्रजी कोश होय. वेव्स्टर याचा इंटरनॅशनल कोश हा सध्यां एक अधिकृत कोश समजला जातो. परंतु त्याच्या पहिल्या आवृत्तीत मनःकल्पित व्युत्पत्ती फार दिलेल्या होत्या, त्या अलीकडे अधिक शास्त्रशुद्ध केलेल्या आढळतात. रिचर्डसन याने अवतरणे देण्याचे महत्त्व ओळखून अनेक अवतरणे धुंडाळून आपल्या कोशांत समाविष्ट केलीं; व इ. स. १३०० पासून प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथांतील अवतरणे त्याने प्रथमच प्रकाशांत आणली. याचा उद्देश अवतरणावरूनच शब्दाचा अर्थ वाचकांनी समजून घ्यावा असा होता, परंतु कितीहि अवतरणे दिलीं तरी तीं पुरेशीं होत नार्होत व वाचकांस त्यांतून अर्थ धुंडाळून काढणे दुरापास्त होतें. तथापि अवतरणांच्या दृष्टीने हा कोश अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

विविध प्रकारचे कोश—परंतु हे सर्व भाषेतील शब्दांच्या संवर्धीं झाले. परंतु ज्ञानाची वाढ जसजशी झपाट्याने होऊं लागली तसतशी पदार्थांची किंवा कांहीं व्यक्तींची, स्थानांची नांवे वगैरेहि शब्दच असून इतर शब्दांप्रमाणे त्यांचा अर्थ देण्याची जरूरी जास्त भासू लागली त्यामुळे कोशांमध्ये बराचसा अशा शब्दांचा भरणा केला जाऊं लागला. कालांतराने स्वतंत्र विषयांकरितां स्वतंत्र संदर्भग्रंथ होऊं लागले व अशा तऱ्हेच्या स्वतंत्र ग्रंथांची वाढ पुष्कळच झाली. व हल्लीं तर शब्दकोशांपेक्षां या इतर कोशांचीच संख्या व आकारहि फार वाढत गेले आहेत. सध्यां आपणांस चरित्रकोश, ऐतिहासिककोश व वास्तविक किंवा काल्पनिक निरनिराळ्या देशांसंबंधीं व व्यक्तीसंबंधीं विशिष्ट अथवा सामान्य गोष्टी, धंदे वगैरेचे कोश आढळतात. यांचे मोठे उदाहरण म्हणजे इंग्रजी राष्ट्रीय-चरित्रकोश हा ग्रंथ होय. तसेच विशिष्ट देशांसंबंधीं किंवा ग्रंथांसंबंधीं संदर्भग्रंथकोश; सर्व जग किंवा विशिष्ट देश, प्रांत, शहर, ग्राम, किल्ले, मठ वगैरेचे स्थलकोश; तत्त्वज्ञानकोश; बायबलकोश; गणितकोश; सृष्टिशास्त्रकोश; प्राणिशास्त्र, वनस्पतिशास्त्र, पक्षी, वृक्ष, वनस्पती, पुष्पे इ.चे कोश; रसायन, भूस्तर, खनिखोदन इ. शास्त्रांचे कोश; वास्तुसौंदर्य, चित्रकला, गायन इ.चे कोश; औषधि, शस्त्रक्रिया, शारीर, चिकित्सा, इंद्रियविज्ञान, राजकारण, दिवाणी-फौजदारी, धार्मिक इ. कायदे, राजनीति व समाजनीति यांचीं शास्त्रे, शेती, वृक्षसंवर्धन, व्यापार, नौकानयन, अश्वशास्त्र, युद्धशास्त्र, यंत्रशास्त्र, हस्तव्यवसाय इ. कला, यांचे कोश तयार होत आहेत. तसेच पुराणवस्तु, शक, सन, वंशवृक्ष, राजनीति, शब्दसंक्षेप, औषधांच्या सारणी, नामसंक्षेप इ. अनेक तऱ्हेचे कोश निरनिराळ्या भाषांतून तयार होत आहेत. व सर्व शास्त्रे, विद्या, कला इ. ची माहिती देणारे ज्ञानकोशहि बाहेर पडत आहेत. परंतु हे सर्व कोश स्वतंत्र असून आपणांस सध्यां फक्त शब्दकोशाविषयीच विचार कर्तव्य आहे. शब्दकोश व ज्ञानकोश यांमध्ये हा मोठा फरक आहे कीं, ज्ञानकोशामध्ये विशिष्ट शब्दाने प्रतीत होणाऱ्या विषयाची पूर्ण माहिती द्यावयाची असते तर शब्दकोशामध्ये केवळ त्या शब्दाची माहिती द्यावयाची असते. तथापि इंग्रजी भाषेतील संचरी डिक्शनरीप्रमाणे कांहीं कोश शब्दकोश व ज्ञानकोश यांच्या संयुक्त स्वरूपाचेहि तयार होऊं लागले आहेत.

गरजेप्रमाणे कोशांचे स्वरूपहि निरनिराळ्या प्रकारचे असावे असे वादं लागते. उदाहरणार्थ, जेव्हां एखाद्या शब्दाचा आपणांस पूर्णतः अभ्यास करावयाचा असतो किंवा एखाद्या शब्दाचा अथवा वाक्यांशाचा अर्थ निश्चित करण्याच्या कार्मी शंका उत्पन्न होते तेथे मोठ्या कोशाचा उपयोग होतो. परंतु विशिष्ट तऱ्हेच्या अभ्यासास विशिष्ट कोश जास्त उपयोगी पडतात. उदा. एका शब्दास अनेक पर्यायशब्द पाहिजे असतील तर समानार्थ कोश जास्त उपयोगी पडेल. तसेच वरचेवर कोश पहावयाचा असतां किंवा एखाद्या अपरिचित भाषेतील मजकुराचे भाषांतर करावयाचे असेल तर लहान कोश जास्त उपयुक्त ठरतो. कारण त्यांतून शब्द लौकर शोधून काढतां येतो. आणि त्यांत अर्थहि थोडक्यांत दिलेले असतात. कांहीं कोश अनेक भाषांमध्ये असतात. उदा. कांहीं कोशांमध्ये एका भाषेतील शब्दाचा अर्थ दुसऱ्या भाषेतील शब्दांमध्ये दिलेला असतो. अशा तऱ्हेच्या कांहीं कोशांमध्ये—उदा. जालच्या नाविक कोशांत—समुद्रपर्यटनासंबंधीं अनेक भाषांतील शब्दांचा संग्रह असून त्यांचा अर्थ फ्रेंच भाषेत दिला आहे. तसेच एका लॅटिन कोशामध्ये (Clepini Octoglotton) लॅटिन शब्दांचे लॅटिनमध्ये व इतर सात भाषांमध्ये अर्थ दिले आहेत. पॉथिएरच्या अनामी कोशांत अनामी शब्द चिनी लिपीमध्ये लिहून त्यांचे चिनी व अनामी उच्चार दिले असून अर्थ फ्रेंच भाषेत दिला आहे. अशा तऱ्हेचे व्युत्पत्तिकोश, परभाषाकोश, उपभाषाकोश, गुप्तभाषाकोश, ग्राम्य शब्दकोश, असंस्कृत शब्दकोश, अशुद्धप्रयोगकोश, निवडक शब्दकोश, वृत्तकोश, शब्दोच्चारकोश, शब्दमातृकाकोश, वक्रतृत्वकोश, काव्यकोश, कायदेकोश, गानकोश, विशेषनामकोश, विशिष्टग्रंथकारकोश, नामकोश, क्रियापदकोश, अव्ययकोश, द्विरूपकोश, कठिण शब्दकोश इ. अनेक प्रकारचे कोश अलीकडे तयार होऊं लागले आहेत. एका कोशामध्ये (फिक्) तर इंडो-युरोपियन लोक जेव्हां एकत्र होते त्यावेळीं ते जी भाषा बोलत असावे अशी कल्पना करतां येते अशा शब्दांचा संग्रह करण्याचा प्रयत्न केलेला आढळतो. तसेच एकाने (पॉट) इंडो-युरोपियन धातूंचाहि (२२२६, पृष्ठे ५१४०) तुलनात्मक कोश तयार केला आहे.

अभिजातकोश—कोशासंबंधी प्राथमिक कल्पना अशी होती की, कोशकाराने अभिजात शब्दांचाच संग्रह करून त्यांचा अभियुक्त उपयोग तेवढाच दिग्दर्शित करावा. निदान तत्कालीन भाषेमध्ये अभिजात शब्द कोणते व त्यांचा योग्य अर्थाने उपयोग कसा करावा हे दिग्दर्शित करणे हे कोशकाराचे काम समजले जात होते; म्हणजे कोशकाराने शब्दांची निवड करून शुद्ध स्वरूप देऊन त्यांचा योग्य उपयोग कोणता यासंबंधी अधिकारपूर्वक सर्व प्रश्नांचा निर्णय करून त्या वेळच्या लोकाभिरुचीप्रमाणे भाषेचे स्वरूप निश्चित करावयाचे असे. या उद्देशास अनुसरून इटलीमध्ये सोळाव्या शतकांत “ अॅकेडेमिया डेलाक्रुस्का ” नांवाचे विद्यापीठ स्थापन करून इटॅलियन भाषेचे स्वरूप शुद्ध करण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला; आणि त्या संस्थेमार्फत १६१२ मध्ये त्या भाषेचा अभिजात कोश प्रसिद्ध करण्यांत आला. फ्रान्समध्येहि फ्रेंच अॅकेडेमी स्थापून इ. सन १६९४ मध्ये जो फ्रेंच भाषेचा कोश प्रसिद्ध करण्यांत आला त्याचाहि उद्देश हाच होता. अशा तऱ्हेचा इंग्रजी भाषेचा कोश करण्याची कल्पना अठराव्या शतकाच्या आरंभी उत्प

ज्ञाली आणि त्या वेळच्या विद्वानांची—विशेषतः अलेक्झांडर पोपसारख्या कवीची—अशी कल्पना होती की, इंग्रजी भाषेची त्या वेळी पूर्ण वाढ झालेली असून जर एखाद्या कोशाच्या रूपाने तिचे स्वरूप निश्चित केले गेले नाही तर तिच्या अवनतीस लवकरच प्रारंभ होईल. व ज्याअर्थी इंग्लंडमध्ये अॅक्रेडमीसारखी संस्था नव्हती त्या अर्थी ज्या ग्रंथकाराची भाषा प्रमाणभूत मानण्यांत येत असे अशा ग्रंथकारांचे हे काम करणे अवश्य होते. तेव्हां हे काम सॅम्युअल जॉन्सन याजकडे आले. व त्याने १७५५ मध्ये आपला कोश दोन भागांत प्रसिद्ध केला हे वर सांगितलेच आहे. तो जरी अनेक दृष्टींनी चांगला होता तरी त्या वेळच्या भाषेचे अभिजातस्वरूप निश्चित करण्याच्या कामी तो समर्थ नव्हता. एखाद्या भाषेच्या स्वाभाविक वाढीला नियंत्रण घालतां येईल या कल्पनेवर जॉन्सनचा स्वतःचाहि विश्वास नव्हता. तथापि त्याचा कोश पुढे एक शतकभर तरी प्रमाणभूत मानला जात असे. वरील समजुतीविरुद्ध पहिली घोषणा डीन ट्रेच याने फिलॉलॉजिकल सोसायटीपुढे १८५७ साली “ सध्यांच्या इंग्रजी कोशांतील कांहीं दोष ” अशा अर्थाचा एक निबंध वाचून केली. त्याचे म्हणणे असे होते की, कोश म्हणजे केवळ भाषेतील शब्दांचा संग्रह असावा. कोशकाराचे काम शब्दांची निवड करून त्यांतील चांगले शब्द शोधून काढणे हे नव्हे. त्याचे काम केवळ भाषेतील वरेवाईट सर्व शब्द एकत्र करून व्यवस्थित मांडण्याचे आहे; मग त्यांतील कांहीं शब्द त्यास पसंत असोत वा नसोत. तो भाषेचा टीकाकार नसून इतिहासकार होय! याचा थोडक्यांत अर्थ असा की, कोशाचे ध्येय जे भाषेचे अभिजात स्वरूप दिग्दर्शित करावयाचे ते बदलून त्याच्या जागी शास्त्रीय व व्युत्पत्ति-दर्शक ध्येय ठेवावयाचे हा होय. जर्मनीमध्ये हे काम जेकब व वुइल्हेल्म ग्रिम या बंधुद्वयाने जर्मन भाषेच्या बाबतीत यापूर्वीच केले होते. व त्यांच्या कोशाचा पहिला भाग १८५४ मध्ये प्रसिद्ध झाला होता. थोडक्यांत सांगावयाचे म्हणजे एखाद्या भाषेचा कोश करावयाचा म्हणजे त्या भाषेतील प्रचलित अथवा लुप्त सर्व शब्द व त्यांचे अर्थ आणि उपयोग यांचा संग्रह करावयाचा अशी समजूत आहे. हे करित असतांना विशिष्टशब्दांचा अभिजात उपयोग कोणता हे केवळ अप्रत्यक्ष रीतीने दर्शविण्यास हरकत नाही. परंतु ते कोशकाराचे मुख्य काम नव्हे. हल्लींच्या समजुतीप्रमाणे अभिजात कोश ही कल्पना वाष्कळपणाची नसली तरी अशक्य मात्र मानली जाते.

नवीन ऑक्सफोर्डकोश—वर सांगितल्याप्रमाणे एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास वेस्ट मिन्स्टर येथील डीन डॉ. ट्रेच याने लंडन येथील फिलॉलॉजिकल सोसायटी (भाषाशास्त्रमंडळ) पुढे इंग्रजी कोशांतील कांहीं दोष या विषयावर दोन निबंध वाचले. त्यांत विशेषतः त्याने उपलब्ध कोशांत शब्दांचा इतिहास सांपडत नाही हे दिग्दर्शित केले व विशिष्ट शब्द प्रथम केव्हां प्रचारांत आला, त्याचा कोणता अर्थ प्रथम रूढ होता व त्यांतून निरनिराळ्या अर्थांची वाढ कशी होत गेली व विशिष्ट शब्द केव्हां लुप्त झाला हे उपलब्ध कोशांतून मुळीच आढळून येत नाही, व लुप्त शब्द तर बहुधा कोशांतून गाळलेलेच असतात तेव्हां अशा तऱ्हेचा शब्दांचा इतिहास देणारा कोश या संस्थेने हाती घ्यावा अशी त्याने सूचना केली. यांतूनच पुढे वर्णन केलेला ‘ ए न्यु

इंग्लिश डिक्शनरी ऑन हिस्टॉरिकल प्रिन्सिपल्स 'किंवा 'ऑक्सफर्ड इंग्लिश डिक्शनरी' या नांवाचा कोश तयार झाला. फिलॉलॉजिकल सोसायटीने प्रथम सामान्य कोशाच्या कल्पनेचा विचार करून अखेरीस ७ जानेवारी १८५८ रोजी संपूर्ण नवीन इंग्रजी कोश करण्यासंबंधी ठराव केला. या ठरावाप्रमाणे कोलरिज आणि फर्निव्हल यांजकडे या कोशाच्या प्रकाशनाची व्यवस्था ठरविण्याचे काम सोंपविले. व पुढे नोव्हेंबर १८५९ मध्ये कोलरिज याची संपादक म्हणून नेमणूक केली. त्याने १८६० मध्ये दोन वर्षांत आपण पहिला भाग प्रसिद्ध करून असे प्रसिद्ध केले. प्रथम त्याने कोशाकरिता जे खणाळे तयार केले होते त्यांत ६० हजार चिड्या मावतील इतकी व्यवस्था होती. परंतु प्रत्यक्ष कोश तयार होतांना भाषेतील अगदी कमी महत्त्वाच्या अक्षरांससुद्धा त्यापेक्षा जास्त चिड्या लागल्या. कोलरिज १८६१ मध्ये मरण पावल्यानंतर संपादकीय काम फर्निव्हल याजकडे आले व त्यास प्रथम कच्ची माहिती गोळा करण्याचेच काम वेच दिवस चालू ठेवले पाहिजे असे वादू लागले, व माहिती जमविण्याचे व स्वयंसेवक, उपसंपादक नेमण्याचे काम त्याने चालू ठेवले. यानंतर या डिक्शनरीसंबंधी बरीच वर्षेपर्यंत फारशी माहिती उपलब्ध नाही. पुढे कोशसंपादनाचे काम डॉ. जे. ए. एच्. मेरे याजकडे आले. त्याने १८७९ मध्ये फिलॉलॉजिकल सोसायटीतर्फे क्लारेंडनप्रेसबरोबर कोश छापण्याचा करार केला. या वेळची कोशाची कल्पना सध्या प्रसिद्ध झालेल्या कोशाच्या सुमारे निम्म्या इतकी होती. प्रत्यक्ष कोशाच्या छपाईस सुरुवात १८८२ मध्ये झाली आणि पहिल्या ग्रंथाचा पहिला भाग १ फेब्रुवारी १८८४ मध्ये बाहेर पडला. व पहिला ग्रंथ १८८८ मध्ये प्रसिद्ध झाला. त्यावेळी सर्व कोश सुमारे ११ वर्षांत बाहेर पडेल असा डॉ. मेरे याचा अंदाज होता. परंतु प्रत्यक्ष हा कोश पुरा होण्यास १९२८ सन उजाडला ! म्हणजे कोश छपावा असा मूळ ठराव १८५८ मध्ये करण्यांत आल्यानंतर ७० वर्षांनी हा कोश प्रत्यक्ष बाहेर पडला !

या कोशाचे स्वरूप:—या कोशामध्ये ४१४८२५ शब्द आहेत. त्यांपैकी २४०१६५ मुख्य शब्द असून ६७१०५ दुय्यम प्रतीचे शब्द, ४७८०० विशेष संयुक्तशब्द, ५९७५५ सामान्य संयुक्त शब्द आहेत. यांत सुमारे ५००००० शब्दांच्या व्याख्या असून १८२७३०६ अवतरणे आहेत. या कोशांत सुमारे १२ शतकांत प्रचलित असलेल्या शब्दांचा समावेश केलेला आहे. या कोशांत प्रत्येक पानांत सुमारे ११२ ओळींचे तीन रकाने आहेत असे एकंदर रकाने ४६४६४ असून ते एकापुढे एक मांडल्यास त्यांची लांबी ९ मैल होईल व त्यांतील ओळी एकापुढे एक मांडल्यास त्यांची लांबी १७८ मैल होईल व या ओळींत सुमारे ५ कोटी शब्दसंख्या असून २२ कोटी अक्षरसंख्या आहे. यांतील २४०१६५ मुख्य शब्दांपैकी १७७९७० प्रचलित असून ५२४६४ लुप्त आहेत व ९७३१ परकीय आहेत. 'एस्' या अक्षरांत सर्वांत जास्त म्हणजे ५७४२८ शब्द आहेत. यानंतर 'पी' ३७६८९ व 'सी' मध्ये २९२९५ आहेत. या कामांत शब्द जमविण्याच्या कामी सुमारे ४०००० स्वयंसेवक लोकांचे श्रम खर्ची पडले आहेत. इ. स. १८५७ मध्ये शब्दसंग्रहाचे काम सुरू झाल्याबरोबरच ७६ स्वयंसेवक मदत करण्यास पुढे

आलेले दिसून येतात. ही संख्या पुढे १८८१ मध्ये ८००, तर अखेरीस दीडहजार जवळ गेलेली आढळते. यांत फक्त मुख्य शब्दसंग्रहाकांचाच अंतर्भाव केलेला आहे. या खेरीज किरकोळ मदत करणारे असंख्य लोक होते. या लोकांमध्ये अमेरिकेपासून व्हिएन्नापर्यंत सर्व प्रदेशांतील लोक आढळतात. थामस ऑस्टिन, आर. जे. व्हिटवेल, व टी. हेंडरसन यांसारख्या लोकांनी लाखों अवतरणांच्या चिड्या करून पाठविल्या. कांहींनी शास्त्रीय व पारिभाषिक शब्द लिहून पाठविले. ए. क्यार्लेड नांवाचा गृहस्थ तर हॉलंड-मध्ये राहून अनेक वर्षे प्रुफे तपासण्याचे काम करित होता. याखेरीज प्रत्यक्ष उप-संपादकांचे कामहि विनामुल्य करणारे अनेक लोक होते. तसेच प्रुफे तपासणारे व संदर्भ तपासणारेहि अनेक स्वयंसेवक ठिकठिकाणी काम करित असलेले आढळतात. या कोशाच्या संपादकवर्गांत पुढील नांवे आढळतात:-डॉ. जे. ए. एच्. मरे (१८३७-१९१५), हेनरी ब्राडले (१८४५-१९२३), विल्यम क्रेग व चार्ल्स ओनियन्स. ह्या कोशाचा पहिला भाग १८८४ मध्ये बाहेर पडल्यामुळे त्यावेळी भाषेमध्ये प्रचलित नसलेले अनेक शब्द आज इंग्रजी भाषेत रूढ झालेले आहेत. त्या वेळी अपेंडिसाइटिस (आंत्रपुच्छदाह) हा रोग किंवा अॅव्हिएशन अथवा विमानविद्या हे शब्द अज्ञात होते; त्यामुळे हा कोश पुरा झाला नाही तोच त्यास पुरवणीची जरूर भासू लागली व अशा तऱ्हेची पुरवणी तयार करण्याचे काम चालू असून प्रत्येक शब्दाचा सर्वांत जुन्यांत जुना उल्लेख शोधून काढण्याचे काम चालू आहे. या कोशाचा विशेष हा आहे की, प्रत्येक शब्दाचा प्राचीनतम उल्लेख दाखविणारे अवतरण प्रथम दिलेले असून नंतर त्या शब्दाच्या रूपांत किंवा अर्थांत कसकसा फेरफार होत गेला आहे हे निरनिराळ्या काळच्या ग्रंथांतील अवतरणे देऊन दाखविलेले आहे. यामुळे या कोशांत प्रत्येक शब्दाचा इतिहास आपणास पहावयास सांपडतो; व आजची शब्दकोशाबद्दलची सर्वांत परिणत कल्पना म्हणजे प्रत्येक शब्दाचा इतिहास देणे हीच होय.

संपूर्ण कोशाच्या अडचणी, शब्दसंग्रहः—तथापि वर सांगितलेली कोशाची निरनिराळी अंगे पूर्णपणे उपयोगांत आणणे व्यवहारतः जवळ जवळ अशक्य होतें, व त्यामुळे सोईप्रमाणे आपले क्षेत्र आंखून घ्यावे लागतें. आपल्याला ज्या भाषेचा कोश करावयाचा त्या भाषेचा आरंभकाल कोणता धरावयाचा किंवा शब्दसंग्रहास आद्य मर्यादा कोणती घालावयाची हे कोशकारास स्वतःच निश्चित करून घ्यावे लागतें. कारण विशिष्ट कालापूर्वीचे शब्द साधनांच्या अभावी संगृहीत करणेच अशक्य असतें. उदाहरणार्थ मराठी भाषेतील जुने वाङ्मय अद्यापि प्रकाशांत यावयाचेच आहे. महानुभावी वाङ्मय-प्रकाशनास आतां कोठे आरंभ होत आहे. तसेच अनेक संतकवींचे ग्रंथ अद्यापि अनुपलब्ध असून उपलब्ध हस्तलिखित ग्रंथांचेहि योग्य प्रकाशन किंवा सूचीकरण झाले नाही. तसेच प्राचीन किंवा अर्वाचीन लिखाणामध्ये आढळणारे एकूण एक सर्व शब्द कोणत्याहि संपूर्ण म्हणविल्या जाणाऱ्या कोशांतहि अंतर्भूत करणे अशक्य होतें. एखाद्या भाषेतील वाङ्मयामध्ये किंवा ग्रंथांमध्ये आढळणारे बरेचसे शब्द कोशरचनेच्या दृष्टीने त्या भाषेतील शब्द म्हणून धरतां येत नाहीत. तसेच कांहीं शब्द कोशकाराच्या दृष्टीनेहि त्या

विशिष्ट भाषेच्या कक्षेबाहेरील समजले जाण्याचा संभव आहे. इंग्रजी किंवा मराठी भाषेच्या बाबतीत ही गोष्ट आपणांस विशेष स्पष्टपणे दिसून येते.

सध्यां इंग्रजी बोलणाऱ्या लोकांच्या भाषणांत आढळणाऱ्या अनेक शब्दांभोवतीं कोशकारांच्या दृष्टीने तेजोमेघाप्रमाणे एक अस्पष्ट धुकें पसरलेले असते. विशिष्ट शब्द कोशांत समाविष्ट करावे किंवा नाही याबद्दल त्याला नेहमीं संशय उत्पन्न होत असतो. उदा. सृष्टिशास्त्रांतील लॅटिन भाषेवरून बनविलेल्या हजारों संज्ञा; प्राणिशास्त्र, वनस्पतिशास्त्र, इ. शास्त्रांतील वर्गीकरणविषयक रोज नवीन नवीन उत्पन्न होणारीं लॅटिन नांवे; रासायनिक संयुक्त द्रव्ये, खनिज पदार्थ इ. चीं नांवे; अर्धवट रूढ झालेले परकीय भाषांतील शब्द; निरनिराळ्या पोटभाषांतील किंवा बोलींतील शब्द; ग्राम्य शब्द; व्यापारी लोकांत रूढ असलेले सांकेतिक शब्द; विशेषनामें; वगैरे अनेक शब्दांचे असे प्रकार आहेत कीं, जे सर्वतः पूर्ण म्हटल्या जाणाऱ्या कोशामध्येहि समाविष्ट होण्याचे कारण नाही. याखेरीज इतर सर्व शब्दांचा मात्र कोशांत समावेश झाला पाहिजे. परंतु या दोघांमध्ये विभागणीची रेषा कोठें मारावी याबद्दल नेहमीं मतभेदच राहण्याचा संभव आहे.

यानंतर प्रत्यक्ष शब्दसंकलनाचे कार्य करतांना ज्या अनेक अडचणी येतात व ज्यामुळे कोणत्याहि कार्यकर्त्यांच्या क्षेत्रास मर्यादा उत्पन्न होतात त्या निराळ्याच. हें कार्य एकट्या दुकट्याचे नसून त्यांत अनेकांचे सहकार्य अवश्य लागते व तें ज्या प्रमाणांत मिळेल त्या प्रमाणांत शब्दसंग्रहाचे कार्य पूर्ण किंवा अपूर्ण राहते. बोशांचे शब्दसाहित्य जमविण्याच्या कामीं किती अडचणी येतात व बाहेरून सहकार्य कसे नियमितच मिळते याचे एक उदाहरण देण्यासारखे आहे. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या 'कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्स' यांच्या आज्ञेने एन्. एच्. विल्सन यानें एक हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या प्रांतांत व भाषांत न्याय आणि जमाबंदी खात्यांत वापरल्या जाणाऱ्या पारिभाषिक शब्दांचा कोश इ. स. १८५५ मध्ये प्रसिद्ध केला. तो तयार करित असतां शब्द जमविण्याच्या कामीं त्यास काय अडचणी आल्या त्या त्यानें प्रस्तावनेत नमूद करून ठेवल्या आहेत. तो म्हणतो:—या कामीं हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या भागांत जे कंपनीचे नोकर आहेत, त्यांचे साहाय्य मिळाल्याशिवाय असा कोश होणे शक्य नाही असे दृष्टीस पडल्यावर हिंदुस्थानसरकारकडे असा हुकूम पाठविण्यांत आला कीं त्यांनीं निरनिराळ्या इलाख्यांतील कामदारांस या कामीं साहाय्य करण्याकरितां हुकूम काढावे. या कामदारांस कामाची दिशा समजावी म्हणून एक वर्णानुक्रमानें रचलेल्या छपील यादीच्या शकडों प्रती हिंदुस्थानांत निरनिराळ्या कामदारांस वांटण्याकरितां पाठविण्यांत आल्या. आणि त्यांस त्या याद्या त्या त्या ठिकाणीं प्रचारांत असेलेले अधिक शब्द मधून मधून घालून पूर्ण करून व शुद्ध अर्थ व स्पष्टीकरणे देऊन परत पाठविण्यास सांगण्यांत आले. या याद्या अशा तऱ्हेनें छापण्यांत आल्या होत्या कीं, त्यांत मध्यंतरी नवीन शब्द, स्पष्टीकरणे व मूळ शब्दांचे अर्थ देण्यास पुरेशी जागा सोडली होती. या याद्या सहा महिन्यांनीं भरून परत येतील अशी अपेक्षा होती.

परंतु सहा महिन्यांपेक्षांहि अधिक काळ वाट पाहून झाल्यावर वंगाल व मद्रास प्रांतांतून कांहीं याद्या परत आल्या; मुंबई इलाख्यांतून एकहि यादी परत आली नाहीं. परंतु ज्या याद्या आल्या त्यांपैकी बऱ्याच कोऱ्याच परत आल्या व कांहींचीं तर पानेहि कापलीं नव्हतीं. कांहींमध्ये अगदीं सामान्य शब्द मधून मधून घातले होते. कांहीं याद्या ज्या देशी मुन्सफ, अमीन, सदर अमीन, डेप्युटी कलेक्टर वगैरे सारख्या कामदारांना देण्यांत आल्या होत्या त्यांनीं कांहीं शब्द भरून पाठविल्या. हे बहुतेक कंपनीच्या सनदी नोकरांखेरीज होते. परंतु यांतहि पुष्कळांना मूळ उद्देश न समजल्यामुळे कांहीं तरी शब्दांचा भरणा केलेला आढळून आला व कांहींनीं तर शेकसपिअरच्या हिंदुस्थानी कोशा-सारख्या कोशांतीलच शब्द उतरून दिले.

एकंदरीत कंपनीच्या सनदी नोकरांचा सार्वजनिक कार्य करण्याचा उत्साह व भाषाशास्त्रीय विद्वत्ता यांस ही गोष्ट मुळींच भूषणावह नाहीं असे उद्गार शेवटीं विल्सन यांनीं काढले आहेत. तेव्हां सरकारी व इंग्लंड मधून हुकूम सुद्धन होणाऱ्या प्रयत्नाची जर ही दशा तर खासगी रीतीनें कार्य करणाऱ्यांच्या मार्गांत किती अडचणी असतील याचा विचार वाचकांनींच करावा !

कोशांत शब्देतिहासः—ट्रेंचने आपल्या निबंधांत दुसरी एक गोष्ट विशेष प्रामुख्यानें नमूद केली होती ती म्हणजे ' अर्वाचीन शास्त्रीय दृष्टीनें तयार होणाऱ्या कोशांमध्ये केवळ शब्दांची नुसती नोंद करून भागणार नाहीं, तर ती नोंद ऐतिहासिक पाहिजे. ' प्रत्येक शब्दाच्या रूपाची वाढ कसकशी होत गेली हें कोशामध्ये नमूद होणें जरूर आहे. पूर्वीच्या कोशांत शब्दाच्या धात्वर्थापासून त्याची व्युत्पत्तिलावण्याचा प्रघात असे व त्याचे इतर अर्थ पुढें ऐतिहासिक क्रमाकडे दुर्लक्ष करून कोणत्या तरी क्रमानें दिलेले असत. परंतु व्युत्पत्ति-शास्त्रज्ञांला भाषेमध्ये प्रत्येक शब्द, त्याचे प्रत्येक रूप व अर्थ हीं प्रथम केव्हां आढळतात, तसेंच तो शब्द लुप्त झाला असल्यास तो केव्हां लुप्त झाला व त्या शब्दाच्या रूपामध्ये किंवा अर्थामध्ये फरक कसकसा होत गेला या सर्व गोष्टींचा इतिहास ज्ञातव्य असतो. त्यामुळे त्याची अशी अपेक्षा असते कीं, कोशकारानें विशिष्ट शब्दाचा जो अर्थ सर्वांत कालदृष्ट्या प्रथम आढळेल तो प्रथम देऊन पुढील अर्थ कालानुक्रमानें दिले पाहिजेत. थोडक्यांत सांगायचे म्हणजे कोशांतील प्रत्येक शब्दावरचा लेख म्हणजे त्या शब्दाचे पूर्ण चरित्र असलें पाहिजे व त्याचे निरनिराळे अर्थ प्रथम प्रचारांत कसकसे येत गेले किंवा ते किती काल अस्तित्वांत राहिले व केव्हां लुप्त झाले तें सर्व नमूद व्हावयास पाहिजे. परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारांत याहि बाबतींत विशिष्ट मर्यादेपर्यंतच कार्य करतां येणें शक्य असतें व निरनिराळ्या कालच्या लेखांचा अभाव ही ह्या गोष्टींतील मुख्य अडचण होय. तसेंच कांहीं शब्दांच्या इतिहासाचे महत्त्व इतकें अल्प असतें कीं, तो जुळविण्याच्या कामीं लागणारा वेळ व स्थळ ह्यांचा अपव्ययच होतो.

कोशांत अवतरणेंः—कोशांतील शब्दांचे अर्थ ऐतिहासिक दृष्टीनें द्यावयाचे म्हणजे त्या मानानें अवतरणांची संख्या वाढविणें जरूर होतें. अवतरणांचें अर्थनिश्चयाच्या कामीं प्रतीत होणारें महत्त्व निदर्शनास आणण्याचें श्रेय इंग्रजी भाषेच्या बाबतींत डॉ. जॉन्सन

यास आहे, व त्याच्या कोशाचा सर्वांत हाच भाग जास्त महत्त्वाचा आहे. डॉ. चार्ल्स रिचर्डसन याने आपल्या कोशांत (न्यू डिक्शनरी ऑफ इंग्लिश लॅंग्वेज, १८३५-३६) अवतरणे अधिक प्रमाणांत उपयोगांत आणली व त्याचा कोश म्हणजे अवतरणांचा संग्रह असे मानिले जाते. तथापि अवतरणांचा उपयोग अद्यापपर्यंत केवळ विशिष्ट अर्थास प्रत्यंतर पुरावा म्हणून करण्यांत येत असे. ऐतिहासिक पुरावा म्हणून त्याकडे पाहण्याची प्रवृत्ति नव्हती; आणि म्हणून ही अवतरणे बहुधा उत्तम ग्रंथकारांच्या ग्रंथांतून घेतलेली असत. परंतु ऐतिहासिक दृष्टीने शब्दांचे विवेचन करावयाचे म्हणजे सर्व वाङ्मयांतून अशी उदाहरणे निवडली पाहिजेत व जर अवतरणांची निवड व रचना व्यवस्थितपणे करता आली तर शब्दांचा व्याख्यारूप अर्थ देण्याचे काम बरेचसे हलके होईल; अर्थात् अशा वेळी प्रत्येक शब्दाचे सर्वांत जुन्यांत जुने अवतरण प्रथम देऊन शेवटी सर्वांत अर्वाचीन अवतरण दिले पाहिजे व विशेष महत्त्वाच्या शब्दांच्या बाबतीत निरनिराळ्या कालांतील अवतरणे देणे अवश्य होईल व ऐतिहासिक दृष्टीने उपयुक्त असलेले अवतरण वाङ्मयदृष्टीने निरूपयोगी असले तरी गाळून चालावयाचे नाही. अर्थात् जेथे उत्कृष्ट ग्रंथकारांचे तितक्याच महत्त्वाचे अवतरण उपलब्ध असेल तेथे वर्तमानपत्रासारख्या कमी दर्जाच्या लिखाणांतील अवतरण गाळण्यास हरकत नाही. मात्र ही अवतरणे देतांना ती शब्दाच्या ज्या स्वरूपांत असतील त्याच स्वरूपांत त्यांचा काल, स्थल, (ग्रंथकार, ग्रंथनाम, विभाग, पृष्ठ, आवृत्ति इ.) पूर्णपणे देऊन नमूद केली पाहिजेत.

अवतरणे देण्याच्या कामांत ती जमविण्याचा एक मोठा प्रश्न आहेच, परंतु त्याखेरीज त्यामुळे कोशाचा वाढणारा आकार हीहि एक अडचणीची बाब आहे. तेव्हां जी अगदी जरूरच असतील तेवढ्या अवतरणांस प्रथम स्थान देऊन केवळ पद्धतीच्या दृष्टीने घालावी लागणारी अवतरणे जितकी कमी करता येतील तितकी करावी. तथापि कितीहि अवतरणे घातली तरी कोशांत नमूद केलेल्या आद्य अवतरणापेक्षा पूर्वीचे किंवा शेवटच्या अवतरणानंतरचे सांपडणारच नाही असे केव्हांहि म्हणतां यावयाचे नाही. म्हणजे अवतरणाच्या अभावावरून आपणांस कोणतेच अनुमान काढतां येणार नाही.

व्युत्पत्तीचे महत्त्व:—शब्दकोशाचे एक महत्त्वाचे उपांग म्हणजे शब्दांची व्युत्पत्ति होय. अलीकडे व्युत्पत्तिशास्त्राची वाढ झपाट्याने होत आहे. यामुळे विशिष्ट भाषेमध्ये एखादा शब्द प्रविष्ट झाल्यानंतर त्याच्या स्वरूपांत पडणारा फरक आणि त्यापूर्वी त्याचे स्वरूप कसकसे बनत गेले या दोन गोष्टींतील संबंध ही एक महत्त्वाची बाब मानली जाऊ लागली आहे. दुसऱ्या शब्दांत सांगावयाचे म्हणजे शब्दाची व्युत्पत्ति म्हणजे तो शब्द भाषेत समाविष्ट होण्यापूर्वीच्या त्याच्या स्वरूपाचा इतिहास होय. व्युत्पत्तिज्ञानामुळे विशिष्ट शब्दाशी संबद्ध असलेल्या इतर शब्दांशी त्याचे असलेले नाते निश्चित करता येते. आणि एकाच स्वरूपाच्या परंतु भिन्न मार्गाने व्युत्पादित शब्दांमध्ये फरक स्पष्ट करता येतो. यामुळे शब्दांचा वांशिक इतिहास आपणांस उपलब्ध होतो. अलीकडील महत्त्वाच्या कोशांमध्ये ह्या अंगास विशेष महत्त्व दिले जाते. शब्दाचा मूळ धातु किंवा उगम दाखविण्याबरोबरच त्या शब्दाच्या स्वरूपांत किंवा उच्चारांत फरक किंवा अपभ्रंश कसकसे

होत गेले किंवा चुकीने त्याचे संबंध भलत्याच शब्दार्शी जोडले गेले असल्यास ते कसे जोडले गेले हे दाखवितां येते. यामुळे शब्दांच्या बाबतीत अनेक महत्त्वाचे शोध व उपयुक्त माहिती कोशकाराला प्रकाशांत आणतां येते.

अर्थात् वरील सर्व अंगांचा अंशतःहि परामर्श घेणे हे नवीन ऑक्सफोर्ड कोश ज्या परिस्थितीत निर्माण झाला तशी परिस्थिति असल्यासच शक्य होते. या कार्यास लागणारे परिश्रम बरेच मोठे असून अशा रीतीने तयार होणाऱ्या कोशाचा आकारहि फार मोठा होणे अपरिहार्य आहे. परंतु अशा तऱ्हेच्या एका मोठ्या कोशामध्ये एखाद्या भाषेतील शब्दांचा इतिहास पूर्णपणे नमूद करून ठेवला गेल्यास त्यावरून आपल्या निरनिराळ्या गरजांप्रमाणे लहान लहान कोश निर्माण करणे फार सुलभ होते. एखाद्या भाषेच्या ज्ञानकोशामध्येहि निदान शब्दांचा अर्थ देण्याच्या बाबतीमध्ये वरील पद्धति अनुसरणे इष्ट आहे.

कोशार्थ साहित्यसंशोधनः—अशा तऱ्हेने सर्वांगपरिपूर्ण कोश तयार करावयाचा म्हणजे त्याला लागणारे साहित्य प्रथम गोळा केले पाहिजे. आणि हे साहित्य गोळा करावयाचे म्हणजे भाषेतील सर्व लिखाण तपासून पाहिले पाहिजे. याकरितां वाङ्मयाचे किंवा लेखनाचे सर्व प्रकार संशोधिले पाहिजेत व भाषेच्या वाढीतील प्रत्येक कालखंडातील लिखाण आपणांस उपलब्ध असले पाहिजे. अशा रीतीने अनेक ग्रंथ, चोपडी, नियत-कालिके, वर्तमानपत्रे, बखरी, कागदपत्रे वगैरे हजारों कागद वाचून काढून त्यांतील अवतरणे घेतली पाहिजेत. ऑक्सफोर्ड कोशांत अशीं अवतरणे लक्षावधि आहेत. अर्थात् हे काम एकट्यादुकट्या व्यक्तीचे नसून याला अनेक लेखकांचे साहाय्य पाहिजे. यामुळे असा कोश करावयाचा म्हणजे पूर्वी जेथे १०१२ उपसंपादक पुरत असत तेथे आतां शेंपनास अपुरे पडू लागतात. एवंच शेंकडों किंवा हजारों लोकांनी हातभार लावल्याशिवाय कोणत्याहि भाषेचा संपूर्ण स्वरूपाचा कोश होणे शक्य नाही. ऑक्सफोर्ड कोशामध्ये अशा तऱ्हेचे साहाय्य त्यास किती मिळाले हे वर दिलेच आहे. तथापि या कोशांतहि दुय्यम किंवा तिय्यम दर्जाच्या ग्रंथकारांच्या ग्रंथांतील अवतरणे वरींचशी घेतलेली दिसतात, त्याऐवजी त्या जागी पहिल्या प्रतीच्या ग्रंथांतील अवतरणे त्याच अर्थाची घेतां आली असती. तसेच या कोशांतील अर्थ संचरीकोशांतील अर्थाइतके चांगले व स्पष्ट दिलेले दिसत नाहीत असे कांहीं टीकाकारांचे मत आहे. तथापि 'या कोशांत समाविष्ट केलेल्या वाङ्मयाची व्यापकता, शब्दांच्या उगमाचा काळजीपूर्वक लावलेला छडा व कालनिदर्शन, तसेच त्यांच्या स्वरूपांत आणि अर्थांत पडलेला निरनिराळ्या काळीं फरक, एकंदरीत इंग्रजी भाषेच्या स्वरूपाचे पूर्णपणे केलेले दिग्दर्शन या गोष्टींतच ऑक्सफोर्ड कोशाचे महत्त्व आहे' हे क्वार्टली रिव्ह्यूने केलेले त्याचे वर्णन सर्वथा योग्य आहे.

जर्मनकोश—जेकब आणि वुइल्हेल्म ग्रिम यांनी संपादिलेला जर्मन कोशहि याच पद्धतीने तयार केलेला आहे. जर्मनीमध्ये ही कल्पना प्रथम लिब्निट्झ व दुसऱ्या कांहीं अठराव्या शतकांतील पंडितांस सुचली होती. परंतु ग्रिमबंधूना हा कोश करण्याची प्रवृत्ति व्युत्पत्तिशास्त्राच्या वाढलेल्या अभ्यासामुळे झाली. यांनी पंधराव्या शतकाच्या अखेरी-

पासून आजतागायतचे शब्द आपल्या कोशांत समाविष्ट केले आहेत, व त्यांची व्युत्पत्ति आणि इतिहास देऊन पोटभाषांतील व बोलींतील त्यांचीं रूपेहि दिलीं आहेत व त्यांचा उपयोग अनेक अवतरणें देऊन दिग्दर्शित केला आहे. या कोशाचा पहिला भाग १८५४ सालीं प्रसिद्ध झाला. तथापि या कोशांत शब्दांचे उच्चार दिलेले नाहींत व हा ऑक्सफोर्ड कोशाइतका व्युत्पत्तिदृष्ट्या पद्धतशीरहि नाही. या कोशाचे एकंदर नऊ भाग व दहाव्याचा कांहीं अंश म्हणजे सर्व कोशाचा पांचषष्टांश भाग प्रसिद्ध व्हावयास पाउणशें वर्षे लागलीं. ऑक्सफोर्डकोशाच्या मानानें या भागांची एकंदर पृष्ठे सुमारे ११००० भरतील.

फ्रेंचकोश—ई. लित्रे यानें संपादिलेला फ्रेंच भाषेचा कोशहि महत्त्वाचा असला तरी तितका पद्धतशीर रीतीनें तयार झालेला नाहीं. यांत प्रथम सर्वांत मूळचा अर्थ देऊन पुढील अर्थ ऐतिहासिक म्हणण्यापेक्षां तर्कशास्त्रदृष्ट्या एकापुढें एक येणारे असे ओळीनें मांडले आहेत. त्यांतील अवतरणेंहि केवळ वाङ्मयदृष्ट्या महत्त्वाचीं आहेत. पुष्कळ ठिकाणीं तर त्यांचा अभावच दिसतो. सोळाव्या शतकाच्या पूर्वीच्या शब्दांचा इतिहास देतांना मात्र ऐतिहासिक पद्धति वापरली आहे. एकट्या मनुष्यानें केलेला असा हा सर्वांत मोठा कोश म्हणतां येईल. हा प्रसिद्ध करण्यास १८६३ पासून १८७२ पर्यंत नऊ वर्षे लागलीं.

लॅटिनकोश—बर्लिन, गॉटिंज्जेन, म्युनिच व व्हिएन्ना येथील जर्मन अॅकेडमींनीं तयार केलेला लॅटिन कोश हा कोशरचनेच्या बाबतींतील सहकार्यांचा एक उत्कृष्ट नमुना आहे. या कोशामध्ये दुसऱ्या शतकापर्यंतच्या लॅटिन ग्रंथकारांच्या ग्रंथांतील प्रत्येक शब्दाचा अर्थ स्पष्ट करणारीं अवतरणें संगृहीत केलीं आहेत व सातव्या शतकापर्यंतच्या ग्रंथकारांच्या ग्रंथांतील महत्त्वाचे उतारे घेतले आहेत व या साहित्याच्या साहाय्यानें लॅटिन भाषेचा नवा कोश तयार करावयाचा आहे.

नेदरलँडांतील भाषेचा कोश—या कोशाच्या कार्यास आरंभ १८५०-१ मध्ये झाला व पहिला भाग १८६४ मध्ये प्रसिद्ध झाला. एकंदर ६१ वर्षांत अकरा भाग प्रसिद्ध झाले व त्यांत डच भाषेतील शब्दांपैकीं सुमारे चारपंचमांश शब्दांचा संग्रह केला गेला. या कोशाचीं ऑक्सफोर्डकोशाच्या मानानें सुमारे ६७०० पृष्ठे होतील.

अमेरिकनकोश—वर उल्लेखिलेल्या मोठमोठ्या कोशांमध्ये पंडितांची व सामान्यतः लोकांची गरज भागविणें हा मुख्य हेतु दृष्टीस पडतो. तथापि लोकांच्या आवडीकडे दृष्टि दिल्यास त्यांस शब्दकोश व ज्ञानकोश यांचें स्वरूप एकत्र केलेला कोश अधिक आवडतो असें दिसतें. अशा तऱ्हेच्या कोशाचें उदाहरण म्हणजे पायरी लारूस यानें केलेल्या फ्रेंच कोशाचें होय. यामध्ये शब्द व त्यांच्या व्याख्या देऊन शिवाय विशेषनाम, चरित्रे, भौगोलिक, ऐतिहासिक व इतर लेख दिलेले आहेत. वास्तविक या इतर गोष्टींचा शब्दकोशाशीं कांहींहि संबंध नाहीं. परंतु त्यांत अनेक दोष असले तरी सुद्धां तो फार लोकप्रिय आहे, असें दिसून येतें. अमेरिकेमध्ये प्रो. डब्ल्यु. डी. व्हिटने यानें तयार केलेला सेंचरीकोशहि याच प्रकारचा आहे. याचे सहा भाग असून पृष्ठसंख्या सात हजारांवर आहे. यामध्ये शब्दांची व्युत्पत्ति दिली असली तरी प्रत्येक शब्दाचा इतिहास

दिला नाही. यामध्ये वरेचसे शास्त्रीय व पारिभाषिक शब्द संगृहीत केले असून अवतरणेहि भरपूर दिली आहेत. या कोशांत शब्दांचे अर्थ विस्तृततेने व स्पष्टपणे दिलेले असून या बाबतीत ऑक्सफोर्ड कोशापेक्षांहि हा कोश अधिक महत्त्वाचा आहे असे ब्रिटानिका म्हणतो. परंतु या कोशांत विशेषनाम गाळलेली आहेत. या कोशाच्या संपादनांतहि अनेक पंडितांनी सहकार्य केले आहे. ऑक्सफोर्ड कोशानंतर इंग्रजीभाषेतील विशेष महत्त्वाचा असा हाच कोश होय.

कोशांचे प्रकार—एकंदर भाषेची व वाङ्मयाची जसजशी वाढ होत जाते तसतसा त्याचा अभ्यासहि विशेष रीतीने व विशिष्ट प्रयोजनाकरिता होऊ लागतो व त्यामुळे विशिष्ट संदर्भासाठी व निरनिराळ्या उपयोगांसाठी विविध प्रकारची कोशरचना जरूरीची वाढ लागल्यामुळे साहाजिकच त्यांचे वेगवेगळे प्रकार आढळतात. या निरनिराळ्या प्रकारांचे सामान्य दिग्दर्शन पूर्वी केलेच आहे. आतां या प्रकारांपैकी कांहीं कोशांची माहिती पुढे दिली आहे.

ग्रंथ-ग्रंथकारांचे कोश—एखाद्या प्रख्यात ग्रंथकाराचे अनेक ग्रंथ असून त्यांचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे मानिले जाते अशा वेळी फक्त त्याच ग्रंथकाराच्या ग्रंथांत आढळणाऱ्या शब्दांचे अथवा भाषा व वाक्प्रचारांचे स्पष्टीकरण करणारे कोश तयार होत असतात. उदा. लुई स्पेन्सने केलेला मध्ययुगीन रोमान्स ग्रंथकारांचा कोश (१९१३), एन्थु शेक्सपीरियन डिक्शनरी (कीनलिफ कृत, १९१०), प्रसिद्ध ग्रंथकारकोशमालेतील डिकन्स (फिलिप्प), थॉमस हार्डी (सॅक्सेलबी), थॅकरे (मज), ओस्कार वाइल्ड (मेसन), इ. कोश. वायबलचेहि अनेक कोश आढळतात (उदा. स्मिथकृत, १८८४), तसेच निरनिराळ्या ग्रंथांची माहिती देणाराहि कोश उपयुक्त वाटतो. उदा. हेलेन रेक्स केलरने १९२३ त 'दी रीडर्स डायजेस्ट ऑफ बुक्स' असा एक कोश रचला आहे. यांत निरनिराळ्या ग्रंथांचे सारांश दिले आहेत. 'डिक्शनरी ऑफ युरोपियन लिटरेचर' (युरोपीय साहित्यकोश) या सारखे व्यापक माहितीचेहि कोश दिसतील. लॉरी मॅग्नस याने संपादिलेल्या या कोशांत युरोपखंडातील महत्त्वाच्या ग्रंथांविषयी माहिती दिली आहे. मराठीतहि ज्ञानेश्वरी, तुकारामगाथा, यांच्या शेवटी शब्दकोश दिलेले असतात. त्यांचा त्या त्या ग्रंथांपुरता उपयोग होतो. मराठी वैदिक कोश हा अशा प्रकारचाच कोश आहे.

चरित्रकोश—या कोशांची व्याप्ति वाटेल तितकी लहान किंवा मोठी असू शकते. एखाद्या विशिष्ट काळातील किंवा ग्रंथातील व्यक्तींपासून तो सार्वकालिक, सार्वराष्ट्रीय व्यक्तींपर्यंत या कोशांत माहिती दिलेली आढळते. डिक्शनरी ऑफ नॅशनल बायॉग्राफी (राष्ट्रीय चरित्रकोश) यांत इंग्रजी गृहस्थांची चरित्रे असून याचे अनेक विभाग आहेत. चेंवर्स बायॉग्राफिकल डिक्शनरीत सर्व प्रमुख व्यक्तींची चरित्रे आहेत; तर 'डिक्शनरी ऑफ नोटेड नेम्स ऑफ फिक्शन' या व्हीलरच्या कोशांत कादंबऱ्यांतून आढळणाऱ्या पात्रांची माहिती आढळेल. तथापि व्यापक जागतिक चरित्रकोश करण्याकडे आजकाल विशेष प्रवृत्ति दिसून येते. उदा. वाटकिन्सकृत, 'दि युनिव्हर्सल बायॉग्राफिकल डिक्शनरी,'; कॉक्रेमकृत 'ट्रेझरी ऑफ मॉडर्न बायॉग्राफी' यांत १९ व्या शतकातील प्रसिद्ध

वाङ्मयसेवकांची चरित्रे आहेत. आपल्याकडेहि पूर्वीचे र. भा. गोडबोलेकृत प्राचीन व अर्वाचीन कोश असून वैदिक-पौराणिक चरित्रकोश (चित्राव), आधुनिक मराठी वाङ्मय-सेवक (खानोलकर) इ. चरित्रपरकोश सध्यां तयार होऊं लागले आहेत.

द्वैभाषिक कोशः—एका भाषेतील शब्दांचा अर्थ दुसऱ्या भाषेत सांगणारा कोश तो द्वैभाषिककोश. उदा. इंग्रजीचे मराठी, कानडी, गुजराथी, हिंदी इ. देशी भाषांत अर्थ देणारे कोश, पाश्चात्य देशांतील प्रमुख भाषांतून दुसऱ्या भाषांतील शब्दांचे अर्थ देणारे अनेक कोश आहेत. किंबहुना जगांतील बहुतेक भाषांचे कोश युरोपियन भाषांतून आहेत, असें निर्विवाद म्हणण्यास हरकत नाही. विल्सन, मोनियर विल्यम्स इ.चे संस्कृत-इंग्रजी कोश व अनेक देशी भाषांचे इंग्रजीतील कोश याच सदरांत येतात. युरोपीय भाषांचे परस्पर अर्थ देणारे अनेक कोश आहेत पण अलीकडे शास्त्रीय ज्ञानाची विशेष वाढ झाल्याने नवीन नवीन शास्त्रीय संज्ञा निरनिराळ्या भाषांत तयार होतात त्यांचे परकीय भाषांत अर्थ देणारे कोश होणे आवश्यक होतें. अशा तऱ्हेचे विशेषतः परकीय भाषेतील पारिभाषिक संज्ञाकोश मुद्दाम तयार करण्यांत येतात. उदा. आर्श्वेजर स्मायली यांचे जर्मन, फ्रेंच, डच, इटॅलियन या भाषांतील जीविशास्त्रीय परिभाषेचे कोश इंग्रजीत केलेले आहेत. व्यापारासाठीं हि असे कोश लागतात. असा बाईथचा इंग्रजी-जर्मन व जर्मन-इंग्रजी कोश असून १९२७ त त्याची दुसरी आवृत्ति निघाली. टॉलहॉन्सेन याचा एक फ्रेंच, जर्मन, इंग्रजी भाषांतील यांत्रिक शब्दकोश आहे.

शास्त्रीय परिभाषाकोशः—शास्त्रीय ज्ञानाची वाढ झाल्यापासून त्याचा अभ्यास सर्वत्र फैलावला आहे. तेव्हां शास्त्रांतील संज्ञा, प्रमेये आणि सूत्रे यांची स्पष्ट माहिती देणारे कोश साहजिकच तयार झाले. त्यांपैकी कांहींचीं नांवे द्यावयाचीं झाल्यास हेंडरसनचा ' डिक्शनरी ऑफ सायन्टिफिक टर्म्स ' तसाच १९२८ सालांतील ' दि सायन्टिफिक एन्सायक्लोपिडिया ऑफ फार्म्युलोज ' इ. सांगतां येतील. गुदस्ता बडोदे सरकारने ' श्रीसयाजी शासनशब्दकल्पतरु ' या नांवाचा राजव्यवहारांतील शब्दांचा (निरनिराळ्या आठ भाषांतील) कोश प्रसिद्ध केला आहे, हा अशा तऱ्हेच्या कोशांमध्ये फार महत्त्वाचा आहे. या कोशांत शासनविषयक इंग्रजी शब्दाला योग्य असे गुजराथी, मराठी, संस्कृत, उर्दू, फारसी, हिंदी, बंगाली या भाषांतील प्रतिशब्द देऊन शेवटच्या रकान्यांत त्यांतील सर्वांत योग्य असा व सर्व भरतखंडभर वापरला जाईल असा शब्द प्रथम देऊन नंतर दुसऱ्या, तिसऱ्या प्रतीचे शब्द एकाखाली एक दिले आहेत. या कोशामुळे भरतखंडांत शासनशास्त्रविषयक एक परिभाषा रूढ होण्यास मदत होऊन निरनिराळ्या प्रांतांतील देशी भाषांतीलहि परिभाषाकोश सहज तयार होणार आहेत. व अनेक भाषांतील शब्द एकापुढे एक मांडल्यामुळे योग्य शब्दाची निवड करण्यास फार मोठे क्षेत्र निर्माण झाले आहे. प्रसिद्ध झालेला या कोशाचा भाग प्रयत्नवजा असून यापेक्षां हि याची रचना व्यापक दृष्टीची ठेवण्यांत आली आहे. हिंदुस्थानांत या दिशेने नागरी प्रचारणी सभा वगैरेकडून प्रयत्न होत आहेत. द्वैभाषिक शास्त्रीय परिभाषाकोशासंबंधाने वर माहिती आलेलीच आहे.

भाषाविषयक कोशः—भाषेची व्युत्पत्ति, रचना, घटना, समानार्थक शब्द, वाक्प्रचार यांची माहिती देणारे कोश या सदरांत येतात. इंग्रजी शब्द आणि भाषणसंप्रदाय यांचा संग्रह करणारा पीटर रॉजेट याचा 'थेसॉरस' कोश सुविख्यात असून १९२१ सालापर्यंत त्याच्या २९ आवृत्ती निघाल्या. मराठीत याचें राजकोश नांवाचें रूपांतर चालू होतें, पण पुढें संपादकाच्या मृत्यूमुळे तें बंद पडलें. रॉजेटसारखाच दुसरा क्रॅबचा इंग्रजी समानार्थक शब्दांचा कोश आहे (१८८२) व 'सिग्निफिकंट एटिमॉलॉजी' हा मिचेलचा व्युत्पत्तिकोश १९१८ सालांतील आहे. 'ए कॉंप्रिहेन्सिव्ह गाइड टु गुड इंग्लिश' (क्रॅप) यांत वाक्प्रचारांचा योग्य उपयोग दाखविला आहे.

म्हणींचा कोशः—भाषाभ्यासांत वाक्प्रचार व म्हणीहि येतात. यांचेहि कोश वरेच आढळतात. उदा. ब्रुअरचा 'डिक्शनरी ऑफ प्रेझेस अँड फेबल्स' हा कोश. याच्या बऱ्याच आवृत्ती निघाल्या आहेत. त्याचेंच दुसरें एक निरनिराळ्या गोष्टींचा, नाटकांतील पात्रांचा, कथानकांचा व व्यक्तींचा संदर्भ सांगणारें हँडबुक आहे. आपल्याकडेहि म्हणींचे कांहीं जुने तसेच आपटे व भिडे यांचे नवे कोश आढळतात.

विशिष्ट विषयवार कोशः—अभ्यासाचे अनेक विषय झाल्यामुळे त्या त्या विषयाचा अभ्यास करणाऱ्यांना उपयुक्त असे त्या त्या विषयाचे स्वतंत्र कोश होऊं लागतात. उदा. ऐतिहासिक, रासायनिक, औद्योगिक, पदार्थविज्ञानविषयक, प्राणिशास्त्रीय इ. कोश. यांतच बाल्डविनचा तत्त्वज्ञान व मानसशास्त्र यांवरील कोश (३ भाग, १९०१) येतो. 'हयात अल् हयवान' या अरबी बऱ्याच जुन्या प्राणिशास्त्रीय कोशाचें इंग्रजी भाषांतर ले. कर्नल जयकर यांनीं अवल इंग्रजीत केलेलें आहे. जॉर्ज वाटचा हिंदुस्थानांतील औद्योगिक द्रव्यांचा कोश (१८८९ सालीं रचलेला) ६ भागांत असून व्यापारीदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचा आहे. ग्लेझब्रुकचा 'डिक्शनरी ऑफ अप्लाइड फिजिक्स' हा पांच भागांचा पदार्थविज्ञानाचा व्यावहारिक कोश १९२३ त बाहेर पडला. कांहीं कोशांत अनेक विषयांची माहिती दिलेली असते, ते एका प्रकारें ज्ञानकोशच होत. उदा. वाल्फोरचा 'एन्सायक्लोपीडिया ऑफ इंडिया अँड ईस्टर्न अँड सर्दर्न एशिया' (औद्योगिक, व्यापारी व शास्त्रीय) हा ज्ञानकोश ३ भागांचा आहे. असाच बॉन लायब्ररीनें (१८४८ त) काढलेला एक राजकीय भौगोलिक माहितीचा ज्ञानकोश आहे.

उपभाषाकोशः—भाषेच्या वाढत्या अभ्यासावरोबर तिच्यामध्ये अंतर्भूत होणाऱ्या उपभाषांचेहि कोश आवश्यक होतात. 'चॅम्बर्स स्कॉट डायलेक्ट डिक्शनरी' (१९११) अशासारखे प्रांतिक भाषाकोश त्या त्या भाषाभ्यासाला उपयुक्त वाटतात. आपल्याकडे गोमांतकी (कोंकणी) भाषेचे कोश आहेत.

सर्वसंग्रहकोश किंवा ज्ञानकोशः—ज्ञान अतिशय वाढल्याकारणानें तें सर्व मुखोद्गत किंवा डोक्यांत असणें शक्य नसतें, तेव्हां त्याचा थोडक्यांत संग्रह एके ठिकाणीं हाताशीं असावा असें लेखकांना व विद्वानांना वाटूं लागतें व ही गरज भागविलीहि जाते; म्हणजे विविध माहितीचा संग्रह करणारे कोश तयार होतात. याच्याच मोठ्या स्वरूपाला ज्ञानकोश म्हणतात. मोठाल्या ज्ञानकोशांची माहिती सर्वांना आहेच. असे लहान कोश म्हणजे

इतिहास-भूगोल-चरित्रविषयक सर्व माहितीचा ब्रिटनचा कोश (४ भाग), सर रिचर्ड फिलिप्सचा ' मिलियन ऑफ फॅक्टस ', जर्मनवरून भाषांतर केलेला नेटलशिप-सॅडिस याचा ' डिक्शनरी ऑफ क्लासिकल अँटिक्विटीज ' हा कोश (१८९१) इ. आपल्याकडे असे कोश गेल्या शतकांत झाले. तारानाथ तर्कवाचस्पति याचा १० भागांत असलेला, वाचस्पत्य कोश, ' राधाकान्तदेव बहादुर यांचा ' शब्दकल्पद्रुम ' (कलकत्ता शके १८०८) हे मोठे संस्कृत कोश ज्ञानकोशाच्या स्वरूपाचेच असून भारतीय पांडित्यास भूषणभूत आहेत.

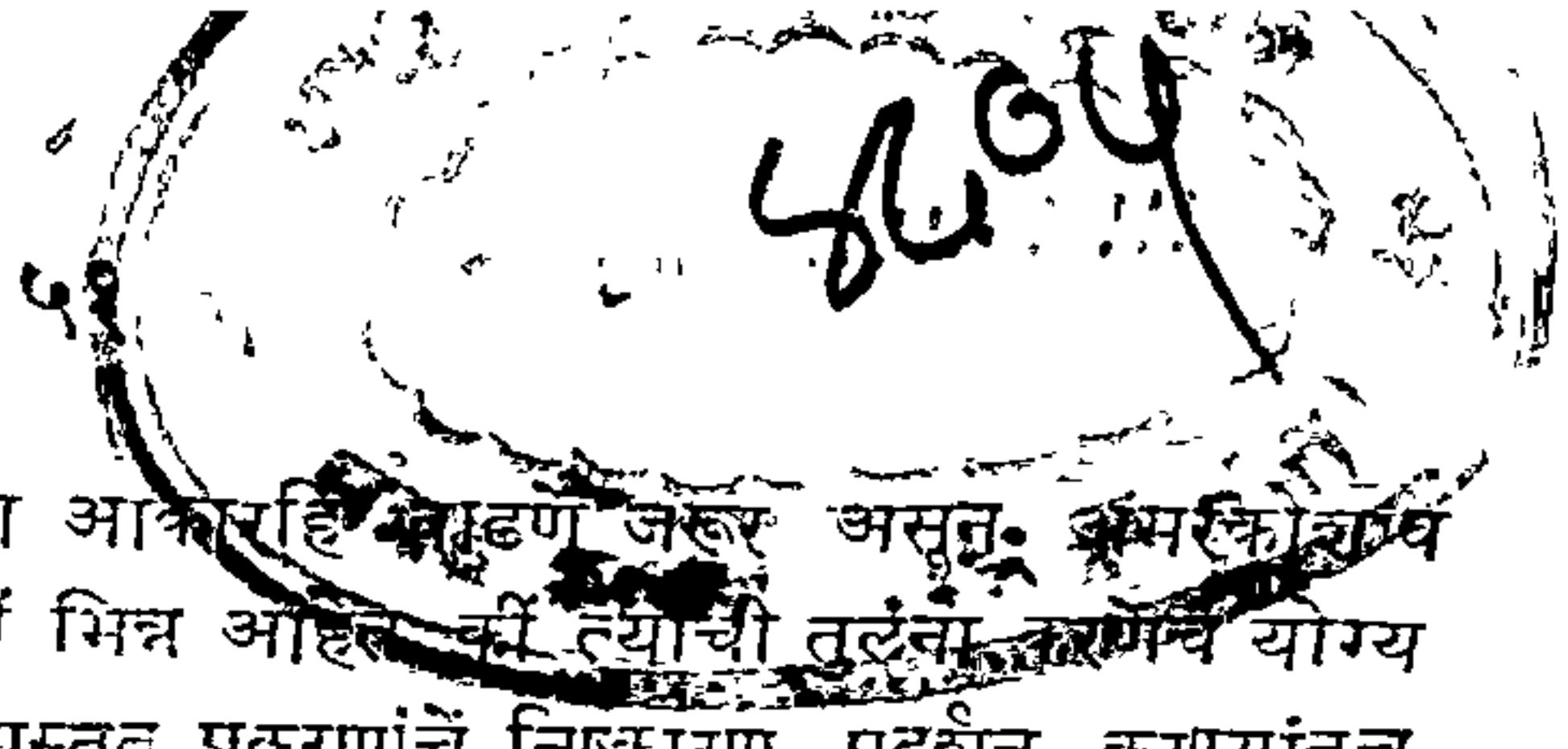
याप्रमाणे पाश्चात्य राष्ट्रांमध्ये विशेषतः इंग्रजी भाषेमध्ये शब्दांच्या टिप्पणी आणि याद्यांपासून हळूहळू सर्वांगपरिपूर्ण कोश करण्याकडे कसकशी प्रवृत्ति होत गेली व कोश-रचनाविषयक कल्पनांची वाढ कशी झाली याचे थोडक्यांत समालोचन केले आहे. यावरून आजची भाषाविषयक संपूर्ण कोशाची कल्पना म्हणजे भाषेतील प्रचलित अथवा लुप्त असलेल्या प्रत्येक शब्दाचे चरित्र, त्याची निरनिराळ्या काळची निरनिराळीं रूपे, त्याचे निरनिराळ्या काळीं बदलत गेलेले अर्थ वगैरे आधारांसह देणे, मूळ तो शब्द कोणत्या भाषेतून व कोणत्या स्वरूपांतून आला हे दाखविणे इत्यादि सर्वांगांची परिस्फुटता करून देणे हा असून ऑक्सफोर्ड कोश हे त्याचे उदाहरण आहे ही गोष्ट निर्दिष्ट केली आहे. तसेच राष्ट्रांचे निरनिराळे व्यवहार जसे व्यापक होत जातात व ज्ञानाची वाढ जसजसी विविध अंगांनी होते तसतसे शब्दकोशावरोवरच इतर अनेक ज्ञानांगांचे संदर्भसुलभ स्पष्टीकरण करणारे अनेक कोश तयार होऊ लागतात व अनेक भाषांचा जेथे संनिकर्ष होतो तेथे द्वैभाषिक, त्रैभाषिक अगर बहुभाषिक कोश कसे तयार होतात त्यांचीही कांहीं उदाहरणे वर दिली आहेत. इंग्रजी वगैरे यूरोपीय भाषांतून असे अनेक प्रकारचे असंख्य कोश दरवर्षी प्रसिद्ध होत आहेत. यापेक्षा या कोशांच्या निरनिराळ्या प्रकारांचे दिग्दर्शन करण्यास येथे अवकाश नाही. आतां आपल्या मराठी भाषेच्या कोशासंबंधी आपल्याकडे काय कल्पना दिग्दर्शित झाल्या आहेत व कोशरचनेच्या बाबतीत आजपर्यंत कोणकोणते प्रयत्न झाले आहेत त्यांचे थोडक्यांत समालोचन करूं.

कै. वि. का. राजवाडे यांनी सरस्वतीमंदिर मासिकांत (शक १८२७ श्रावण, पृ. १-१४,) ' राष्ट्रीय मराठी कोश ' म्हणून एक लेख लिहिला होता. त्यांत त्यांनी आपली संपूर्ण मराठी कोशाची कल्पना नमूद करून ठेवली आहे. तिचा येथे सारांशाने उद्धार करून विचार करणे अस्थानीं होणार नाही.

' संपूर्ण व राष्ट्रीय मराठी कोश रचणाराने खालील गोष्टी विचारांत घेण्यासारख्या आहेत. (१) भाषेत रूढ झालेल्या नव्या आणि जुन्या, लुप्त व प्रचलित, ग्राम्य व सभ्य, राष्ट्रीय व प्रांतिक, एकोणएक शब्दांचे संक्षिप्त, समर्पक व अव्याप्त्यतिव्याप्त्यसंभवादिदोषरहित अर्थ दिले पाहिजेत. (२) मराठी शब्दांतील अक्षरांचे उच्चार योग्य संकेत ठरवून द्यावे. (३) कोणता शब्द कोणत्या भाषेतून आला ते संकेताने दाखवावे. हे काम कोशकाराला सुलभ व्हावयाला मराठीची समग्र व्युत्पत्ति अगोदर तयार झाली पाहिजे. (४) रूढ होऊन बसल्यामुळे जे सामासिक शब्द एका शब्दासारखे भासतात त्यांचेरीज को. को. ७

इतर असंख्य सामासिक शब्द देऊं नयेत. (५) संहितशब्द देऊं नये. तें व्याकरणाचें काम आहे. (६) नामरूपे व धातुरूपे देऊं नयेत. तें व्याकरणाचें काम आहे. (७) ग्रंथनाम, थोर पुस्तकांचीं नाम, प्रसिद्ध स्थलांचीं नाम, पौराणिक पुरुषांचीं व स्थलांचीं नाम, वनस्पतींचीं, धातूंचीं, द्रव्यांचीं, माशांचीं, दगडांचीं वगैरे पारिभाषिक नांवे भाषा-कोशांत देऊं नये. व्यावहारिक नांवे तेवढीं द्यावीं. ग्रंथकोश, महत्नाममाला, स्थलकोश, पुराणकोश, वनस्पतिकोश, रसायनकोश, प्राणिकोश, मच्छकोश, पक्षिकोश, दशत्कोश वगैरे कोश स्वतंत्र असतात. भाषाकोशांत इतर शास्त्रांतल्या व विषयांतल्या विशेषनामांचा संग्रह अप्रस्तुत आणि अनवस्थ होय. (८) छंदःशास्त्र, व्याकरणशास्त्र, उच्चारशास्त्र कोशांत देण्याची जरूर नाही. (९) वाच्यार्थाव्यतिरिक्त लक्ष्यार्थ व व्यंज्यार्थ कोशांत देऊं नयेत. जे लक्ष्यार्थक शब्द वाच्यार्थक शब्दांच्या स्थितीला आले ते अवश्य द्यावे. (१०) शब्दांचा उपयोग दाखविण्याकरितां ग्रंथांतील वाक्यांचा उद्धार कोशांत करूं नये. हें काम कोशाचें नाही. साहित्यशास्त्राचें आहे. (११) भाषेत जो शब्द नाही तो कोशकारानें नवीन बनवून घालूं नये. भाषेत जो शब्द आहे तो कोशकारानें वगळूं नये. (१२) साम्य शब्दाचा ग्राम्य उच्चार निराळा शब्द मानूं नये. परंतु ग्राम्य शब्द रूढ झाल्यास निराळा स्वतंत्र शब्द मानावा. (१३) परधर्मीयांनीं परदेशस्थानीं व पतितांनीं स्वभाषेतील किंवा परभाषेतील भ्रष्ट केलेले शब्द कोणत्याहि राष्ट्रीय कोशांत घेण्यास योग्य नाहीत. '

याप्रमाणें कै. राजवाडे यांनीं राष्ट्रीय कोशाचीं लक्षणे सांगितलीं आहेत. त्यांतील कांहीं लक्षणे सर्वमान्य असून कांहीं मात्र अर्वाचीन दृष्टीच्या कोशकारांस मान्य होण्यासारखीं नाहीत; उदाहरणार्थ अवतरणे हीं आजकाल प्रत्येक कोशास आवश्यक समजलीं जातात व निरनिराळ्या अर्थांचें स्पष्ट ज्ञान होण्यास—विशेषतः जे अर्थ लुप्त झाले असतील त्यांच्या बाबतींत तर—त्यांचा अत्यंत उपयोग होतो. ' संस्कृत कोशांत कोशकार ग्रंथोद्धाराचें काम करीत नाही. कोशाचा टीकाकार करतो. ' असें कै. राजवाडे यांनीं आपल्या विधानाचें समर्थन केलें आहे व त्याला चार कारणे दाखविलीं आहेत. (१) व्याकरण, छंद, अलंकार, कोश यांचे प्रांत भिन्न आहेत असें ते समजतात. (२) सूत्रपद्धति त्यांच्या हाडींमार्शीं खिळली आहे. त्यामुळे वायफळ व विस्तृत लिहिण्याला अवकाश नसतो. (३) बहुतेक सर्व कोश वृत्तरूप आहेत. (४) कोश विद्यार्थ्यांकडून तोंडपाठ करून घ्यावयाचे असतात. ' परंतु संस्कृत कोशांचें जें प्रयोजन तत्कालीन लोक समजत असत त्यांत आणि सध्यां जे निरनिराळ्या भाषांचे कोश होत असतात त्यांच्या प्रयोजनांत फरक आहे. आणि संस्कृत कोशकारांचा भाषेतील सर्व शब्दांचा संग्रह करण्याचा आग्रह नसे आणि त्यावेळीं भाषेचे क्षेत्रहि मर्यादित असून कोश तोंडपाठ करणें ही गोष्ट त्यावेळीं जशी सुलभ व शक्य होती तशी ती आतां वाढत्या भाषांच्या बाबतींत राहिली नाही. त्यांत प्रत्यहीं नवीन नवीन शब्द निर्माण होत आहेत आणि ज्ञानाचा संग्रह तर इतका वाढत आहे कीं, पाठ करावयाच्या गोष्टींमध्ये कोशाचा समावेश होणें अशक्य आहे. ' राष्ट्रीय कोश अगडबंद असलाच पाहिजे अशी युरोपियन कल्पना आहे. वेबस्टरच्या इंग्रजी कोशाला अमर-कोशाची बरोवरी करतां येईल कीं नाही याची शंकाच आहे ' अशीहि त्यांनीं टीका केली

आहे. पण वाढत्या भाषेवरोवर कोशाचा आकारही वाढण जरूर असून अमरकोशाचे वेबस्टरकोश यांचे काल व प्रयोजने इतकी भिन्न आहेत की त्यांची तुलना करणेच योग्य होणार नाही. तसेच 'व्युत्पत्ति वगैरे अप्रस्तुत प्रकरणांचे निष्कारण प्रदर्शन करण्यांतच कोशाचे सर्वस्व आहे असे युरोपियन कोशकारांचे मत दिसते ते अशास्त्र आहे. व रानां. तून आणलेल्या औषधींचा काढा करण्याचे काम चालू असतां त्या औषधींच्या उत्पत्तीचे, वृद्धीचे, संकराचे व रंगाचे वारीक वर्णन एखाद्या काकूबाईपुढे करणारे वैद्यराज जितके अप्रयोजक तितकेच हे युरोपियन कोशकार होत', अशी टीका त्यांनी केली आहे तीहि आज कोणास मान्य होणार नाही. त्यांचे म्हणणे: 'शब्दांची व्युत्पत्ति, रचना, समास, रूपे वगैरे वावींचा विचार करण्याचे काम व्याकरणाचे आहे. त्यांत कोशकारांनी हात घालण्याचे प्रयोजन नाही.' परंतु सध्यां आपण भाषेची निरनिराळ्या अंगाने होणारी वाढ लक्ष्यांत घेतली तर संदर्भसुलभ व प्रत्येक शब्दाचा थोडक्यांत इतिहास देणारा कोश म्हणजेच सर्वांगपरिपूर्ण कोश होय हीच कल्पना मान्य होत चाललेली दिसते व पूर्वीच्या संस्कृत कोशांची योग्यता कितीहि मोठी असली तरी वाचकास एखादा संस्कृत ग्रंथ वाचीत असतां एखाद्या शब्दाचा अर्थ ज्ञातव्य असेल तर तो अमरकोशापेक्षां आपटे किंवा मोनियर विल्यम्स यांच्याच शब्दकोशाकडे प्रथम धांव घेईल हें विसरून चालाव-याचे नाही.

मराठी कोश—इतर कोशांप्रमाणे मराठीचेहि एकभाषिक (मराठी-मराठी) व द्वैभाषिक (मराठी-इंग्रजी, इंग्रजी-मराठी, कानडी-मराठी इ.) असे दोन प्रकार पडतील. एकभाषिककोश द्वैभाषिकांपेक्षां संख्येने फार थोडे आहेत. याचे बव्हंशी कारण ज्ञानाच्या प्राथमिक अवस्थेत स्वतःची भाषा शिकण्याला स्वभाषेचे कोश वापरण्याची फारशी जरूरी भासत नसे; केवळ ज्ञानेश्वरी, महानुभावी ग्रंथ, मोरोपंती काव्य इत्यादिकांचा अभ्यास करण्याला अशी शब्दार्थाची फोड करणाऱ्या कोशाची एखादेवेळेस जरूरी भासत असेल, पण पूर्वी धार्मिक ग्रंथांचा परिचय गुरुमुखाने होत असल्याने अभ्यासकाला स्वतः कोश शोधण्याची गरजच पडत नसे. असो, सांगावयाचा मुद्दा असा की, ज्याची जी स्वभाषा नाही त्याला ती शिकण्यासाठी, विशेषतः परभाषक राज्यकर्त्यांसाठी द्वैभाषिक कोशांची अत्यंत जरूरी असते व त्यामुळे असे कोश एकसारखे तयार होत असतात. मुसुल-मानी अमदानीत फारसी संस्कृत कोश झाले व शिवकालांत राजव्यवहार कोश तयार झाला ही गोष्ट याच प्रवृत्तीची द्योतक आहे. इंग्रज राज्यकर्त्यांनी मिशनऱ्यांकडून असे द्वैभाषिक कोश देशी भाषा समजण्यासाठी मोठ्या खर्चाने व प्रयत्नाने तयार करविले. मिशनऱ्यांनाहि येशूचा धर्म वाढविण्यासाठी देशी भाषांतून बायबल व प्रवचने भाषांतरावयाचीं असत; त्यांना स्वतः धर्मोपदेशासाठी या भाषा शिकाव्या लागत; तेव्हां देशी भाषांचे इंग्रजी कोश फार लवकर प्रसिद्ध झाले. त्यांच्या दोन दोन, तीन तीन आवृत्तीहि निघाल्या, व उपलब्ध कोशांत तेच मोठे व प्रमाणभूत ठरले. पण त्यांवरच आजपर्यंत आपणास अव-लंबून वसावे लागले आहे ही आपल्याला अतिशय लाजिरवाणी गोष्ट आहे यांत शंका नाही.

एकभाषिक मराठी कोश, ब्रिटिश अमदानीपूर्वीः—मराठी भाषा साधारणपणे प्रौढवाङ्मयीन भाषा होण्याचा काळ म्हणजे यादवकाळ होय. या काळांत कांहीं शुद्ध मराठी कोश—अर्थात संस्कृतच्या धर्तीवर—नाथपंथीय, महानुभावी व हेमाद्रो संप्रदायी पंडितांनी केलेले असावेत. महानुभाव ग्रंथकारांनी रचलेला एक मध्यकालीन मराठी शब्दांचा कोश कै. वि. का. राजवाडे यांच्या पहाण्यांत होता असें ते लिहितात (राष्ट्रीय मराठी कोश—सरस्वतीमंदिर, श्रावण, १८२७). हा गद्य कोश असून यांतील शब्दार्थ सुबोध असल्याचे ते सांगतात. बहुधा हा महानुभावी ग्रंथावरील टिप्पणींचा संग्रह असावा. यानंतरचा एक ज्ञानेश्वरीकोश राजवाड्यांना मिळाला होता. तो तीनशे—सवातीनशे वर्षांचा जुना असून त्यांत ज्ञानेश्वरींतील दुर्बोध शब्द अकारविलह्याने दिलेले आहेत व त्यांचे प्रतिशब्द अर्वाचीन मराठींत आहेत. पण विशेष महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे यांत दोनचार ठिकाणी याहून प्राचीन कोशांचा हवाला दिलेला आढळतो, असें ते लिहितात. पण या कोशांचा सध्या कांहीं मागमूस नाही. असे कांहीं प्राचीन मराठी कोश त्यावेळीं खात्रीने असावेत असें बाराव्या शतकांतील मराठी भाषेच्या प्रौढ स्थितीवरून वाटते. तथापि हे सर्व लहानसहान व विशिष्ट मर्यादेचे व उपयोगाचे असावेत.

महाराष्ट्र भाषेचा कोश, ब्रिटिश अमदानीः—या अमदानींत म्हणजे १९ व्या शतकारंभापासून आजतागायत कोश या प्रौढ नांवाला शोभणारा पहिला एकभाषिक कोश म्हणजे शास्त्रीमंडळींनी केलेला 'महाराष्ट्र भाषेचा कोश' होय. या कोशाचा प्रथम भाग (अ-न) इ. स. १८२९ त मुंबई शिक्षामंडळीच्या शिळाछापखान्यांत छापला आहे. याचे संपादक (१) जगन्नाथशास्त्री क्रमवंत, (२) बाळशास्त्री घगवे, (३) गंगाधरशास्त्री फडके, (४) रामचंद्रशास्त्री जानवेकर, (५) सखाराम जोशी, (६) दाजीशास्त्री शुक्ल आणि (७) परशुरामपंत गोडबोले हे (मुंबईचे शिक्षामंडळीचे आज्ञांकित पंडित) असून यांनी शिक्षामंडळीचे (बाँबे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी) आज्ञेवरून हा रचिला.

या कोशाला आधारभूत झालेले ग्रंथ दिले नाहीत. 'महाराष्ट्र भाषा म्हणजे महाराष्ट्रदेशी राहणारे जे देशस्थ ब्राह्मणादिक लोक त्यांची बोलायाची प्राकृत भाषा' याप्रमाणे या कोशकारांनी मराठी भाषेची व्याख्या केली आहे व कोशाचे कारण पुढीलप्रमाणे दिले आहे:—'आजपर्यंत ह्या भाषेवर कोश, व्याकरण करावयास कोणी प्रवृत्त झाला नाही हे मनांत आणून सर्व लोकांचे कल्याणार्थ राजकार्यधुरंधर प्रजापालनैकरत हानरबल मोंट स्त्युवर्त एलफिस्तनसाहेब पात्रण आणि गवर्नर यांनी मुंबईतील शिक्षाशाळा-मंडळीस आज्ञा करून हा ग्रंथ बाळशास्त्री घगवे, गंगाधरशास्त्री फडके, सखाराम जोशी, दाजी शास्त्री शुक्ल आणि परशुरामपंत गोडबोले यांचे हातून करावयास आरंभिला. पुढे त्यांचेच हातून प्रतापसिंह परमकारुणिक हानरबल जनरल सिरजान मालकमसाहेब बहादुर पात्रण आणि गव्हर्नर यांनी शेवटास नेला.' कोशांत घेतलेल्या शब्दांबद्दल 'जितका लोकांचा व्यवहार आढळांत आला तितक्याचे बुद्धीने आकलन करून' असा उल्लेख कोशकारांनी केला आहे. प्रांतिक पोटभाषा व त्यांतील शब्द यांची फोड पुढीलप्रमाणे केली आहे:—'महाराष्ट्रदेशाचा मध्यभाग म्हटला असतां प्रायः पुणे प्रांत होतो. अतएव पुणे

प्रांतीं जे शब्द प्रसिद्ध आहेत ते प्रायः सर्व महाराष्ट्रदेशभर प्रसिद्ध असं समजून ते शब्द प्रांताचे खुणेवांचून लिहिले आहेत. 'वाकीचे प्रांतिक शब्द जे घेतले आहेत त्या प्रांतांचीं नांवां व मर्यादा कोशकारांनीं खालीलप्रमाणे दिली आहेत:—(१) देश (गंगथडी धरून पंढरपुरच्या आसपासचा प्रदेश), (२) कोंकण (मुंबईपासून वाणकोटचे खाडीपावेतों), (३) राजापूर (वाणकोटचे खाडीपासून मालवणपर्यंत), (४) वाडी (सावंतवाडीच्या आसपासचा प्रांत) ग्रंथांचा उल्लेख नांवांनं न करितां सर्व ग्रंथोल्लेखनांचा सामान्यत्वे ग्रंथी या नांवाचा संक्षेप 'ग्रं.' असा वापरला आहे. उदा. 'अंतुरी' या शब्दापुढे 'ग्रं.' असा संक्षेप आहे. व्यवहारांत क्वचित येणाऱ्या संस्कृत शब्दांचा समावेश केला नाही. 'ज्या' ऐवजीं ह्या कोशकारांनीं 'जा' असं रूप सर्राह वापरलें आहे. उदा. 'म्हणून जा' अर्थाचा वाचक शब्द या भाषेत प्रसिद्ध नाही तो अर्थ प्रतिपादायाचा असतां त्याविषयीं संस्कृत शब्द योजितात. '

फारसी, अरबी वगैरे मुसलमानी भाषेंतील शब्दांवर कोशकारांचा विशेष कटाक्ष आहे. त्यांच्यामते हे शब्द मराठी भाषेत 'राजकीय व्यवहाराचे अनुरोधानें आले, म्हणून राजकीय व्यवहारींच ... शोभतात. इतर साधारण व्यवहारीं सरासरी ते बरे दिसतात, परंतु शास्त्रीय व्यवहारादिसंबंधीं प्रौढ म्हणून जी भाषा तीत तर अगदींच शोभत नाहीत, याकरितां प्रौढ भाषेत ते शब्द घेऊं नयेत. '

या कोशाची आंतररचना अशी:—'अ' मध्येच 'अं' चा समावेश संस्कृतप्रमाणे केला आहे. पण 'क्ष, झ' हीं वस्तुतः जोड अक्षरें परंतु लोकव्यवहारानुसार हे वर्ग पृथक् मानून या क्रमानें लिहिले.

ह, ह्य, ह्र, ह्र हीं अक्षरें संस्कृत शब्दांत असतां हकारादिक. आणि प्राकृत शब्दांत असतां 'न' कार 'म' कारादिक असतात ही व्यवस्था धरून तद्विशिष्ट शब्द वर्णक्रमानुरोधानें त्या त्या स्थानीं लिहिले आहेत.

कोंकणी, राजापूरी, वाडी अशा तीन पोटभाषा, वनस्पती, प्राणी, खाद्य वगैरेंचे थोडे थोडे शब्द यांत आहेत. कांहीं संतकवींच्या काव्यांतील शब्द तुरळक आढळतात. व्युत्पत्ति मुळींच दिली नाही (क्वचित दहा-बारा ठिकाणीं आढळते). ग्रंथांचा उल्लेख किंवा त्यांतील अवतरणें दिलीं नाहीत. ऐतिहासिक शब्द नाहीत; इंग्रजी रूढ शब्द नाहीत (आज जे रूढ आहेत ते त्यावेळीं रूढ नव्हते). इंग्रजी शास्त्रांतील नवीन पारिभाषिक शब्द तेव्हां रूढ नसल्यानें आलेले नाहीत. शब्दांचे अर्थ व्याख्यारूपानें पंडिती भाषेत दिले असल्याकारणानें ते क्लिष्ट व वोजड झाले आहेत.

कै. राजवाडे याबद्दल जगन्नाथशास्त्री कमवंतास दोष देतात; पण मोलस्वर्थच्या इंग्रजी-मराठी कोशाच्या पहिल्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत या कोशाच्या रचनेचा जो खुलासा आहे त्यावरून असं दिसतें कीं, शास्त्री मंडळी केवळ युरोपियन पंडितांच्या सांगण्याप्रमाणें त्यांना मदत करीत होती.

हंसकोश—हा कोश म्हणजे महाराष्ट्रभाषेच्या कवितांतील कठिण व निवडक शब्दांचा कोश. हा रघुनाथ भास्कर गोडवोले या प्रसिद्ध कोशकारानें सन १८६३ त रचला.

याला आधारग्रंथ विवेकसिंधु, परमामृत, ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव, एकनाथी भागवत, रुक्मिणीस्वयंवर, मुक्तेश्वर, दासबोध, आगमसार, पंचिका, सदाचार, वाक्यवृत्ति, राम-विजय, शिवलीलामृत, मोरोपंत-आर्या, वामन-श्लोक, इ. जुने वेदांतपर काव्यग्रंथ होत. यामुळे ते ग्रंथ वाचण्यास याचा फार उपयोग व्हावा हे साहाजिक आहे. या कोशाची रचना थोडक्यांत अशी:—१ एकूण शब्दसंख्या सात हजार आहे. २ मराठी कवितेतील शब्दास लागणारे प्रत्यय, विशेषण, अव्यय, क्रियापदविचार, अर्थ (विध्यर्थ वगैरे), यमक, छंद, कविरूढी, संस्कृत-प्राकृत शब्दांचा मराठीतील अपभ्रंश, कविते-बद्दलचे कांहीं नियम इ. उपयुक्त टिपणे प्रस्तावनेत दिली आहेत. ३ मराठी भाषेतील किंवा व्यवहारांतील शब्द नाहीत. ४ व्युत्पत्ति न देतां फक्त शब्दांचे मूळ (सं, प्रा.) तेवढे दाखविले आहे. ५ अत्यंत आवश्यक अवतरणे दिली आहेत, बाकी नुसते स्थलोलेख आहेत, ६ “अ” मध्ये “अं” घातला आहे; क्ष व ज्ञ स्वतंत्र ठेविले आहेत. ७ बहुतेक वेदांत-ग्रंथांतील शब्द असल्याने संस्कृत शब्दांचा भरणा जास्त आहे. ८ कांहीं ठिकाणी संस्कृत शब्द तोडण्यांत चूक झाली आहे. उ. ‘जय जय देव श्रीगुरो । अकल्पनाख्य कल्पतरो । स्वसंविद्द्रुमबीजप्ररो— । हणावनी ॥’ अशी ज्ञानेश्वरीत (१८.१०) एक ओवी आहे. तीतील हणावनी हा शब्द स्वतंत्र धरून कोशकाराने ‘हणावनी’ म्हणजे ‘आवड’ असा अर्थ दिला आहे. अशा कांहीं चुका आढळतात. यांतील कांहीं शब्दांचे अर्थहि चुकीचे आढळतात. तसेच ‘अ’ ने आरंभ होणारे शब्द ‘आ’ मध्ये व ‘आ’ ने आरंभ होणारे कांहीं शब्द ‘अ’ मध्ये असे जे झालेले दिसते ते अशुद्ध पोथ्यांच्या प्रतींमुळे असावे.

रत्नकोश—कर्ता बालकृष्ण मल्हार वीडकर. हा १८६९ त छापलेला आहे. हा कोश केवळ मराठी शाळांतील विद्यार्थ्यांच्या उपयोगी पडावा म्हणून केला असल्यामुळे यांत फक्त मराठी कसिक सहा पुस्तकांतील शब्दांचा संग्रह केला आहे. विशिष्ट वर्गासाठी विशिष्ट मर्यादेचे कोश होण्यास सुरवात झाली होती हे या व मागील हंसकोश यांवरून दिसून येते.

मराठी भाषेचा नवीन कोश—यालाच राजवाडे सुवह कोश म्हणतात. हा १८७० त रघुनाथ भास्कर गोडबोले यांनी, मुंबई सरकारच्या विद्याखात्याच्या हुकुमावरून छापला आहे. विद्यार्थ्यांना उपयोगी पडावा एवढीच व्याप्ति यांत ठेविली आहे. याचा मुख्य आधार म्हणजे शास्त्र्यांचा कोश. त्यांच्यातील ‘ज्यांचा नेहमींच्या भाषणांत उपयोग नाही असे फार अवघड जे शास्त्रीय संस्कृत शब्द व ज्यांचा अर्थ सहज मनांत येतो असे साधारण शब्द गाळून’ हा कोश केला आहे. तसेच हंसकोशहि यांत सामील केला आहे. शिवाय अरबी, फारशी, व्यावहारिक शब्द यांत दिले आहेत. यांत पोटभाषेतील शब्द नाहीत, व्युत्पत्ति नाही, अवतरणे किंवा त्यांचे उल्लेख नाहीत.

शुद्ध मराठी कोश—सन १८९१. कर्ते विष्णु रामचंद्र वापट व बालकृष्ण विष्णु पंडित. प्रकाशक गोंधळेकर, जगद्वितेच्छु छापखाना, पुणे. याला मोलस्वर्थ, गोडबोले, हंस या कोशांचे साहाय्य घेतले असावे असे वाटते. यांत मूळ शब्दाची व्युत्पत्ति समग्र न देतां शब्दाच्या मूळ भाषेचे नांव तेवढेच दिले आहे. शास्त्रीय पारिभाषिक, पशुपक्षी आणि

वनस्पतिविषयक वगैरे शब्द यांत आले आहेत. ज्ञानेश्वरी वगैरे जुन्या ग्रंथांतील शब्द व रूढ इंग्रजी शब्द दिलेले नाहीत. हा कोश निव्वळ शालोपयोगी वाटतो.

नामजोशी कोश—हा समग्र अप्रसिद्ध असून याचा उपगोग प्रस्तुत कोशास मात्र करतां आला. लो. टिळकांचे परमस्नेहि व १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धातील अनेक विधायक चळवळींचे उत्पादक माधवराव नामजोशी यांनी मोठ्या 'मराठी मराठी' कोशाची उणीव जाणून हा कोश तयार करण्यास आरंभ केला व कामाची पहिली पायरी म्हणून मोलस्वर्थच्या मराठी-इंग्रजी कोशाचे संपूर्ण शब्दशः भाषांतर करून घेतले; व त्यांत हंसकोशाची भर घातली. याशिवाय शेतकी मासिक, निबंधमाला, शिल्प विद्या, मोरोपंत, वामन इ. काव्यग्रंथ वाचून त्यांतील अवतरणे घेतलीं. आणखी अनेक ग्रंथ वाचून व धंदे, कला, उपभाषा इत्यादींची भर यांत घालून प्रस्तुत कोशाप्रमाणे हा मोठा मराठी कोश रचण्याचा त्यांचा फार स्तुत्य व अवाढव्य प्रयत्न इतर चळवळींप्रमाणे त्यांच्या अकाली मृत्युमुळे अपुरा राहिला. लो. टिळकांचे ज्येष्ठ चिरंजीव रा. रामचंद्र वळवंत टिळक यांनी याची संपूर्ण प्रत आम्हांस उपयोगास दिली याबद्दल त्यांचे आभार मानले पाहिजेत.

मराठी शब्दरत्नाकर—अथवा मराठी शब्दांचा मराठीत अर्थ देणारा कोश (इ. स. १९२२ आवृत्ति १ ली; १९३२ आवृत्ति दुसरी). सुप्रसिद्ध बालमासिक 'आनंद' याचे संपादक व अनेक विषयांवरील लेखक कै. वासुदेव गोविंद आपटे यांनी हा कोश रचिला. पोथ्या, कागदपत्रे पहात असतां त्यांत अपघाठ व चुकीचे अर्थ आढळले म्हणून १९०८ पासून त्यांनी या कोशास आरंभ केला. ५।७ वर्षे एकट्यांनीच काम केले. डॉ. भांडारकर, रा. व. महाजनी, गणपतराव आगाशे, हरिभाऊ आपटे, जोगबुवा, दी. वि. माडगांवकर वगैरे भंडळींचा सल्ला घेतला, तुकाराम सोसायटीचे दफ्तर चाळले, नंतर अलीकडील शब्द गोळा केले. कांहीं संत वाङ्मय, लावण्या, पोवाडे व शास्त्रीकोश, मोलस्वर्थ-कॅडीकोश, गोडबोल्यांचा हंसकोश व मराठी भाषेचा नवीन कोश हे कोश त्यांनी आधारास घेतलेले दिसतात. जुन्या संतवाङ्मयांतील एकूण एक कठिण शब्द घेण्याचा प्रयत्न केलेला नाही. फक्त कांहीं ढोबळ शब्द घेतले आहेत व हंसकोशाप्रमाणे त्यांचा अर्थ दिला आहे. प्रादेशिक, संख्यावाचक, औषधे, वनस्पती, प्राणी, खाद्य इ० शब्द यांत नाहीत. व्युत्पत्ती-कडेहि फारसे लक्ष दिले नाही. परिशिष्टांत राजवाडे वगैरेंनी सुचविलेल्या २००० शब्दांच्या व्युत्पत्ती दिल्या आहेत. अवतरणे नाहीत. कांहीं टिकाणीं-बहुधा हंसकोशांतील-नुसता स्थलनिर्देश आहे. ऐतिहासिक कागदपत्रांतील अपरिचित शब्द अजीवात गाळले आहेत. 'मराठी भाषेची शब्दसंपत्ति' नांवाचा एक निबंध कोशाला जोडला आहे, त्यांतील कांहीं विधाने जरी वादग्रस्त असलीं तरी तो परिश्रमपूर्वक लिहिला आहे एवढे खरे. वाक्प्रचार व म्हणी फारच कमी आहेत. इंग्रजी रूढ शब्द घेतले आहेत. उ. इंजिनियर, इंजिन, टेबल, तिकीट, कोर्ट, बूट इ. ज्या देशी किंवा मराठी प्रांतिक पोटभाषेच्या शब्दांचा निर्णय करतां आला नाही त्यांचे मूळ प्राकृत असे दिले आहे. मात्र परभाषांचा (इंग्रजी, अरबी, कानडी गुजराथी, तामिळ, तेलुगु, फारशी, हिंदी, उर्दू एवढ्यांचा) उल्लेख केला आहे. इंग्रजी शास्त्रीय शब्दांना मराठी पारिभाषिक शब्द नाहीत. शब्दांचा

अर्थ बहुधा एका (फार तर तीन) प्रतिशब्दावर भागविला आहे. याची पहिली आवृत्ति फार झपाट्याने खपली. पण विद्यार्थ्यांकरिता ' शब्दार्थचंद्रिका ' म्हणून काढलेली छोटी आवृत्ति मात्र पडून राहिली. दुसरी यंदाच श्री. लेलेशास्त्री यांजकडून सुधारून घेतलेली प्रसिद्ध झाली आहे. पण तीत प्रांतिक शब्द गाळले आहेत. जोड संस्कृत शब्द गाळले आहेत. एकंदर तीन खंड केले आहेत. (१) अ ते न, (२) प ते ष व (३) स ते ज्ञ. शिवाय एक पुरवणी (३८ पाने), एक परिशिष्ट, (विशेषतः राजवाडे यांच्या व्युत्पत्तींच्या शब्दांचे, २१ पाने) व प्राकृत ग्रंथांतील जुन्या मराठी भाषेचे स्थूल नियमांचे दुसरे परिशिष्ट (२६ पाने) दिले आहे.

मराठी भाषेचा वज्रकोश—संपादक गोपाळ बाबाजी जोशी, महाडकर. हा कोश शालोपयोगी कोशांत मोठा आहे. याची व्याप्ति फार मर्यादित आहे.

मराठी भाषेचा सरस्वतीकोश—(सन १९३०) संपादक विद्याधर वामन भिडे, प्रकाशक चित्रशाळा, पुणे. हा कोश शब्दरत्नाकराहून मोठा आहे. आरंभी जें मोठा संपूर्ण कोश करण्याचे धोरण आंखले होते तें लगेच सोडून दिलेले दिसते मोलस्वर्थच्या कोशांतीलहि सर्व शब्द यांत घेतलेले नाहीत. संस्कृत शब्दांचे मराठींत न येणारे सर्व अर्थ देऊन उगाच जास्त जागा अडविली आहे. अशिक्षित लोकांच्या तोंडचे शब्द बरेचसे घेतले आहेत. याचप्रमाणे जर प्रांतिक भाषांतील घेतले असते तर चांगले होते. कांहीं ठिकाणी व्युत्पत्ति जी उघड आहे ती दिली आहे, पण इतर शब्दांच्या बाबतींत मुळीच प्रयत्नहि केला नाही. अर्थस्पष्टीकरणार्थ लहान लहान उदाहरणे कोशकारांनी स्वतः बनवून दिली आहेत. थोडीशी पूर्वीच्या कोशांतून जशीच्या तशीच, वेळीं फिरकोळ फरक करून घेतली आहेत. अनुकरणवाचक शब्द फारच थोडे दिले आहेत, संतकवींनी आपल्या काव्यांत योजिलेले परंतु सध्यां प्रचारांत नसलेले असे शब्द पहिल्या ७५ पानापर्यंत देऊन पुढे प्रकाशकाच्या सांगण्यावरून ते गाळले आहेत. बखरी, ऐतिहासिक कागदपत्र, यांतील शब्द घेतले नाहीत. धंद्यांचे व शास्त्रीय शब्दहि समाविष्ट केले नाहीत. ' मराठी भाषेची उत्पत्ति ' या नांवाचा एक छोटासा निबंध जोडला आहे त्यांत ऐतिहासिक बाबतींत पुष्कळच चुका आहेत. कोशास परिशिष्टे जोडली आहेत त्यांत काव्यांतील वृत्ते, ज्योतिषविषयक माहिती व हिंदूंचे सण ही माहिती दिली आहे. हा कोश असावा तसा पूर्ण नाही अशी तक्रार गैरवाजवी नाही.

यांखेरीज कांहीं शालोपयोगी कोश आहेत पण ते येथे उल्लेखिल्याजोगे महत्त्वाचे नाहीत. शब्दरत्नाकर किंवा सरस्वतीकोश तयार झाले ती वेळ राजवाड्यांच्या योजने-प्रमाणे मोठा ' राष्ट्रीय मराठी कोश ' करण्याचीच वास्तविक होती. पण एवढे मोठे अवघड कार्य शिरावर घेण्यास कोणी व्यक्ति किंवा संस्था तयार नव्हत्या यामुळे असे लहान लहान कोश कसेतरी बाहेर पडून पुढे मोठा कोश निघून खपण्याचा मार्गहि थोडा अडवून टाकला.

द्वैभाषिक मराठी कोश, ब्रिटिश अमदानीपूर्वी:—हेमाद्रीच्या रघुवंशावरील टीकेत कित्येक संस्कृत शब्दांना मराठी पर्याय दिलेले आढळतात. तेव्हां मराठी

जाणणाऱ्यांसाठीच हा प्रयत्न असला पाहिजे हें उघड आहे. यावरून द्वैभाषिक कोशांचें अस्तित्व शक १११० पर्यंत मागें जातें. १३ ते १६ व्या शतकांत महाराष्ट्रांत, जेव्हां मुसलमानी अंमल होता तेव्हां राजा-प्रजा यांना परस्परांची भाषा कळण्यासाठी फारसी-मराठी व मराठी-फारसी कोश तयार झाले असले पाहिजेत. लोकांच्या वोलण्यांतहि हाटवाजार, हुडावुरूज, पोथीकित्ताव, चीजवस्त इ. समानार्थक मराठी-फारसी सामासिक शब्द आलेले होते. ऐन मुसलमानी अंमलांत मराठीचें फारसीकरण तर ऐन मराठी अमदानींत फारसीचें मराठीकरण चालू होतें. राजव्यवहारकोश हा दुसऱ्या प्रकारचें उदाहरण म्हणून सांगतां येईल. सरकारी अधिकाऱ्यांजवळ असे द्वैभाषिक हस्तलिखित कोश असत. यांपैकी कांहीं इतिहाससंशोधकांना सांपडलेले आहेत. फारसी, इंग्रजी, कानडी, तामिळ, पोर्तुगीज इ. भाषांतील शब्दांचे कोश पेशवे व त्यांचे सरदार यांच्या दफ्तरखान्यांत असत; यांच्या उलट पोर्तुगीज, फ्रेंच, इंग्रज, डच इ. सरकारांच्या दफ्तरांत मराठी शब्दांचे कोश असत.

आतां यापुढें द्वैभाषिक कोशांच्या संस्कृत, इंग्रजी, कानडी, फारसी इ. कांहीं प्रकारांचें थोडक्यांत अवलोकन करूं:-

संस्कृत—मराठ्यांच्या अमदानींत अमरकोशाचें मराठी भाषांतर झालेलें राजवाडे यांना मिळालें होतें. ब्रिटिश अमदानीपूर्वी कांहीं संस्कृत-प्राकृत कोश संस्कृतच्या अध्ययनासाठी तयार झाले असतील यांत शंका नाही. पण ते याद्यावजा पंडितांच्या घरोघरीं असावेत. ब्रिटिश अमदानीतील पहिला कोश म्हणजे अनंतशास्त्री तळेकर यांनी सरकाराकरितां तयार केलेला संस्कृत-प्राकृत शब्दकोश (१८५३) होय. यांत अमरकोशांतील शब्द वर्णानुक्रमानें लिहून प्रत्येक शब्दाचा अर्थ मराठीत दिला आहे. प्रस्तावनेत लिंग-परिभाषा दिली आहे. प्रथम शब्द, पुढें व्याकरण, नंतर अर्थ दिला आहे. उदाहरणें दिलीं आहेत पण तीं फारच थोडीं. यांतील शब्दसंख्या सुमारे पांचसहा हजार असेल.

यानंतरचा म्हणजे माधवचंद्रोबा यांचा 'शब्दरत्नाकर' होय. हा १८७० त मुंबई येथे प्रसिद्ध झाला. हा आकारानें बराच मोठा असून आज उपलब्ध असणाऱ्या संस्कृत-प्राकृत कोशांत सर्वांत मोठा म्हणतां येईल. यांत वैद्यक शास्त्रांतील परिभाषा विस्तारानें विवेचिली आहे. यानंतर नारो आपाजी गोडवोले व गोपाळ जिवाजी वेळकर यांनी संपादिलेला एक 'संस्कृत व प्राकृत कोश' (१८७२) आढळतो. याचें स्वरूप शालोप-योगीच आहे. यांत 'अमरकोश, त्रिकांडशेष, मेदिनी, हारावली व एकाक्षरी कोशांतील कांही ग्रंथांश व शाळेकडील मराठी कर्मिक सहा पुस्तकें व नवनीत आणि हितोपदेश यांतील शब्द घेतले आहेत.' बाबा पदमनजी, वा. गो. आपटे इ. कांहीं मंडळींचे कोश आहेत पण ते लहान असून नवीन श्रमाचे नाहीत. लोकशिक्षणाचे संपादक कै. जनार्दन विनायक ओक यांचा 'गीर्वाण लघुकोश' मात्र उल्लेखिण्यायोग्य महत्त्वाचा आहे. संपादकांनी स्वतः श्रम करून नवीन धर्तीवर हा तयार केला (शके १८३७). या कोशाचे एकंदर ३ भाग आहेत. पहिल्यांत धातूखेरीज सर्व शब्द आहेत. दुसऱ्यांत धातू आहेत. तिसऱ्यांत विशेषनाम आहेत. यांत देव-गर्भव-यक्षादि नावें गाळलीं आहेत. चार

परिशिष्टे आहेत. पैकीं पहिल्यांत न्याय, दुसऱ्यांत अलंकार, तिसऱ्यांत वृत्त, व चौथ्यांत ज्योतिष (शब्द वगैरे) दिले आहेत. अवतरणे न देतां स्थलनिर्देश दिले आहेत. सामान्यतः पंचतंत्र, रघुवंश, गीता, मनुस्मृति इ. ग्रंथांतील आधार पहिल्याने व ते न मिळाल्यास रामायण, भारत, उपनिषदे वगैरे वरिष्ठ ग्रंथांतील आधार दिले आहेत. काव्यग्रंथांतील उतान्यांच्यापुढे प्रथम कांड, स्कंध किंवा पर्व; नंतर अध्याय-श्लोकांचा आंकडा दिला आहे. धातूच्याखाली उपसर्ग देऊन त्या उपसर्गामुळे होणारे धातूचे अर्थ दिले आहेत. कोशे कसा वापरावा याबद्दलचे २० नियम प्रस्तावनेत दिले आहेत. तसेच धातूचे अनुबंध व त्यांचीं कार्ये उद्धृत केलीं आहेत.

इंग्रजी—यांत इतर द्वैभाषिक कोशांप्रमाणे उलटसुलट (म्हणजे मराठी-इंग्रजी व इंग्रजी-मराठी) असे प्रकार पडतील. ब्रिटिश अमदानी महाराष्ट्रांत सुरू होण्यापूर्वीच श्रीरामपूर येथे क्यारे नांवाच्या मिशनऱ्याने १८१० त एक मराठी शब्दांची यादी प्रसिद्ध केली. हाच क्यारेचा कोश होय. यांत मराठी शब्द मोडी लिपीत देऊन अर्थ इंग्रजीत दिले आहेत. यानंतर मुंबईस कर्नल केनेडी याने १८२४ त मराठी-इंग्रजी व इंग्रजी-मराठी असा एक लहान कोश प्रसिद्ध केला.

केनेडी कोश—या कोशाचे आधारग्रंथ म्हणजे अमरकोशाचे भाषांतर (एका ब्राह्मणाने करून दिलेले), सरकारी कागदपत्रांतून व अर्ज वगैरेतून केनेडी याला आढळून आलेले शब्द; याशिवाय आर्स्किनजवळ कॅप्टन कॉक या लष्करी अंमलदारासाठी त्याच्या दोन मुन्शीनी तयार करून दिलेल्या कोशाचे दोन हस्तलेख, हे होत. याला मराठी भाषा किंवा तिच्या वाङ्मयाचे मुळीच ज्ञान नव्हते असे दिसते. कारण तो प्रस्तावनेत म्हणतो की, ही नुसती बोली आहे; तींत गद्यपद्य ग्रंथ मुळीच नाहीत व ही बोलणारे लोक शेतकरी असल्याने शास्त्र, धर्म इ. च्या कल्पना दुसऱ्या भाषेतील उसऱ्या आहेत ! याला ज्ञानेश्वर, मुकुंदराज, रामदास, एकनाथ वगैरे मागील काळांतील कवी जरी ठाऊक नसले तरी होनाजी, निदान त्याच्यावेळीं जिवंत असलेला प्रभाकर शाहीरसुद्धां माहीत नसावा हे मोठेच आश्चर्य आहे ! ज्याच्या कोशांत घोडागाडी, शेतवाडी, नोकरचाकर असले शब्द आढळत नाहीत त्यास “ मराठी भाषेत एकहि सामासिक शब्द नाही, ” असे म्हणण्याचा मूर्खपणाचा हक्कच आहे. ‘ मराठी भाषा शिकणाऱ्या पाश्चात्यांसाठी हा कोश तयार केला ’ असल्याने व तोहि एका लष्करी गड्याने केला असल्यामुळे असा हास्यास्पद होणे साहजिकच आहे.

मोलस्वर्थ कोश—(मराठी-इंग्रजी) संपादक जे. टी. मोलस्वर्थ आणि कॅडी. प्रकाशक वॉवे एज्युकेशन सोसायटी (मुंबई शिक्षामंडळी). याची पहिली आवृत्ति १८३१ मधील असून शास्त्रांचा कोश व ही आवृत्ति वरोवरच तयार होत होती. पण तो मराठी-मराठी कोश प्रथम (१८२९ त) बाहेर पडला. कोशाला आधारभूत असे पुढील ग्रंथ घेतल्याचा उल्लेख आहे. विल्सन-संस्कृत-इंग्रजी डिक्शनरी; एल्. डी. रीड-कोंकणी शब्द (हस्तलिखित), डॉ. करेचा कोश, वापूदेव-ज्योतिषविषयक संस्कृत शब्द; गणेश मनोहर-वाकप्रचार व म्हणी; साइकल-वनस्पति शब्द; स्टीव्हन्सन-शेतकी शब्द. पहिल्या

आवृत्तीचे काम करण्यास सहा वर्षे लागलीं. हा तयार करण्याला सर्वस्वी सरकारची मदत असल्याने खेडोपाड्यांतून सरकारी हुकुमानें शब्द जमविण्यांत आले. पण प्राचीन काव्यांतले शब्द मात्र फारसे घेतले नाहींत. शास्त्र्यांनी सांगितलेला अर्थ ऐकून इंग्रजींत तो उतरावयाचा या भानगडींत समजण्यांत, ऐकण्यांत, लिहिण्यांत अशा वऱ्याच चुका होणे साहजिक होतें.

यांत साधित शब्द, शब्दांचे वाकप्रचार व म्हणी त्या त्या शब्दाखाली दिले आहेत. व्युत्पत्तिदर्शक अरबी, फारसी, उर्दू, हिंदी शब्द कंसांत फारसी लिपींत लिहून पुढें अर्थ इंग्रजींत दिला आहे. दुसऱ्या आवृत्तींत प्रांतिक पोटभाषेंतील व देशी शब्दांचा भरणा पहिल्यापेक्षा थोडा जास्त आहे. यांत अवतरणे थोडीं असून ग्रंथांतील अवतरणांचा स्थलोच्छेद नाही. दुसरीमध्ये पहिलींतील अनवश्यक संस्कृत शब्द गाळले आहेत. दुसरी आवृत्ति इ. स. १८५७ मध्ये प्रसिद्ध झाली असून तींतील शब्दसंख्या ६० हजार आहे. पहिलींत ४० हजार शब्द होते. इंग्रजी अपभ्रष्ट शब्द जे पुष्कळ प्रचारांत होते त्यांपैकी कांहीं घेतले आहेत; पण रैटर, सकटारी, प्रभुसर, कलकटर असे सोडले आहेत. व्युत्पत्ति जेथे सहज आढळली तेथे दिली आहे. अशिष्ट शब्दहि दिले आहेत. कारण खालच्या वर्गांतील लोकांच्या तोंडीं ते पुष्कळ आढळतात. शब्दाचा अर्थ देतांना प्रथम धात्वर्थ आणि जुना अर्थ व मग त्याचे लाक्षणिक वगैरे इतर अर्थ दिले आहेत. मराठी मूळ शब्द २० हजार असावेत व मग साधारणतः पुढें साधितरूपानें किंवा लाक्षणिक रूपानें त्यांचा पुष्कळ विस्तार झाला असावा. असल्या प्रकारचे जितके जमविले तितके शब्द दिले आहेत.

महाराष्ट्रांत ठिकठिकाणीं ब्राह्मण लोक नेमून त्यांच्याकडून त्या त्या ठिकाणचे शब्द गोळा केले; ते पुष्कळ होते. त्यांतील द्विरुक्तीचे, विनकामाचे इ. शब्द गाळून एकंदर शब्द २५ हजार झाले. नंतर त्यावर निरनिराळे संस्कार होऊन (क्रियापदें, विशेषणें, साधितशब्द, सामासिक शब्द इ.) त्यांची संख्या ४० हजार झाली. ही संख्या पहिल्या आवृत्तींत होती. दुसरींत ६० हजार झाली. शब्द तपासणीसाठीं ३ वेळां शब्दांची छाननी होई. प्रथम शब्दांचें व्याकरण, अर्थ प्रांत वगैरे ठरवीत; नंतर त्याचे आधार, अवतरणे, म्हणी, वाकप्रचार घेत आणि शेवटीं सर्व प्रकारचा मजकूर जुळवून जेथील तेथे लिहून काढीत. यासाठीं संपादकांचे तीन वर्ग केले होते. हा अवाढव्य कोश रचण्याचा खरा हेतु ख्रिस्ती धर्मप्रसार (प्रोपेगेशन ऑफ दि गॉस्पेल) असून तो लपविलेला नाहीं. हा कोश निघून आज जवळ जवळ ७५ वर्षे झालीं आहेत. तरी याला अद्याप एकमेवाद्वितीयमूचा मान आहे. कारण इतका मोठा मराठी कोश उपलब्धच नाहीं. या कोशाच्या कांहीं संक्षिप्त आवृत्ती पुढें झाल्या; व त्यांपैकी महत्त्वाची म्हणजे बाबापदमनजीने काढलेली होय. हा सर्व देशी भाषांच्या कोशांत उत्तम आहे असे एच्. एच्. विल्सन यानें म्हटलें आहे.

बाबा पदमनजी कोश—(पहिली आ. सन १८६३; दु. आ. १८७५) याला कांहीं सरकारी मदत होती. दुसऱ्या आवृत्तींत ३१ हजार शब्द म्हणजे पहिलीपेक्षां २ हजार जास्त आहेत. यांतील शब्दक्रम शब्दांच्या कुटुंबाप्रमाणें लाविला आहे, म्हणजे

एका मूळापासून उत्पन्न झालेले साधित किंवा संयुक्त शब्द एका गुच्छांत गुंफिले आहेत. ही रचना शब्द पाहण्यास अवकाश न लागावा व अडचण न पडावी अशा वेताने वर्णानुक्रमाला जितकी अनुसरून करवेल तितकी केली आहे. तथापि ही सर्व प्रकारे शब्दांच्या धातूस लागून आहे असे समजू नये, म्हणजे प्रत्येक गुच्छाच्या आरंभी जो शब्द आहे तो त्यांतील शब्दांचे मूळ आहे असे सर्वदां समजू नये. कित्येक शब्द सजातीय, कित्येक एकमेकांचे संबंधी, कांहीं संयुक्त व कांहीं मिश्र आहेत. तरी त्या सर्वांचा परस्परांशी मूळ धातूच्या योगे संबंध असल्यामुळे त्यांचा एकच गुच्छ बांधावा लागला. या व्यवस्थेने व्युत्पत्ति शिकणारास थोडाफार लाभ होईल (मोलस्वर्थने हीच पद्धत स्वीकारली आहे). या खेरीज १८५१ साली एच. ए. कॅनन याने एक 'मराठी इंग्लिश व्होक्युलरी' म्हणून लहानसा कोश व १८९६ मध्ये अंबाजी कोन्हेरे याने एक कोश प्रसिद्ध केला त्यांत मराठी शब्दांचे मराठीत व इंग्रजीत अर्थ दिले आहेत. शालोपयोगी मराठी-इंग्रजी कोश बरेच झाले आहेत. आतां महत्त्वाच्या इंग्रजी-मराठी कोशाकडे वळू.

कॅडीकोश—(इंग्रजी-मराठी) हा मुंबई सरकारच्या मदतीने मेजर कॅडीने १८४७ त प्रसिद्ध केला. याला प्रथम मोलस्वर्थचे साहाय्य होते. याची रचना अशी:—जॉन्सनचा इंग्रजी कोश-टॉडने प्रसिद्ध केलेला-प्रथम उतरून घेऊन त्यापुढे मोलस्वर्थने आपल्या मराठी-इंग्रजी कोशांतील मराठी शब्द निवडून ते घालून हा कोश तयार केला आहे. क्रियापदाचा अर्थ देतांना तेथे सर्व प्रकारचा अर्थ दिला आहे. नंतर त्याच क्रियापदाची धातुसाधिते, नामे, विशेषणे, क्रियाविशेषणे इ. चा अर्थ देतांना प्रथम वरील क्रियापदाचा निरनिराळ्या प्रकारच्या अर्थांचा संबंध देऊन नंतर जरूरीपुरता संक्षिप्त अर्थ दिलेला आहे; त्यामुळे जागेची वचत झाली आहे.

समानार्थक शब्दांपैकी जो विशेष प्रचारांत आहे त्या ठिकाणी सर्व निरनिराळ्या तऱ्हेचे त्याचे अर्थ देऊन पुढील निरनिराळ्या समानार्थक शब्दांचा अर्थ देतांना त्या पहिल्या शब्दाचा संदर्भ दिला आहे; यामुळेहि बरीच जागा वाचली आहे.

इंग्रजी भाषेत मराठी भाषेतल्या पुष्कळशा वाक्यप्रचारांना व बोलींतील शब्दांना समानार्थक वाक्यप्रचार व शब्द मुदलांतच आढळत नाहीत. परंतु मराठी भाषेचा अभ्यास करणाऱ्या इंग्रज विद्यार्थ्यांना या मराठीतील खाचाखोंचांचा पूर्ण परिचय व्हावा म्हणून त्याची इंग्रजीत भाषांतर करून सोय केली आहे. मोलस्वर्थच्या मनांत प्रथम थॅसॉरस (समानार्थक शब्दकोश)च्या धर्तीवर हा कोश करावयाचा होता, परंतु ते न जमल्याने सांप्रतच्या स्वरूपांत कोश तयार केला आहे. तथापि कोशाचे थॅसॉरसचे स्वरूप बरेचसे कायम राहिले आहे. त्यामुळे ज्या इंग्रजाला थोडेफार तरी पूर्वीचे मराठीचे ज्ञान असेल त्यालाच हा कोश उपयोगी पडेल. नाही तर भलत्याच अर्थाचा (श्लेषार्थाचा) शब्द भलत्याच ठिकाणी योजण्यांत येण्याचा संभव आहे. यांत आरंभी इंग्रजी आणि मराठी भाषेमधील समान व असमान अशा निरनिराळ्या गोष्टी, प्रकार यांवर एक उत्कृष्ट निबंध रे. डॉ. स्टिव्हन्सन याने लिहिला आहे.

रानडेकोश—(दि ट्वेन्टीएथ सेंचरी इंग्लिश मराठी डिक्शनरी) कॅडीच्या कोशाला मागे टाकणारा हा कोश प्रो. एन्. वी. रानडे यांनी १९०३-१९१६ या अवधीत सुमारे २००० पृष्ठांत प्रसिद्ध केला. या सुमारे १८ वर्षे चाललेल्या कामाला पाऊण लाख रुपयांपर्यंत खर्च आला. हिंदुस्थान व मुंबई सरकार, संस्थाने व धनिक यांच्याकडून मोठ्या देणग्या मिळाल्या होत्या म्हणून एका माणसाच्याने हे काम शक्य झाले. गेल्या ५० वर्षांतील पाश्चात्य वाङ्मयग्रंथ, शास्त्रीय ग्रंथ, क्रीडाग्रंथ व कायदा, वैद्यक, इंजिनिअरिंग यांतील विद्वान व मराठी भाषापंडित व सुतार, लोहार इ० धंदेवाले या सर्वांच्या साहाय्याने हा कोश केला. ५ वर्षे हा अभ्यास केला. डॉ. मरे याचा इंग्रजी मोठा कोश हा मुख्य आधार. खेरीज साधे वाक्प्रचार व म्हणींचे, वैद्यकाचे व्यापाराचे, शास्त्रीय परिभाषेचे, कायद्याचे, ऐतिहासिक, भाषाशास्त्रीय वगैरे निरनिराळ्या प्रकारचे कोश, लॅटिन व्याकरण इ. ग्रंथ आधारास घेतले. तसेच मोलस्वर्थकॅडी व शास्त्री (यांचा महाराष्ट्र भाषेचा) यांचे कोश आणि गेल्या ५० वर्षांत निरनिराळ्या विषयांची प्रसिद्ध झालेली मराठी पुस्तके व प्राचीन संस्कृत (शास्त्रीय) ग्रंथ घेतले. ह्यांत वाङ्मय, शास्त्र व इतर धंद्यांचेहि शब्द आहेत. मराठी शास्त्रीय परिभाषा घेतली आहे; त्यासाठी नागरी प्रचारिणी सभेच्या एतद्विषयक कोशाचे साहाय्य घेतले आहे. इंग्रजी शब्दशास्त्राचा अभ्यास संपादकाने केला होता. पदार्थविज्ञान व रसायन यांतले बहुतेक शब्द बडोद्याच्या कलाभुवनमध्ये रूढ असलेले घेतले आहेत. नाविक शब्द प्रत्यक्ष गोद्यांत, जाऊन मजुरांच्या तोंडचे, घेतले आहेत. इंग्रजी खेळांतील शब्दांना एक संस्कृत व एक मराठी असे प्रतिशब्द दिले आहेत.

फारसी—मराठ्यांच्या अमदानीत कांहीं फारसी कोशवजा याद्या कशा हाताशी असत हे मागे सांगितलेच आहे पण ब्रिटिश अमदानीत फारसीचा मराठीत कोश करण्यास कोण सरसावणार ? पण आनंदाची गोष्ट ही की खासगी एकट्याच्या प्रयत्नाने एक फारसी-मराठी कोश नुक्ताच तयार झाला आहे. प्रो. माधव त्र्यंबक पटवर्धन यांनी भारत इ. सं. मंडळाच्या साहाय्याने शके १८४७त हा फारसी-मराठी कोश प्रसिद्ध केला. याला अवतरणांसाठी आधार म्हणून बहुतेक मराठीतील ऐतिहासिक लिखाण घेऊन हा इतिहासवाचनाला-किंवाहुना संशोधनाला-उपयुक्त असा कोश तयार केला आहे. यांत फारसी, अरबी, तुर्की, शब्दांचे मराठी उच्चार दिले आहेत. ऐतिहासिक साधनांतील अवतरणे व त्यांची ठिकाणेहि दिली आहेत. शेवटी फारसी-अरबी शब्दांचे मूळ फारसी अक्षरांत दिले आहे. दंततालव्य अक्षरांच्याखाली उच्चाराच्या सोयीसाठी टिंब दिले आहे. शब्दाची व्युत्पत्ति दिलेली आहे. उपोद्धातांत फारशीचा मराठीवर झालेला निरनिराळ्या रूपांचा परिणाम दिला आहे त्यांत फारशीतून मराठीत आलेले व्याकरणविशेष व शब्दसिद्धि हीं दोन टिपणे महत्त्वाची आहेत एकंदरीत मराठी वाङ्मयाभ्यासाला हा कोश फार उपयुक्त आहे. तेव्हां या कोशाची भर मराठीत महत्त्वाची समजण्यास हरकत नाही. वाडांच्या सवाईमाधवरावाच्या रोजनिशीस (भाग ४) शेवटी एक फारसी शब्दांची सार्थ यादी जोडलेली आहे.

बंगाली—अर्वाचीन कथात्मक गद्य वाङ्मयांत बंगालीच्या मराठीत भाषांतर-रूपांतर पावलेल्या ग्रंथांचा बराच समावेश झालेला आहे. बंगालीचा अभ्यास बरेच

महाराष्ट्रीय लेखक करुं लागले आहेत. त्यामुळे बंगाली-मराठी कोशाची गरज भासणे साहजिक होते. ती गरज भागविण्याचे पहिले श्रेय श्री. वा. गो. आपटे यांना आहे. यांचा 'बंगाली-मराठी कोश' हा लहानसाच कोश असून तो शके १८४७ त प्रसिद्ध झाला. मराठीतल्याप्रमाणेच बंगालीत संस्कृतचा भरणा जास्त आहे. तेव्हां तत्सम, तद्भव शब्द यांत आहेत. बंगाली वाक्प्रचार दिले आहेत. प्रथम बंगाली शब्द देवनागरीत, मग व्याकरण, नंतर अर्थ असा क्रम आहे. भिन्न अर्थाने आलेले संस्कृत शब्द दिले आहेत; मूळ अर्थाने आलेले दिले नाहीत.

कानडी--कानडी व मराठी भाषा जवळजवळ असल्याने एका भाषेसंबंधीचे ज्ञान दुसऱ्या भाषेत सांपडणे साहजिक आहे. तेव्हां कानडी शब्दांचा अर्थ सांगणारे कांहीं लहान लहान ग्रंथ आढळणे शक्य आहे. तसाच पुढील मराठी कानडी कोश (मराठी व कानडी भाषेचे परिज्ञान)--कर्ता नारायण मोरेश्वर सप्रे (१३०० फसली साल). हा एक लहान ग्रंथ आहे. यांत नेहमी प्रचारांत येणारे कानडी शब्द दिले आहेत. देवनागरी मूळाक्षरें व लिपी देऊन तिच्याखाली कानडी दिली आहे. प्रथम मराठी व त्याच्यापुढे तद्व्याचक्र कानडी शब्द, दोन्ही देवनागरीत दिले आहेत. जात, धंदा, आप्त, अवयव, जनावरें, पक्षी, कीटक, वृक्ष-वेली, भाज्या, फळे, धान्य, रसपदार्थ, रंग, किराणामाल, इमारत, भांडी, लांकडी सामान, हत्यारें, भोजन पदार्थ, वाघें, दागिने, वस्त्रें, कापड, व्यंगें, शेतक्री, धातू व नाणी, कुंभारी सामान, चांभारी सामान, खेळ, रोग, वजन-मापें, स्टेशनरी सामान, किरकोळ क्रियापदें इ. संगृहीत केली आहेत.

पोर्तुगीज--मराठीची पोटभाषा गोमंतक्री (कोंकणी) हिचा संबंध पोर्तुगीज भाषेशी असल्याने असे कोश तयार होणे कमप्राप्तच आहे. 'महाराष्ट्र-पोर्तुगेझ कोश' (१८७९) संपादक सुर्याजी आनंदराव राजादिक्ष दळवी (नवीन गोवा), हा मोलस्वर्थच्या मराठी-इंग्रजी कोशावरहुकूम मराठी-पोर्तुगीज कोश करावा या उद्देशाने संपादकाने हार्ती घेतला. त्याचे काम १५ वर्षे चालले होते. धातुसाधित नामें, गोव्यांतील ग्रामस्थांचे व्यवहारोपयोगी शब्द, तसेच ग्राममंडळांच्या व्यवहारोपयोगांतील शब्द, एकूण शब्द-संख्या ५४००० होईल असा अंदाज होता. हा कोश गोवें सरकारच्या खर्चाने छापला आहे. पण हा पुरा झाला नसून फक्त 'अ-थ' पर्यंतचा भाग काय तो प्रसिद्ध झाला आहे.

कोंकणी पोर्तुगीज कोश (१८९३)--दालगादोकृत. याचा प्रथम देवनागरीत कोंकणी शब्द, मग व्याकरण व पोर्तुगीजमध्यें अर्थ, शेवटी व्युत्पत्ति असा क्रम आहे. यांत सुमारें १९०० शब्द आहेत. उपलब्ध कोंकणी कोशांत हाच मोठा आहे.

हिंदी--हिंदी ही राष्ट्रभाषा होऊं पहात असल्याने ती भाषा शिकण्याची पुष्कळांना जरूरी भासते. कांहीं शाळांतून ही भाषा आवश्यक म्हणून शिकविली जाते. पण हिंदी-मराठी मोठा कोश अद्याप व्हावयाचा आहे. पुढील एका लहान कोश नुकताच तयार झाला आहे. 'हिंदी मराठी कोश' नारायण तंमाजी कातगडे उर्फ पुंडलिक यांनी १९२८ त हा तयार केला व तो अजमीर सस्तासाहित्यमंडळाने प्रसिद्ध केला. हा कामचलाऊ कोश म्हणून वरा आहे.

गुजराती-मराठी—गुजराती-मराठी किंवा मराठी-गुजराती असा कोश अद्यापि तयार झालेला नाही. मुंबईसारख्या शहरांत या दोन्ही भाषा शेजारी शेजारी आज इतक्या दिवस रहात असतां असे कोश तयार झाले नाहीत हे आश्चर्य होय; पण या दोन्ही भाषा परस्परांस शिकण्यास फार सुलभ असल्यामुळे व इंग्रजी या भाषेच्या सामान्य माध्यमामुळे कदाचित् असा प्रकार घडला असावा. हीच गोष्ट इतर देशी भाषांच्या बाबतींतहि लागू आहे. यांखेरीज इतर भाषांच्या मराठी द्वैभाषिक कोशासंबंधी विवेचन स्थलाभावी टाळले आहे.

विशिष्ट प्रकारचे मराठी कोश—कोशांचे कसे कसे प्रकार असतात हे सांगून पाश्चात्य कोशांचीं कांहीं उदाहरणे पूर्वी दिली आहेत. तसेच कांहीं प्रकार मराठींतहि आढळतात.

सर्व विषयांचे विश्वकोश—एन्सायक्लोपीडियाप्रमाणे एकंदर सर्वच विषयांची थोडीफार माहिती देणारे कोश मराठींत महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशापूर्वी जरी झालेले नव्हते तरी ते करण्याचा प्रयत्न चालू होता. १८७८ साली जनार्दन हरि आठल्ये यांनी 'विद्या-माला' नांवाचा विश्वकोश छापण्यास सुरवात केली होती. पण त्याची मजल २०० पृष्ठांपुढे गेली नाही. बडोद्याचे सांबारे यांनीहि 'विद्याकल्पतरु' रचण्यास हातीं घेतला पण हाहि प्रयत्न सिद्धीस गेला नाही. फक्त 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश' हा २३ भागांचा व सुमारे ११००० पृष्ठांचा विश्वकोश १९२८ त पुरा झाला.

धातु-व्युत्पत्तिकोश—या क्षेत्रांत मराठीचा पहिला प्रयत्न म्हणजे 'विग्रहकोश' होय. हा वेदशास्त्रसंपन्न गोपाळशास्त्री घांटे यांनी रचिला (१८६७). हा शिळाछापाचा आहे. यांत अमरकोशांतील शब्दांचा विग्रह देऊन त्याची मराठींत फोड केली आहे. उदा. 'नगरं-नगाः संत्यस्मिन्निति नगरं=नानाविध वृक्ष आहेत जाचे ठायीं ते.' 'दुकूलं-दुष्टं कुलतीति दुकूलं=दुष्ट शरीरावयवांचे आच्छादन करिते जें ते'. विग्रहानंतर धातु दिला असून पुढे शब्दार्थ मराठींत सांगितला आहे. यांतील बरेच विग्रह पटणार नाहीत हे खरे पण प्रयत्न प्रशंसनीय आहे. यापूर्वी दोन वर्षे विष्णु परशुराम पंडित यांनी 'संस्कृत आणि महाराष्ट्र धातुकोश' तयार केला होता. यांत संस्कृत धातूंचा सांगोपांग विचार आहे. असेच दुसरें पुस्तक जनार्दन हरि आठल्ये व विनायकशास्त्री आगाशे यांचे 'शब्दसिद्धिनिबंध' होय. हे १८७५ त मुंबईसरकारच्या विद्याखात्याने प्रसिद्ध केले. यांत 'प्राकृत भाषेत ज्यांची वारंवार रूपे येतात असे संस्कृत धातू ७७३ घेतले आहेत.' १८७८ साली प्रभाकर रामचंद्र पंडित यांनी 'अपभ्रष्टशब्दचंद्रिका' हे पुस्तक लिहून मराठी व्युत्पत्तिशास्त्रांत चांगली भर टाकली. यामध्ये शब्द अपभ्रष्ट कसा होतो याबद्दल नियम देऊन संस्कृत, फारसी इ. शब्दांपासून मराठींत अपभ्रष्ट शब्द कसे आले आहेत याची अकारविल्ह्याने यादी दिली आहे. यावर निबंधमालेत विस्तृत टीका आली आहे.

व्युत्पत्तिप्रदीप (आवृ. ७ वी, १९०८)—संपादक गोविंद शंकर बापट. मराठी भाषेतील संस्कृतपासून निघालेल्या शब्दांची व्युत्पत्ति यांत सांगितली आहे. प्रस्तावनेत

व्याकरणविषयक नियम दिले आहेत. तसेच धातूस लागणारे उपसर्ग दिले आहेत. अरबी व फारसी शब्दांची यादी शेवटी जोडली आहे. तत्सम, तद्भव समापघंश वगैरेच्या व्याख्या व उदाहरणे दिली आहेत. शब्दावरील व्याकरणविषयक विशेष अर्थाच्या टीपा खाली दिल्या आहेत. देशी नाममालेतील व संस्कृत नाटकांच्या बालभाषेतील शब्दांची यादी एका स्वतंत्र परिशिष्टांत दिली आहे. संस्कृत, ज्ञेद, ग्रीक, लॅटिन या भाषांत समान उच्चाराचे व एकार्थवाचक (थोड्या फार फरकाने) जे शब्द आहेत त्यांचे एक कोष्टक दिले आहे; शेवटी सर्व शब्दांची सूची दिली आहे. याप्रमाणे हा छोटासा व्युत्पत्तिकोश सर्वांगपरिपूर्ण म्हणता येईल. श्री. य. ग. फफे यांनी 'व्युत्पत्तिदीपिका' नावाचे शालोप-योगी जे पुस्तक केले आहे ते शिक्षकांना अत्यंत उपयुक्त वाटेल. कै. वि. का. राजवाडे यांनी एक 'मराठी धातुकोश' कच्च्या स्वरूपांत तयार करून ठेवला असून तो धुळेकरां-जवळ आहे. त्यांत सुमारे २००० मराठी धातूंची व्युत्पत्ति लावण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्रस्तुत कोशाला तो जोडण्याची परवानगी धुळेकरांनी दिली नाही, तेव्हां आतां तो कधी वाहेर पडेल तो पडो ! आमच्या पाहण्यांत ज्या या कोशाच्या पत्रिका आल्या त्यांत फक्त पूर्व तयारी केली असून संपादकीय टिपणे लिहावयाचे काम व्हावयाचे राहिले आहे.

विशिष्ट शब्द-म्हणी-वाकप्रचार-यांचे कोश—असे लहान सहान कोश अनेक तयार होतात व त्यांचा कांही वेळां चांगला उपयोगहि असतो. विशेषतः लेखकांना त्वरित समानार्थक शब्द पाहण्यास किंवा कांही संख्यावाचक शब्दांतील अवयवार्थांची फोड (उदा. पंचप्राण, षट्कर्म, इ.) होण्यास ते उपयोगी पडतात. असा पहिला प्रयत्न बाबापदमनजींनी १८६० त 'शब्दरत्नावली' रचून केला. यांत मोलस्वर्थ-कॅडी यांच्या मराठी-इंग्रजी व इंग्रजी-मराठी कोशांतील निवडक शब्द उतरून घेतले आहेत. या पुस्तकाचे दोन भाग आहेत. पहिल्या भागांत मोलस्वर्थ कोशांतील कित्येक चमत्कारिक, पारिभाषिक, व ज्यांच्या पोटांत बहुत उपविषय किंवा व्याख्या आहेत असे कांही शब्द निवडून घेतले आहेत. व दुसऱ्या भागांत कॅडीकृत कोशांतील ज्या महाराष्ट्रशब्दास बहुत उपशब्द आहेत ते त्या शब्दासहित निवडून घेतले आहेत. थोडक्यांत हा रॉजेटच्या थेसॉ-रससारखा एक लहान कोश आहे. रॉजेटच्या कोशावरहुकूम तयार करण्यांत येणारा 'राजकोश' दोन भाग निघून संपादक श्री. अनंत सीताराम काळेले यांच्या मृत्युमुळे बंद पडला (१९३०). वाकप्रचार-म्हणीचे कोश बरेच आहेत. 'मराठी भाषेतील म्हणी रत्नमाला' (सोळंकर), 'मराठी म्हणींचा कोश' (देशपांडे-तारळेकर), 'मराठी व्यवहारांतील म्हणी' (छत्रे), 'मराठी भाषेचे संप्रदाय व म्हणी' (वा. गो. आपटे), 'मराठी वाकप्रचार व म्हणी' (वि. वा. भिडे) इ. बरीच पुस्तके म्हणीसंबंधी आहेत. कॅ. मॅनवरिंगने मराठी म्हणींचे इंग्रजी भाषांतर केले आहे (१८९९). त्यांत म्हणींचे वेग-वेगळ्या-धंदे, शरीरावयव इ. विषयानुसार वर्गीकरण केले आहे; हे पुस्तक विशेष महत्त्वाचे वाटेल. सदाशिव विश्वनाथ यांचे 'सर्व देशांतील निवडक म्हणी' देणारे एक पुस्तक आहे. रघुनाथ देवजी मुळे यांचा 'हिंदुस्थानांतील संख्यावाचक दुर्वाच कोश' हाहि या विशिष्ट सदरांत येईल.

चरित्र व ऐतिहासिक कोश—रघुनाथ भास्कर गोडबोले या मराठीतील धुरंधर लेखकाने 'भारतवर्षीय प्राचीन ऐतिहासिक कोश' व 'भरतखंडाचा अर्वाचीन कोश' हे दोन मोठे कोश रचून चरित्रपर कोशांचा चांगला पाया घातला. या कोशांतील कांहीं माहिती चमत्कारिक व चुकीची वाटली तरी विशेषतः पुराणांतील व्यक्तीं शी एकत्रित माहिती पाहण्याच्या कामी त्यांचा फार उपयोग होतो; म्हणूनच पहिल्या कोशाची दुसरी आवृत्ति काढणे चित्रशाळेला जरूरीच वाटले. या कोशांच्या धर्तीवरच पण वैदिक व्यक्तींची जास्त माहिती घालून विद्यानिधि चित्रावशाखी यांनी चरित्रकोश (भाग १) नुकताच प्रसिध्द केला. साहित्यसेवकांची चरित्रे देणारे कोशहि तयार होत आहेत (गं. दे. खानोलकरकृत 'अर्वाचीन वाङ्मयसेवक'). तथापि अनेक क्षेत्रांतून काम केलेल्या व करणाऱ्या थोर व्यक्तींची चरित्रे संगृहीत करणारे कोश अद्याप व्हावयाचेच आहेत. इतिहासाचे विविध मराठी साहित्य अभ्यासतांना जे अनेक अरबी, फारसी, परकीय, सांकेतिक इ. शब्द येतात त्यांचे अर्थ देणारा 'फार्शी-मराठी कोशा' पेक्षा व्यापक असा कोश महाराष्ट्र शब्दकोशाचे एक संपादक श्री. आबा चांदोरकर यांनी लिहून तयार केला आहे. पण तो अप्रसिध्द आहे. त्याचा उपयोग महाराष्ट्र शब्दकोशाच्या कामी केलेला आहे.

शास्त्रीय व पारिभाषिक कोश—आपल्याकडे भौतिक शास्त्रांवरचे वाङ्मय विपुल नसल्याने त्यावरचे कोशहि फार अल्प असणार. वनस्पतीसारख्या कांहीं थोड्या शास्त्रांवरचे व कांहीं शास्त्रीय परिभाषेचे कोश आढळतात. उदा. मेजर कीर्तिकर यांचा छोटा वनस्पतिकोश (संस्कृत-मराठी), वनस्पतिवैद्यक कोश, सयाजी वैज्ञानिक शब्दसंग्रह, विद्युत्कोश, महाराष्ट्र साहित्य पत्रिकेत प्रसिद्ध झालेल्या कांहीं याद्या, इ. शास्त्रीय ग्रंथांच्या शेवटी किंवा आरंभी बहुधा परिभाषा दिलेली असते. राजव्यवहारशास्त्रांतील जुना परिभाषाकोश म्हणजे शके १५९६-९७ मध्ये रघुनाथ पंडिताने शिवाजीच्या सांगण्यावरून रचिलेला 'राजव्यवहारकोश' होय. यांत शिवकालीन रूढ दरबारी मुसलमानी शब्दांना जुने संस्कृत प्रतिशब्द दिलेले आहेत. रचना अमरकोशाच्या धर्तीवर वर्गवार आहे. राज, कार्यस्थान, भोग्य, शस्त्र, चतुरंग, सामंत, दुर्ग, लेखन, जनपद व पण्य असे शब्दांचे दहा वर्ग पाडिले आहेत. असा अर्वाचीन व मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्न बडोदे सरकारने 'श्री सयाजीशासनशब्दकल्पतरु' हा राजव्यवहारांतील शब्दांना अनेक भाषांतील प्रतिशब्द सुचवून त्यांतून उत्कृष्ट सर्वमान्य शब्द निवडण्याला मदत होईल अशा रीतीने तयार केला आहे (१९३१). यासंबंधी उल्लेख पूर्वी आलाच आहे. हा उपयोगांत आणल्याने बरेच परकीय शब्द-आज जे निरुपाय म्हणून वापरावे लागतात ते-जातील व भाषा शुद्ध होईल.

सूची-कोश—सूचीग्रंथ हे एकप्रकारचे कोशच होत. कारण कोशाप्रमाणे त्यांचा उपयोग सुलभसंदर्भाला होत असतो. अशा सूचीत महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशमंडळाकरितां रा. यशवंत रामकृष्ण दाते यांनी संपादन केलेली 'महाराष्ट्रीय वाङ्मयसूची' पहिल्या दर्जाची ठरेल. १८१० ते १९१६ पर्यंतच्या शंभर वर्षांतील प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकांची व सुमारें

१००-१२५ महत्त्वाच्या मासिकांतील लेखांची यांत नोंद आहे. एवढा मोठा साहित्या-वरचा सूचिग्रंथ इतर कोणत्याहि भारतीय भाषांत नाही; ही मराठी भाषेला भूषणावह अशी गोष्ट आहे. बाळकृष्ण बाबाजी करकरे व गोपाळ बाळकृष्ण वैद्य यांनी १८९६ त केलेला 'स्थलनामकोश' हा भौगोलिक स्थळांची माहिती होण्याला फार उपयोगी आहे. यांत पृथ्वीवरील बहुतेक मोठी शहरे, नद्या, पर्वत, बंदरे इ. उल्लेखित असून हिंदु-स्थान आणि मुंबई इलाखा यांतील अधिक स्थळांची माहिती आहे. पण नकाशांच्या पुस्तकाच्या शेवटी असलेल्या सूचीप्रमाणे हा कोश वाटतो. कै. गो. का. चांदोरकर यांनी राजवाडेखंड १-८, १०-१२, १५-१९, यांतील स्थळांच्या उल्लेखांची एक स्थलसूची केलेली आहे. या ऐतिहासिक साधनांपुरती ती पुरी आहे. पण आजचे सर्व ऐतिहासिक लिखाण पाहतां ती फार अपुरी वाटेल. तेव्हां सर्व उपलब्ध ऐतिहासिक ग्रंथांतील स्थळांची सूची तयार होण्याची फार जरूरी भासते. याच गो. का. चांदोरकरांनी संपादन केलेली संतकविकाव्यसूचि ही संतकविवाङ्मयग्रंथांची एक उत्तम निर्देशिका आहे. या सूचीत मुद्रित व अमुद्रित अनेक मराठी कवींच्या काव्यांचा निर्देश केलेला असून कांहीं कवींची परंपराहि दिलेली आहे त्यामुळे विशिष्ट काव्याचा कर्ता किंवा विशिष्ट कवीचे ग्रंथ आणि ग्रंथकारांचा परस्परसंबंध ही शोधून पाहण्यास हें सुलभ साधन झाले आहे.

भारतीय व भारतीयेतर भाषांचे कोश—याप्रमाणे मराठी भाषेत आढळणाऱ्या कोशांचे थोडक्यांत समालोचन केले आहे. यापेक्षां विस्तृत विवेचनास स्थलावकाश नाही. आतां आपणांस परिचित अशा भारतीय व भारतीयेतर भाषांच्या कोशांचे विहंगमावलोकन करूं. त्यांत आपल्या निकटच्या भाषा म्हणजे गुजराथी व कानडी या होत म्हणून त्यांस आद्यस्थान देऊं.

गुजराथी कोश—मराठी भाषेच्या निकटच्या आणि स्वसृस्थानी असलेल्या गुजराथी भाषेतील कोशवाङ्मयाकडे आपण जर दृष्टिक्षेप केला तर आपणांस थोडासा तुलनात्मक व उद्बोधक विचार करतां येईल. इंग्रजी अमदानीमध्ये देशी भाषांच्या अभ्यासामध्ये प्रगति होऊं लागली, तेव्हां गुजराथी कोश तयार होऊं लागले. कवि नर्मदाशंकर याने १८५१ मध्ये गुजराथी कोश (नर्मकोश) रचण्याचे काम हाती घेतले आणि १२ वर्षांत एकट्याने ते पूर्ण केले. ह्या कोशास जॉन्सनच्या कोशाप्रमाणे महत्त्व देण्यांत येते. यानेच १८७० मध्ये 'कथाकोश' नांवाचा एक कोश रचला होता; तो सध्यां (१९३२ साली) व्. देरासरी यांचा 'पौराणिक कथाकोश' पांच भागामध्ये प्रसिद्ध होईपर्यंत महाभारत, रामायण आणि पुराणे यांतील व्यक्तींची माहिती देण्याच्या कामी आधारभूत समजला जात असे. यानंतर आपणांस निरनिराळ्या वेळी पुढे दिल्याप्रमाणे कोश प्रसिद्ध झालेले आढळतात:—रा. व. छोटालाल सेवकरामकृत 'गुजराथी शब्दमूलदर्शक कोश'. (इ. स. १८७९); यामध्ये शब्दांची व्युत्पत्ति दिलेली आहे. रा. प्रभाकर रामचंद्रशास्त्रीकृत 'अपभ्रष्ट शब्दप्रकाश'. (इ. स. १८८०); रा. सा. लक्ष्मणभाई प्राणवल्लभदास पारेखकृत 'शब्दार्थभेद'; (१८९१); दलाल विठ्ठल राजारामकृत 'गुजराती शब्दार्थसिंधु';

रा. ब. गोविंदभाई देसाईकृत ' प्रांतिक शब्दसंग्रह '; भोगीलाल भिखाभाई गांधीकृत ' रूढी-प्रयोगकोश '; कवि हिराचंद कहानजीकृत ' कोशावली ' इ. कोश निरनिराळ्या उद्देशाने रचलेले आढळतात.

गुजराथ व्हर्नाक्युलर सोसायटीने ' गुजरातीभाषानो कोश ' आरंभिलेला असून 'अभर ' पर्यंतचा भाग प्रसिद्ध झाला आहे, परंतु तो बऱ्याच अंशी अपूर्ण आहे. पटेल खुशालदास याने 'गुजराथी शब्दकोश' नांवाचा एक कोश रचला आहे. जीवनलाल अमरशी मेहेताकृत ' शब्दार्थचिंतामणी ' (१९२५) हा एकंदरीत बरा कोश आहे. गुजराथ विद्यापीठाने केलेला ' सार्थ गुजराथी कोश ' (१९३०) हा ह्या दिशेने केलेला एक शास्त्र-शुद्ध प्रयत्न आहे. परंतु त्यांत शब्दसिद्धि, व्युत्पत्ति इ. बाबतीत न्यूनता आहे. गुजराथ व्हर्नाक्युलर सोसायटीने अमीर मिथ्या शरुकी यांजकडून ' गुजराती-फारसी-अरबी ' कोश दोन भागांत तयार केला आहे.

सांप्रत गोंडळ राज्यातर्फे ' गोमंडळ कोश ' या नांवाचा एक मोठा कोश तयार करण्याचे काम चालू आहे. यामध्ये शब्दांचे व्याकरण, व्युत्पत्ति, अवतरणे वगैरे यावयाची आहेत.

' संस्कृत-गुजराथी ' कोशांमध्ये सवाईलाल छोटालाल वारा यांचा ' शब्दार्थचिंतामणी ' (१९०५), तसाच गिरिजाशंकरशास्त्रीकृत ' संस्कृत गुजराथी शब्दादर्श ' (१९३०) हे दोन कोश नमूद करण्यासारखे आहेत. पंडित गणेशदत्त शर्मा याने ' गुजराथी-हिंदी शब्दकोश ' तयार केला आहे. ' गुजराथी-इंग्रजी ' कोशांमध्ये बेलसरे यांचा (सुमारे १९००) कोश महत्त्वाचा आहे. भगुभाई फत्तेचंद करभारी यांनीही एक ' गुजराथी-इंग्रजी ' कोश रचलेला आहे; याचीच संशोधित नवीन आवृत्ति भानुसुखराम व भरतराम मेहेता यांनी १९२५ त प्रसिद्ध केली आहे. ' इंग्रजी-गुजराथी ' कोशांमध्ये दि. ब. अंबालाल.साकरलाल देसाई यांचा कोश शिष्ट व आधारभूत समजला जातो. त्यापूर्वी राणीना यांचा एक कोश प्रसिद्ध झाला होता. त्यानंतर व्यास आणि पटेल यांनीही एक ' इंग्रजी-गुजराथी ' कोश प्रसिद्ध केला आहे.

विश्वनाथ मगनलाल भट्ट यांनी गुजराथ व्हर्नाक्युलर सोसायटीकरतां एक पारिभाषिक शब्दांचा कोश दोन भागांत प्रसिद्ध केला आहे. ठक्कर देवजी गोवर्धनदास यांनी एक ' गुजराथी-बंगाली ' कोश (१९२८) तयार केला आहे. करीमअल्ली नानजी यांनी एक ' कच्छी-गुजराथी-इंग्रजी ' भाषेचा कोश रचला आहे.

वैद्य बाप्पालाल गर्बडदास यांनी ' निघण्टु आदर्श ' या नांवाचा दोन भागांमध्ये एक ' वनस्पति कोश ' रचला आहे.

अद्यापर्यंत ' गुजराथी-मराठी ' अगर ' मराठी-गुजराथी ' शब्दकोश तयार करण्याकडे कोणी लक्ष दिलेले आढळत नाही. तसेच ' हिंदी-गुजराथी ' अगर ' गुजराथी-बंगाली ' शब्दकोश तयार व्हावयाचे आहेत. निरनिराळ्या प्रांतांतील परस्पर दळणवळण जसजसे वाढत जाईल तसतसे देशी भाषांमधील कोश तयार होत जातील.

कानडी—शब्दस्मृति—नागवर्माकृत (१२ वें शतक), कानडी पद्यात्मक व्याकरणग्रंथ; वस्तुकोश—नागवर्माकृत (१२ वें शतक) संस्कृत कानडी कोश, यांत अमरकोशाचा उल्लेख आहे; शब्दमणिदर्पण—केशिराजकृत (१३ वें शतक), हा प्रमाणभूत व्याकरणग्रंथ आहे, हा डॉ. क्वाटेलने १८७२ त प्रसिध्द केला; कर्णाटक शब्दानुशासनम्—भट्टाकलंकदेवकृत (१६०४), हा संस्कृत ग्रंथ कानडी व्याकरणावर आहे. यांत ५९२ सूत्रे असून त्यांना वृत्ति व व्याख्या संस्कृतांतच जोडिल्या आहेत, यांत प्रमुख कानडी लेखकांचे उतारे व त्यांचे उल्लेख आहेत; कविकंठाहार (१६१०)—समानार्थक शब्दांचा छंदोबध्द कोशग्रंथ; अमरकोशव्याख्यान—नाचिराचिकृत (१३ वें शतक), अमरकोशावरील एक टीकाग्रंथ; कर्नाटक शब्दसार (१३५०), १४१६ शब्दांचा पद्यकोश; अभिनवनिघंटु (१३९८)—अभिनवमंगराजकृत, संस्कृत शब्दांचा कानडीत अर्थ; चतुरास्यनिघंटु (१३५०)—बोम्मरसकृत, समानार्थक शब्द १३० खंडांत दिले आहेत; कविवर कै—पिडी (१४६०)—लिंगकृत, ९९ पद्यांतील समानार्थक शब्दकोश. कर्नाटक शब्दमंजरी (१४८०)—तोट्ट आर्यकृत, तद्भव व कानडी शब्दांचा कोश; कर्नाटक संजीवन (१६ वें शतक)—शब्दकोश; नानार्थरत्नाकर—देवोत्तमकृत, संस्कृत पद्यमय शब्दकोश; रेव्ह. रीव्ह—इंग्लिश कर्नाटक व कर्नाटक इंग्लिश कोश, मद्रास, १८२४—३२; दुसरी आवृत्ति १८५८; रेव्ह. क्वाटेल—कन्नड इंग्लिश डिक्शनरी, मंगळूर, १८९४, हाच कोश आज प्रमाण समजला जातो. यांत संस्कृत (तद्भव) व द्राविडी असे शब्द वेगळे दाखविलेले आहेत.

हिंदी—अॅडम—हिंदी डिक्शनरी, कलकत्ता; नागरीप्रचारिणी सभा—हिंदी शब्दसागर, ६ भाग (बनारस १९२८); थॉमसन (दिल्ली, १८४६); मथुराप्रसाद मिश्र—इंग्रजी, ऊर्दू व हिंदी (बनारस, १८६५). **हिंदुस्थानी**—टेलर—हिंदुस्थानी—इंग्रजी कोश २ भाग (कलकत्ता, १८०८); शेक्सपीयर—आवृ. २, (१८२०); डंकन फोर्ब्स—आवृ. २, (लंडन १८५७); फेलन, बनारस १८७६. **सिंधी**—ईस्टविक—मुंबई, १८४३; कॅ. स्टॅक—मुंबई, १८५५.

पंजाबी—स्टार्की, १८५०; लुधियाना मिशन—लुधियाना, १८५४—६०. **काश्मिरी**—एल्मस्लाय—लंडन, १८७२ **पुश्तु**—डॉर्न—सेंटपीटर्सबर्ग, १८४५; रॅव्हर्टी—लंडन, १८६०, १८६७.

बंगाली—डॉ. केरी—बंगाली भाषेचा कोश, (१८१५—२५); फॉर्स्टर—बंगाली कोश, कलकत्ता, १७९९—१८०२; रोझारियो—१८३७; रेव्ह. कृष्णमोहन बानर्जी—बंगाली ज्ञानकोश—विद्याकल्पद्रुम १३ भाग, सुरवात १८४६; सुबलचंद्रमित्र—बंगाली—बंगाली कोश, कलकत्ता १९०९; आदिया—शब्दबुधि, कलकत्ता, १८५४; वा. गो. आपटे, बंगाली—मराठी कोश, शके १८४७. **पाली**—मोगगलन थेरो (१२ वें शतक) कृत अभिधानप. दीपिका, कोलंबोप्रत, १८६५; कलौ—कोलंबो १८२४; चाइल्डर्स—लंडन, १८७२—७५. **भूतानी**—श्रोटर—श्रीरामपुर, १८२६. **आसामी**—मिसेस कटर—सइपुर, १८४०; ब्रॉन्सन—लंडन, १८७६, ६१७ पाने. **उरिया**—मोहनप्रसाद ठाकूर, श्रीरामपुर, १८११; सदन—कटक, १८४१—४८ (३ भाग). **खासिया**—रॉबर्ट्स—कलकत्ता, १८७५.

मल्याळी—वेली—कोट्टयम, १८४६; गुंडर्ट—मंगळूर, १८७१. **तामिळ**—रेव्ह. पर्सिव्हलने इंग्रजी—तामिळ कोश केला आहे (१९००); शूळामणि निगंडु—मंडलपुरुषकृत (इ. स. ८७५ चा सुमार), डॉ. रोटलर—डिक्शनरी ऑफ दि तामिळ अँड इंग्लिश लॅंग्वेजेस, १८३४, मद्रास. जाफना वुक सोसायटी—जाफना, १८४२, ५८५०० शब्द; विन्सलो—मद्रास, १८६२, ९९२ पाने, ६७४५२ शब्द. **तुळू**—रेव्ह. मॅनर—तुळू इंग्लिश डिक्शनरी, १८८६ मंगळूर. **तेलगू**—आंध्रशब्दचिंतामणि (११ वें शतक)—नन्नयभट्टकृत, तेलगू भाषेचे संस्कृत व्याकरण; आंध्रनामसंग्रह—लक्ष्मणकविकृत, तेलगू शब्दकोश. यांत बहुतेक तेलगू शब्द दिले आहेत. कंपवेल—डिक्शनरी ऑफ दि तेलगू लॅंग्वेज, १८२१, मद्रास; ब्राऊन—तेलगू—इंग्लिश डिक्शनरी, १८५२, मद्रास.

ठगी—स्लीमन, कलकत्ता, १८३०, ६८० रामोशी शब्द. **जिप्सी**—पसपती—कॉस्टंटिनोपल, १८७०; स्मार्ट आणि क्रॉफ्टन—लंडन, १८७५.

आशिया खंड—सिंहली—क्लौ—सिंहली—इंग्लिश डिक्शनरी, कोलंबो, १८२१, १८८२. **इंडोचिनी**—लेडन—ब्रह्मी, मलायी व थई भाषांचा तौलनिक शब्दसंग्रह, श्री-रामपुर, १८१०. **आनामी**—कॅथोलिक मिशनऱ्यांनी सर्व पौरस्त्य भाषांत या भाषेचा विशेष अभ्यास केला. व्होड्स—(पोर्तुगीज आणि लॅटिन) रोमार्ई (१६५१). या पाद्याचा कोश आज अपुरा वागला तरी फार महत्त्वाचा आहे. याची लिपि लॅटिन आहे यानंतर बरेच चांगले कोश झाले उ. पॉथियर (चिनी, आनामी, फ्रें. लॅ.)—पॅरिस, १८६७. **ब्रह्मी**—जुडसन—रंगून, १८६६, २ भाग, ९६८ पाने. ब्रह्मी प्रदेशांतील कांहीं भाषांचा तौलनिक शब्दसंग्रह; डॉ. वुचॅनन—एशियाटिक रिसर्चेस व्हा. ५; फिनेची पॉकेट डिक्शनरी, १९१७. **कांबोज**—आयमोनियर—सायगांव, १८७४. **करेण**—सौ—कौ—दू (करेण) टव्हाय, १८४७. **मलाया**—डेव्हिड हीक्स याने मलयु—डच कोश प्रथम केला. याचे लॅटिन भाषांतर १६३१ त झाले. या भाषेचे कोश लॅटिन, डच, इंग्लिश व फ्रेंच भाषेत असून सर्वांत जास्त कोश डच आहेत. **मलाया द्वीपसमूहांतील भाषा**—बटक, बुगिस, डाइक, जाव्हानीज, मकासर, सुंदा, फोर्मासा या भाषांचे कोश युरोपियनांनी केलेले असून ते बहुतेक डच आहेत.

हिब्रू—हिब्रू कोशासंबंधी स्थानिक भाषेत प्रयत्न नवव्या शतकापासून चालू आहेत. इब्नसुरूकने दहाव्या शतकांत लिहिलेला मोठा कोश १८५५ त एडिंबरो येथे फिलिपोव-स्कीने छापला. कांहीं जुने कोश होते पण ते उपलब्ध नाहीत. लॅटिन, इंग्रजी, डच इ. भाषांतून हिब्रू कोश आहेत. **खाल्डी**, **असुरी**, **समारिटन**, **सिरिअक**—या भाषांचे कोश प्रसिद्ध झालेले आहेत. सिरिअक भाषेचा कोश फार जुना म्हणजे जोशुआ बिन अली याने ८८५ च्या सुमारास केला. हाफमनने याचा कांहीं भाग छापला आहे (१८७४). ब्रिटिश म्युझियममध्ये एलिआस शिनया याचा सिरियाक—अरबी कोश १००९ मध्ये लिहिलेला ठेविला आहे. याचे लॅटिन भाषांतर १६३६ त रोम येथे प्रसिद्ध झाले. **अरबी**—अरबांनी केलेले आपले कोश पुष्कळ आणि फार मोठे आहेत. लेन आपल्या अरबी—इंग्लिश कोशांच्या प्रस्तावनेत ३० कोशांची नावे देतो. पहिला 'ऐन' अलखली-

लचा आठव्या शतकांतील आहे. बहुतेक पाश्चात्य व प्राच्य भाषांत अरबी कोश झालेले आहेत. इंग्रजीतील पहिला प्रसिद्ध म्हणजे लेनचा (१८६३-९३) होय. यासाठी लेन सात वर्षे कायरोला जाऊन राहिला होता. व तेथे त्याने अरबी भाषेचा अभ्यास करून वरीच जुनी अरबी लिखाणे जमा केली. अलीकडचा कोश न्युमनचा आहे. हा लंडन येथे १८७२ त प्रसिद्ध झाला. सालमोनेच्या कोशांत सुमारे सव्वा लाख अरबी शब्द आहेत. **आर्म-नियन**—मेक्सिकन, व्हेनिस, १७४९-१७६९, २ भाग; औचरकृत, व्हेनिस १८३६-३७. २ भाग. **तुर्की**—रेडहाऊस, लंडन, १८५६; इतर पाश्चात्य भाषांतून बरेच आहेत.

फारसी—रिचर्डसन-पर्शियन आणि अरेविक डिक्शनरी; अयोध्येचा राजा गाझीउद्दीन हैदर याने हफत कुलझुम नांवाचा कोश ७ भागांत १८२२ त लखनौ येथे प्रसिद्ध केला. बहुतेक पाश्चात्य व कांहीं भारतीय भाषांत फारसी कोश झालेले आहेत. प्रो. पटवर्धन यांचा फारसी-मराठी कोश. बंगालीत १८१८ त जयगोपाळाने फारसी कोश श्रीरामपुर येथे प्रसिद्ध केला. एफ. स्टेनगॅस-पर्शियन-इंग्लिश डिक्शनरी (दु. आ. १९३०). **पहलवी**—वेस्ट-मुंबई, १८७४. **अवेस्ता**—प्रो. जस्टी-अवेस्ताकोश (जर्मन), १८६४; कांगा-(गुजराथी) मुंबई, १९००.

आंग्लोइंडियन—व्हिटवर्थ-अॅन आंग्लो इंडियन डिक्शनरी, यांत इंग्रजीत उप-योजिले जाणारे हिंदी भाषांतील शब्द व इंग्रजी किंवा इतर भारतीयेत शब्दांना हिंदु-स्थानांत कोणता विशिष्ट अर्थ आला आहे तेहि दिले आहे (१८८५); फेनेलचाहि असा एक इंग्रजी भाषेत आलेल्या परकीय शब्दांचा कोश आहे. त्यांत कारकून, जमादार, गोसाई, हुक्का, चिलीम, हूली (होळी), हुंडी इ. शब्द घेतले आहेत.

चिनी—चिनी लोकांनी आपल्या भाषेत केलेले कोश असख्य असून त्यांपैकी पुष्कळांच्या आवृत्तीहि निघाल्या आहेत. हू शिनचा श्वो व्ढन हा कोश ख्रि. पू. १५० त प्रसिद्ध झाला. त्यांत ५४० मूळ शब्दांखाली आणलेले १०,००० शब्द (वर्ण) आहेत. याचे १२ भाग आहेत. त्यानंतर ५३० सालांतील कुये वंगच्या 'यु पियेन' कोशांत ५४२ मूळ शब्द आहेत. १७११ त वाङ्मयीन वाक्प्रचारांचा एक कोश जो झाला त्याचे १३० भाग आहेत. १७१६ त कांघी राजाच्या आश्रयाखाली ४० भागांचा एक कोश झाला. त्यांत ४९०३० शब्द आहेत. हाच कोश चीनमध्ये आधारभूत समजला जातो. लॅटिन, इंग्रजी व फ्रेंच भाषांत चिनी कोश झालेले आहेत. या भाषेवर जितके पाश्चात्य कोश आहेत तितके इतर भाषेवर क्वचित आढळतील. लोब्सचीडच्या चिनी-इंग्रजी कोशांत मूळ शब्दांच्या क्रमाने मांडणी केली आहे.

जपानी—स्थानिक कोश फार थोडे आहेत. बहुतेक पाश्चात्य भाषांतून युरोपियनांनी केलेले आढळतील. जपानी-इंग्रजी कोश हेप्बर्नचा आहे.

फिलिप्पाइन्स—विकोल, विसय, इवनाक, इलोकन, पंपंग, तगल इ. भाषांचे कोश आहेत.

उत्तर आणि मध्य आशिया—वुरिअत, कालमुक, चुवश, जगताई, मांचू, मोंगोल, ओस्टिअक, समोयेद, तार्तर, तिबेटी, तुंगुसियन, उइगुर इ. भाषांचे कोश

आढळतात. पैकीं मांचू व तिबेटी कोश फार महत्त्वाचे आहेत. बहुतेक कोश जर्मन व रशियन आहेत. एच्. ए. जस्चकी याने केलेला तिबेटी-इंग्रजी कोश आहोता. यांत तिबेटी उपभाषांचाहि उल्लेख आहे. नुकताच डॉ. टर्नरने एक मोठा तिबेटी-इंग्रजी कोश रचिला आहे. तो व्युत्पत्तिःश्रया महत्त्वाचा आहे.

कोरिया—या भाषेचे कोश कोरिया, चिनी, जपानी व रशियन भाषांतून आहेत.

आफ्रिका—इजिप्शियन्, कॉप्टिक, एथिओपिक, आम्हारिक, पूर्व किनाऱ्यावरील, मालागासी, दक्षिण आफ्रिका, पश्चिम आफ्रिका, मध्य आफ्रिका व बर्बर या भाषांतले कोश फ्रेंच, जर्मन आणि इंग्लिश लोकांनी केलेले आहेत.

ऑस्ट्रेलिया, पॅसिफिकेशिया—यांतील भाषांचे कोश इंग्रजांनी केलेले आहेत.

अमेरिका—यांतील अनेक स्थानिक भाषांचे (युरोपीय भाषांखेरीज) कोश उपलब्ध आहेत. उदा. एस्किमो, ओटोमी, मय, ग्वारनी, आयमारा इ. भाषांचे कोश. इतर कोशांप्रमाणेच हे सर्व युरोपियन प्रयत्नांनी झालेले आहेत हे सांगावयास नकोच.

मागे वर्णन केलेल्या कोशांसुद्धां ऑफ्रेटच्या सूचीत आढळणाऱ्या सर्व संस्कृत कोशांची यादी पुढे दिली आहे. यांत उ. = उल्लेख असे समजावे.

१ अकारादि निघण्टु. २ अगस्त्यनिघण्टु. ३ अनादिकोश. ४ अनेकाक्षरकोश. ५ अनेकार्थ. ६ अनेकार्थकोश—हेमचंद्र. ७ अनेकार्थतिलक, नानार्थरत्नतिलक—महिप. ८ अनेकार्थदीपिका—उ. मल्लीनाथ, (किरातार्जुनीय) ११.५९. ९ अनेकार्थ—ध्वनिमंजरी—गदसिंह, तसेच—महाक्षपणक. १० अनेकार्थनाममाला. ११ अनेकार्थशेष—हेमचंद्र. १२ अनेकार्थसंग्रह—हेमचंद्र (टीका—अनेकार्थकैरवाकरकौमुदी—महेंद्रसूरि). १३ अनेकार्थसंग्रह—अर्वाचीन. १४ अनेकार्थसमुच्चय—शाश्वत. १५ अभिधानचिंतामणि अथवा अभिधानचिंतामणिनाममाला—हेमचंद्र (टीका—अवचूरी, नामसारोधर, व्युत्पत्तिरत्नाकर—देवसागरगणि, महेंद्रसूरि, वादिश्रीवल्लभ, नाम्नाम् सारोद्धार—वल्लभगणि—अभिधानचिंतामणौ शेषसंग्रह, शेषनाममाला, शेषसंग्रहसारोद्धार, बृहदभिधानचिंतामणि). १६ अभिधानतंत्र अथवा नामलिंगानुशासन—जटाधर. १७ अभिधानमंजरी. १८ अभिधानमाला उ. —रायमुकुट व भट्टोजी. १९ अभिधानरत्नमाला—हलायुध (टीका—आजड). २० अमरकोश अथवा नामलिंगानुशासन अथवा त्रिकांड—अमरसिंह. २१ अमरदत्त (कोशकार)—उ. हलायुध, मेदिनीकर, रायमुकुट, भानुजी. २२ अमरमंगल—उ. महेश्वर, केशव. २३ अमरमाला—उ. क्षीरस्वामी, वर्धमान, रायमुकुट, भरतसेन, भानुजी. २४ अमरशेष—उ. देवण (स्मृतिचंद्रिका), त्रिकाण्डशेष—पुरुषोत्तम. २५ अर्धनारीश्वर (कोशकार)—उ. चारित्रवर्धन (रघुवंश). २६ असालतिप्रकाश (काश्मीरचा राजा असालति याच्या आज्ञेने झालेला कोश). २७ उग्र—(कोशकार), हेमचंद्रावर टीका. २८ उत्पलमाला अथवा उत्पलिनी—उत्पल. उ.—पुरुषोत्तमदेव (हारावली), मेदिनीकोश, मल्लिनाथ, रायमुकुट, शिवराम (वासवदत्ता), भानुजी. २९ एकवर्णार्थसंग्रह—भरतसेन. ३० एकाक्षरकोश—पुरुषोत्तमदेव, महाक्षपणक, महीधर, वररुचि. ३१ एकाक्षरनाममाला (अमरकृत ?)—अमरकांत, वररुचि, सुधाकलश, हिरण्यनाभ, विश्वशंभु. ३२ एकाक्षरनाममालिका—विश्वशंभु. ३३ एकाक्षरनिघण्टु—इरुगप

दण्डाधिनाथ, वररुचि, शांतवीर, देशिकेंद्र, सदाचार्य. ३४ एकाक्षरमाला. ३५ एकाक्षर-
निघण्टुमाला—उ. —हेमाद्रि (रघुवंश). ३६ एकाक्षरमाधवनिघण्टु. ३७ एकाक्षरमातृकाकोश.
३८ एकाक्षरमालिका—अमरसिंह (?), विश्वशंभुमुनि. ३९ एकाक्षररत्नमाला. ४० एका-
क्षराभिधान—(वररुचिकृत). ४१ एकाक्षराभिधानमाला—उ. पद्मनाभदत्त. ४२ एकाक्षरी-
कोश—माधव. ४३ एकार्थनाममाला व द्व्यर्थनाममाला—सौभरि. ४४ ऐंद्रनिघण्टु—वररुचि.
४५ औणादिकपदार्णव—पेद्दभट्ट.

४६ कल्पद्रु (नाममाला)—केशव. ४७ कविजनशेवधि—आदिनाथ कवि. ४८
कविजीवन—धर्मराज. ४९ कविदीपिका निघण्टु—विक्रमादित्यराज. ५० कविसेवादिनिघण्टु.
५१ कात्य—उ. क्षीरस्वामी, हेमचंद्र, केशव, महेश्वर, रायमुकुट, भानुजी. ५२ कात्य
(कोशकार)—उ. मंख. ५३ कोशकल्पतरु—विश्वनाथ. ५४ कोशसंग्रह—राधाकृष्ण. ५५ कोश-
सार—उ. शिवराम (वासव—दत्ता). ५६ क्रियानिघण्टु—भट्टमल्ल. ५७ गणनिघण्टु. ५८
गणमंजरी—निर्हक कविवल्लभ. ५९ गाथाकोशबह्वी. ६० गीर्वाणभाषाभूषण—त्रिविक्रमाचार्य.
६१ गोवर्धनकोश—उ. मेदिनीकर. ६२ चंद्रकोश—उ. भट्टोजी. ६३ चन्द्रनंदन (कोशकार)
—उ. क्षीरस्वामी (अमरकोश). ६४ जैमिनीनिघण्टु. ६५ तारपाल (कोशकार)—उ.
मेदिनीकर, रायमुकुट, भानुजी. ६६ त्रिकांडशेष अथवा अमरशेष—पुरुषोत्तमदेव—उ.
मेदिनीकर, रघुनंदन, उज्ज्वलदत्त, मल्लिनाथ, शिवदत्त इ. ६७ त्रिरूपकोश—कचणविल्हणकवि.
६८ त्रिलिंगनिर्णयोदाहरण अथवा रत्नकोश. ६९ त्रिविक्रम (कोशकार)—उ. हेमाद्रि,
दिनकर (' रघुवंश '). ७० दामोदर (कोशकार)—उ. रायमुकुट. ७१ द्रव्यगुणविचार
(कोश ?)—रत्नाकर (सूचीपत्र). ७२ द्वंद्वदिकोश. ७३ द्विरूपकोश—(उ. रायमुकुट) पुरुषो-
त्तमदेव, हर्ष, महेश्वर. ७४ द्विरूपध्वनिसंग्रह—भरतसेन. ७५ व्यक्षरनाममाला—सौभरि. ७६
द्व्यर्थकोश—पुरुषोत्तमदेव. ७७ धन्वंतरिनिघण्टु—वैद्यक. ७८ धरणिकोश—धरणीदास—उ.
मेदिनीकर, रायमुकुट, उज्ज्वलदत्त, गदसिंह व आणखी. ७९ धातुकोश (कविकल्पद्रुम)—
वोपदेव. ८० धातुपारायण—जूमरनन्दिन्, पूर्णचंद्र, हेमचंद्र. ८१ नक्षत्रकोश. ८२ नक्षत्र-
निघण्टु. ८३ नक्षत्राभिधान. ८४ नानार्थकोश—शाश्वत, हेमचंद्र. ८५ नानार्थध्वनिमंजरी—
गदसिंह अथवा दुर्गसिंह. ८६ नानार्थपदपेटिका—सर्वज्ञसुजन. ८७ नानार्थमंजरी. ८८
नानार्थरत्नतिलक (अनेकार्थतिलक पहा). ८९ नानार्थरत्नमाला—इरुगप दंडाधिनाथ अथवा
दंडिनाथ, दंडेश अथवा (भास्कर—हरिहरकालीन). टीका—वंद्यभट्ट. ९० नानार्थरत्नाकर. ९१
नानार्थशब्दकोश—मथुरेश (शब्दरत्नावली पहा). ९२ नानार्थशब्दरत्न—कालिदास, टीका—
तरला—निचुल कवि योगिचंद्र. ९३ नानार्थशब्दानुशासन—मंडनमिश्र. ९४ नानार्थसंग्रह—
अजयपाल उ. —गणरत्नमहोदधि, मेदिनीकर, उज्ज्वलदत्त, रायमुकुट, शिवदास. ९५
नानार्थसंग्रह—हरिश्चंद्र. ९६ नामनिघण्टु (वैदिक)—माधव—उ. देवराज. ९७ नामनिधान—
सर्वज्ञनारायण—उ. रायमुकुट, भानुजी. ९८ नामप्रपंच—उ. रायमुकुट. ९९ नाममातृका-
निघण्टु—वरदराजाचार्य. १०० नाममाला—दंडिन्. १०१ नाममाला—उ. क्षीरस्वामी
(अमरकोश) वामन, हेमचंद्र, मेदिनीकर. १०२ नाममाला (वर्णानुक्रमरचितकोश).
१०३ नाममाला—धनंजय (धनजयनिघण्टु), धनंजयकोश, प्रमाणनाममालानिघण्टुसमय

(दोन भाग-एकार्थ व नानार्थ), धनंजयनाममाला. १०४ नाममाला-साधु. १०५ नाम-माला-हर्षकीर्ति (शारदीयाख्यानाममाला). १०६ नाममालाकोश. १०७ नाममालिका-भोज महिप. १०८ नामलिङ्गाख्या कौमुदी-रामकृष्ण, सूचीपत्र. १०९ नामलिङ्गानुशासन-अमरसिंह. ११० नामसंग्रह-भानुचंद्र. १११ नामसंग्रहनिघण्टु-भार्गवाचार्य. ११२ नाम-संग्रहमाला-अप्पय्यदीक्षित. ११३ नामसारोद्धार-हेमचंद्र (अभिनवचिंतामणीवर टीका). ११४ नामावली-गोवर्धन (?)-धनंजय. ११५ निघण्टुशेष-हेमचंद्र. ११६ निर्हक कवि-वल्लभ-गणमंजरी. ११७ निजविनोद-महादेव वेदान्ती. ११८ नीलकंठकोश-(अमरकोश टीका पहा). ११९ नैघण्टुकैकाध्याय-बालिहकेयमिश्र. १२० न्यायकोश.

१२१ पंचतत्त्वप्रकाश-त्रेणीदत्त. १२२ पंचरूपकोश. १२३ पदचंद्रिका-मयूर. १२४ पदमंजरी-कविवल्लभ, भल्लटकवि, १२५ पदार्थकौमुदीकोश. १२६ पदार्थकौमुदीसारकोश. १२७ पदार्थभास्कर. १२८ पद्मकोश-प्रयागदास. १२९ पर्यायपदमंजरी-हम्मीरमिश्र. १३० पर्यायरत्नमाला-महेश्वरमिश्र. १३१ पर्यायार्णव-नीलकंठमिश्र. १३२ प्रयुक्तपद-मंजरी-ईश्वरकृष्णकालिदास. १३३ बालप्रबोधिका-नत्तिकरकवि. १३४ बीजकोश. १३५ बीजनिघण्टु. १३६ बृहद्रत्नाकर-वामनभट्ट. १३७ भागुरि-उ. क्षीरस्वामी, हलायुध, महेश्वर, हेमचंद्र, केशव, महिप, मेदिनीकर, रायमुकुट, मल्लिनाथ. १३८ भारतमाला. १३९ भावप्रकाशनिघण्टु. १४० भुवनाप्रदीपिका-सार्वभौममिश्र. १४१ भूरिप्रयोग-पद्मनाभदत्त-उ. नारायणशर्मन, रामनाथ, भट्टोजी. १४२ मातृकाकोश-चतुर्भुजशिष्य. १४३ मातृका-निघण्टु-मातृकाक्षरनिघण्टु-महीधर. १४४ मात्राकोशभारविका. १४५ माधवकोश.-उ. मेदिनीकर. १४६ मानमंजरी (संकृत व भाषाकोश)-नंदकवि. १४७ मालतीमाला-उ. मल्लिनाथ, रामानंद (काशीखंड). १४८ मुक्तावली-उ. रंगनाथ. १४९ मुग्धबोध (इ. स. १३९४). १५० मुनि-व्याडि ? किंवा कात्यायन ? . १५१ मेदिनीकोश अथवा नानार्थकोश-मेदिनीकर-उ. शिवकोश, असालतिकोश, भूरिप्रयोग. १५२ यादवकोश-यादवप्रकाश (वैजयंती पहा). १५३ रघुनंदनकोश-(स्मृतितत्त्वावरील कोश). १५४ रत्नकोश-उ. मल्लिनाथ, रायमुकुट, गदसिंह, शिवराम (वासवदत्ता), भानुजी; रत्नकोश-कालिदास. १५५ रत्नप्रकाश. -उ. मल्लिनाथ (शिशुपाल वध १२, १६). १५६ रत्न-माला-माधव-उ. रायमुकुट. १५७ राजकोशनिघण्टु-राजव्यवहारकोश-रघुनाथपंडित. १५८ राधाकृष्ण कोश-राधाकृष्ण. १५९ रुद्रकोश-रुद्र-उ. मल्लिनाथ, मेदिनीकर. १६० रूपभेदप्रकाश (शब्दभेदप्रकाश पहा). १६१ रूपरत्नाकर -उ. रायमुकुट, भानुजी. १६२ लघुनिघण्टुसार-केशव. १६३ लघ्वमर. १६४ लिंगभट्टीय-भानुदीक्षित. १६५ लिङ्गानुशासन. १६६ वररुचिकोश-उ. हलायुध, मेदिनीकर (एकाक्षरकोश, एकाक्षर निघण्टु, एकाक्षरनाम-माला, एकाक्षराभिधान, ऐन्द्रनिघण्टु). १६७ वर्णनिघण्टु (प्रश्नशास्त्र). १६८ वर्णप्रकाश-कविकर्णपूर. १६९ वस्तुकोश. १७० वाचस्पति (कोशकार)-उ. हेमचंद्र, महेश्वर, केशव, रायमुकुट, भट्टोजी, भानुजी, पुरुषोत्तमदेव, मेदिनीकर, सुंदरगणि. १७१ वामननिघण्टु-वामन. १७२ विक्रमादित्यकोश (हारावली)-उ. मेदिनीकर, सुंदरगणि, भानुजी. १७३ विचित्रनाममाला. १७४ विबुधोपदेश. १७५ विश्वनिघण्टु-विश्वकवि, परमेश्वरभट्ट (?).

१७६ विश्वकोश-विश्वप्रकाश-महेश्वर, रत्नाकर, वाचस्पति. १७७ विश्वमेदिनी-वाचस्पति मिश्र, सारस्वतमिश्र. १७८ विश्वप्रकाश-वाचस्पति, महेश्वर. १७९ विश्वरूप (कोशकार)-उ. महेश्वर, मेदिनीकर, भट्टोजी. १८० विश्वलोचन-उ. विश्वप्रकाश. (?). १८१ वेदनिघण्टु-पिंगलाचार्य (?). १८२ वैजयन्ती-यादव कोश-यादवभट्ट-उ. हेमचंद्र, मल्लिनाथ, देवण्ण.

१८३ शब्दकल्पद्रु-केशव. १८४ शब्दकल्पद्रुम-राधाकांतदेव. १८५ शब्दकल्पद्रुम-व्यासकेशव. १८६ शब्दकौस्तुभ-भट्टोजी. १८७ शब्दचंद्रिका-बाणकवि. १८८ शब्द-चिंतामणि-व्यास विद्मलाचार्य. १८९ शब्दतरंगिणी-उ. उज्ज्वलदत्त. १९० शब्दप्रभेद-शिवदीन. १९१ शब्दभेद-उ. जयमंगल (भट्टिकाव्य). १९२ शब्दभेदनिर्देश. १९३ शब्दभेदप्रकाश अथवा शब्दभेदनाममाला-महेश्वर, (टीका-ज्ञानविमलगणि)-पुरुषोत्तम-देव. १९४ शब्दमाला-रामेश्वरशर्मन्. १९५ शब्दमुक्तामहाणव -रामचंद्रपुत्र तारामणि (कालब्रुक करितां केलेला, अर्वाचीन). १९६ शब्दरत्न. १९७ शब्दरत्नप्रदीप-कार्गीराम (मथुरादासाचा मुलगा). १९८ शब्दरत्नसमन्वय-शाहाजी राजे, तंजावर. १९९ शब्द-रत्नाकर-महिप, वामनभट्ट, अथवा शब्दप्रभेदनाममाला-सुंदरगणि. २०० शब्दरत्नावली. २०१ शब्दरत्नावली-मथुरेश. २०२ शब्दलिगाथेचंद्रिका-उ. वैकट, सुजन. (टीका-चकोरभट्टाचार्य, विद्वत्कल्लोलभट्टाचार्य). २०३ शब्दशब्दार्थमंजूषा-उ. वैकट. २०४ शब्दसंदर्भसिंधु (शब्दार्णवाभिधान)-काशीनाथ भट्टाचार्य. २०५ शब्दसारनिघण्टु. २०६ शब्दस्तोममहानिधि. २०७ शब्दाब्धि-प्राणकृष्णाच्या आज्ञेनुसार केलेली. २०८ शब्दाब्धि-तरि-रामगोविंद. २०९ शब्दार्णव-उ. पुरुषोत्तमदेव (हारावलीमध्ये), मेदिनीकर, उज्ज्वल-दत्त, रायमुकुट, मल्लिनाथ, भानुजी, शिवकोश, सुन्दरगणि. २१० शब्दार्थकल्पतरु-वैकट. २११ शब्दार्थचंद्रिका. २१२ शब्दार्थचिंतामणि २१३ शब्दार्थमंजरी. २१४ शब्दार्थ-मंजूषा (टीका-मुरारिमिश्र). २१५ शब्दार्थरत्नाकर-सुंदरगणि २१६ शाश्वत-अनेकार्थ-समुच्चय-उ. क्षीरस्वामी, वररुचि, गणरत्नमहोदधि, मेदिनीकर, उज्ज्वलदत्त, मल्लिनाथ. २१७ शिवकोश-शिवदत्त (टीका-शिवप्रकाश). २१८ शीघ्रबोधिनी नाममाला-पुंडरीक विद्मल. २१९ शेष-उ. क्षीरस्वामी. २२० श्रीधर-उ. सुंदरगणि. २२१ श्रुतशब्दार्थ-समुच्चय-सोमेश्वर. २२२ श्लेषार्थपदसंग्रह-श्रीहर्षकवि. २२३ षडर्थनिर्णय-कवि राक्षस. २२४ सज्जन (कोशकार)-उ. मल्लिनाथ. संजीवनी. २२५ सरस्वतीविलास-विद्वच्चकोरभट्ट, सरिद्रल्लभमिश्र. २२६ सारस्वताभिधान-भावपाद. २२७ सुप्रसिद्ध पदमंजरी-मुरारि श्रीपति सार्वभौम. २२८ हारावली-पुरुषोत्तमदेव-उ. मेदिनीकर, भूरिप्रयोग, असालति-प्रकाश, शिवकोश (टीका-मथुरानाथ शुक्ल), वृहद्धारावली-उ. रायमुकुट, भानुजी.

प्राकृत व फारसी कोश-१ अर्थमागधी कोष-जैनमुनि श्री रत्नचंद्रजी. २ गाथामम शती अथवा गाथाकोश-हाल. (टीका-कुलनाथ, गंगाधर, पीतांबर, प्रेमराज, भुवनपाल मुक्तावली-साधारणदेव.) ३ नाममाला-हेमचंद्र (अभिधानचिंतामणि देशीनाममाला). ४ पाइअलच्छिनाममाला-धनमाल. ५ पाइअसद् महण्णवो-हरगोविंददास. ६ फारसी प्रकाश किंवा पारसी कोश-विहारि कृष्णदास (अकबरकालीन). ७ पारसी विनोद-त्रज-भूषणः ८ पारसीप्रकाश-वेदांगराय (ज्योतिषविषयक).

ही प्रस्तावना लिहिण्याच्या कामीं कचेरींतील संपादकवर्गाखेरीज ज्यांचें साहाय्य झालें आहे त्यांचे आभार मानिले पाहिजेत. या कामांत फर्ग्युसन कॉलेजमधील प्रो. डॉ. व्ही. व्ही. गोखले, एम्. ए. पी.एच्. डी. यांनी प्रो. झकारिया यांच्या संस्कृत कोश-वाङ्मयावरील जर्मन निबंधावरून मराठी टिपणें तयार करून दिलीं व गुजराथी कोश-साहित्यावरील टिपण रा. एम्. आर्. मजमुदार, एम्. ए. एल्. एल्. वी. यांनीं करून दिलें याबद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहों.

या निबंधाकरितां खालील ग्रंथांचा उपयोग करण्यांत आला आहे व त्या ग्रंथकारांचे आम्ही आभारी आहों.

निरुक्तः—Dr. Laxman Sarup. (Oxford, 1920); जीवानंद विद्यासागर भट्टाचार्य (कलकत्ता, १८९१); व्यंकटेश्वर प्रेस; Introduction to the Nirukta by Rudolph Roth. translated by Rev. D. Mackichan M. A. D. D. LL. D. Bombay, 1919.

पट्टकोशसंग्रह—(हेमचंद्र, उणादि, पंचतत्त्वप्रकाश, शारदीयानाममाला, विश्व, हलायुध) बाबू वाराणसीप्रसाद, बनारस, संवत् १९३०.

द्वादशकोशसंग्रह—(मेदिनी, एकाक्षरी, द्विरूप, द्विरूप, त्रिकांडशेष, अनेकार्थध्वनि-मंजरी, हारावली, धनंजय, वररुचि, गणितनाममाला, मातृकाकोश) बाबू वाराणसीप्रसाद, बनारस संवत् १९२९.

संस्कृत कोश (चतुष्टय)—(त्रिकांडशेष, मेदिनी, हारावली, एकाक्षरी. यांपैकी उपलब्ध प्रतीत हारावलीकोश नाही) सदाशिव वजाबा शास्त्री अमरापूरकर, मुंबई १८५४.

अमरकोश (क्षीरस्वामीकृत 'अमरकोशोद्धाटन' टीकेसह)—कृष्णाजी गोविंद ओक, पुणे १९१३.

Catalogus Catalogorum—Theodor Aufrecht, Leipzig 1891.

Die Indischen Wörterbücher—Theodor Zachariae (Grundriss). Strassburg 1897.

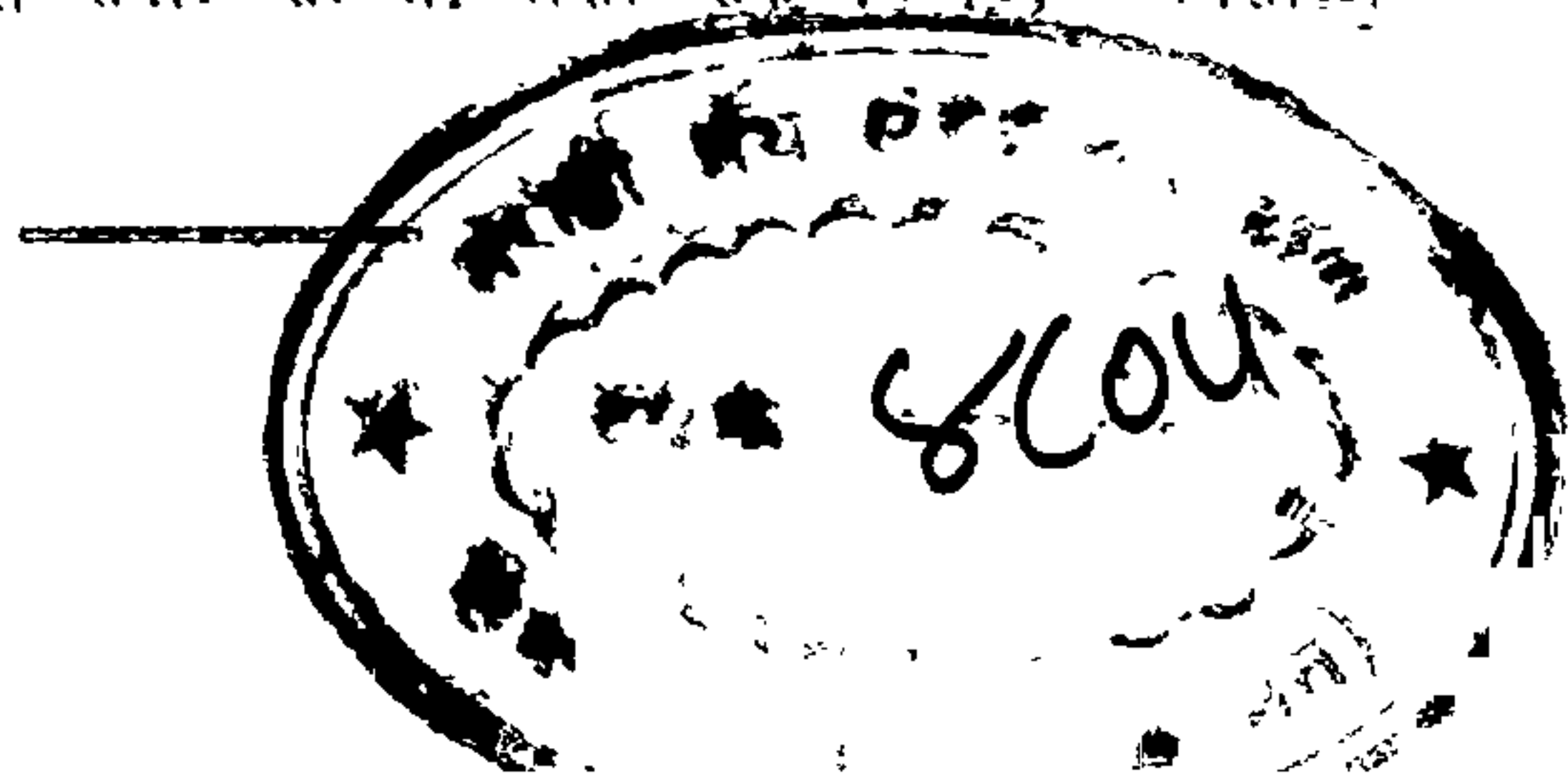
Encyclopædia Britanica 11th and 14th Edition.

Evolution of English Lexicography by J. A. H. Murray.

The Periodical, 15 February 1928. Oxford University Press.

शास्त्री, मोलस्वर्थ, केनेडी, H. H. Wilson, इत्यादिकांचे विविध कोश व त्यांच्या प्रस्तावना,

राजवाडे लेखसंग्रह भाग २ रा—संपा. शं. ना. जोशी. शं. १८५४ चित्रशाळा प्रेस, पुणे.

समाप्त

REFBK-0004805

~~समाप्त~~

प्रकाशक—महाराष्ट्र कोशमंडळ लिमिटेड, पुणे; तर्फे मॅनेजिंग डायरेक्टर यशवंत
रामकृष्ण दाते, ४९५ शनिवार, पुणे २.

मुद्रक—यशवंत रामकृष्ण दाते, महाराष्ट्र कोशमंडळाचा शारदा प्रेस,
४९५ शनिवार, पुणे २.

